"Biz Bir Orduya
Kafa Tuttuk Arkadaş"

MAMAK kitabı

MERAL AKBAŞ

K KİTABI ★ MERAL AKBAŞ

"Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş"

MAMAK KİTABI

Meral Akbaş

ayizi
kitap

“Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş”

MAMAK KİTABI

Meral Akbaş

1980’de İstanbul’da doğdu. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nden mezun oldu. Aynı bölümde doktora eğitimine devam etmekte ve araştırma görevlisi olarak çalışmakta.

Ayizi Yayınları 3
Araştırma İnceleme Dizisi 2

Yayına Hazırlayan: Aksu Bora

Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni: Tennur Baş

Baskı ve Cilt: Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 90.212.613 03 21

ISBN: 978-605-61895-2-4
Ayizi Yayıncılık Ltd. Şti.
1. Baskı, Mayıs 2011, Ankara

Ayizi Yayınları
A: Bükreş Sokak No:17/3 06680 Çankaya/Ankara Türkiye
T: +90.312.467 16 18 F: +90.312.467 16 19
W: www.ayizi.com.tr E: bilgi@ayizi.com.tr

“Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş”

MAMAK KİTABI

Meral Akbaş

ayizi
kitap

Adile'ye ve Ayfer'e,
Ayşe'ye, Feride'ye ve Güneş'e,
Hayat'a ve Meral'e,
Pamuk'a, Seher'e
ve Sema'ya, Sezgin'e ve Sükun'a…
ve henüz tanışmamış olsak da
şimdiden bildiğim, sevdiğim
ve herkes onları bilsin istediğim
Mamak'ın diğer kadınlarına,
'Mamak'ın kızları'na…

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 9

ÖNSÖZ 11

I. KENDİ ADINI KOYMAK 15
Sözlü Tarih Yaklaşımının Tercih ve Takip Edilmesine Dair 21

II. DİNLEDİKLERİMDEN AZ ÖNCE 29
'Geride Kalanlar'ın Hafızası Üzerine 37
Hatırasız Yazılan 12 Eylül'e Karşı 44

III. İKİ YILLIK'TAN KOĞUŞA, KAFESTEN TABUTLUKLARA MAMAK ASKERİ CEZAEVİ'NİN HİKAYESİDİR 45
Hikayenin Anlatıcılarına Dair 50
Erken Gelir Sonbahar Mamak'a: Askeri Darbe Öncesi ve Sonrası Mamak Cezaevi 62
Cezaevi İçinde "Sürekli Seyir Halinde" 66
İki Yıllık: "Eğer hapishane… okullara, kışlalara benziyorsa ve bunların da hepsi hapishaneye benziyorsa" 66
Mamak'ta 'İlk İstikâmet': Kafes 68
Koğuş: Yanyanalığın Mekanı 69
Tabutluk: Mezara Koyar Gibi Kapatma İsteği 76

IV. MAMAK ASKERİ CEZAEVİ'NİN BAŞKA HİKAYESİDİR 79
İlk Hikaye: Bir Sınır İhlali Olarak Gülmek 79
Mamak'ta Gülmek: 'Cop Dansı'na, 'Lasonil'e, 'Tam Mahkemelik Morluklar'a Dair 79
Başka Kadınlar, Başka Anılar, Aynı Kahkahalar 95
Kısa Bir Değerlendirme 98
Başka Hikayeler: Dört Duvarın Arasında Keşfedilen Diğer Taktikler Üzerine 99
Meydan Okumanın İlk Sesi: Hayır! 102

Sakla(n)mak, Zor(unlu)lukları Eğmek Bükmek Bozmak, Tersine çevirmek: Başka Red Biçimleri 111
Hayal Etmek ve Yaratmak: Bulunamayan, Engellenemeyen, Yokedilemeyen Meydan Okumalar 116
İyimserlik: 'Başka Türlü' Bir Bakış 127
Paylaşmak: Sınırları Bulanıklaştıran Tecrübeler 129
Bedenden Ötesi Yok! 137

V. DIŞARIYA DAİR 141
Yeniden Dışarıda Olmak 142

VI. SONUÇ 159

GAZETELERDEN 163

Mamak Cezaevi'ndeki 'Azılı Kadınlar Koğuşu' Listesidir 169

KAYNAKÇA 171

TEŞEKKÜR

Antropolojide toplumsal cinsiyet meselesinin ele alınışı üzerine verilen bir bölüm dersi için yazmış olduğum bir ödevin yüksek lisans tezine ve daha sonra bir kitap çalışmasına dönüşüvermesi, pek çok insanın değerli katkıları olmasaydı gerçekleşemezdi şüphesiz. Öncelikle, tezime danışmanlık yapmayı kabul eden, bu çalışmayı yazarken "zamanla ilgili sorunlar"ımı anlayışla karşılayan, bu çalışmanın yazılmasının önemli olduğunu bana hissettiren Suavi Aydın'a teşekkür etmek isterim. Bununla birlikte, bu tezin değerlendirme jürisinde bulunmayı kabul eden, öneri ve eleştirileriyle beni cesaretlendiren Sibel Özbudun'u, Serpil Altuntek'i, Balkı Aydın-Şafak'ı da anmak isterim; mütevazı ve samimi tutumları benim için unutulmazdır.

Hapishane deneyimi olan solcu kadınlarla yaptığı görüşmeleri yayınlayan Mukaddes Erdoğdu Çelik'in ve kendi cezaevi yaşantısını kaleme alan Pınar Selek'in yazılı metinleri, beni kadınların koğuş deneyiminin ardından koşmaya çağırdı. Tarihin gizlisini saklısını açığa çıkarma niyetleri, benim de derdim oldu; kendilerine teşekkür etmek isterim.

Elimden tutup beni "Mamaklı bir kadın"la, Sema'yla tanıştıran Delal, bu çalışmanın kapısını ve ilk sayfasını da açmış oldu; bu yardım ne unutulmazdır. İlk adımımı Delal'le attım; gerisini de Özge'yle yürüdüm. O hep benim yanımdaydı; sabahlara kadar o da uyumadı; yazdıklarımı bıkmadan defalarca okudu, yorumladı, eleştirdi; dostluğu eşsizdi. Bu çalışmayı en son Nihan okudu; kadınların anlatıları

herkesin bildiği olsun diye ne kadar çok dil döktü; yan yana olduğumuzu bilmek… Ne güzel…

Çok insana anlattım Mamaklı kadınları; bu "eski" hikâyeyi dinleyen herkese, buraya yazamasam da adlarını, teşekkür etmek isterim. Bu tarihi dinlememiş ve umursamamış olsalardı, şaşırmasalardı bana anlatılanlara, umuttan yana cümleler belki de daha az olurdu bu çalışmada.

Yazdıklarımı çok kere okudu; benimle beraber heyecanlandı; o da ağladı, güldü, kızdı; durakladığımda içten bir gülümsemeyle, güzel sözlerle cesaretlendirdi. Aksu Bora'ya ne desem, nasıl teşekkür etsem az sanki…

Ve... onları, Mamaklı kadınları tanıdıkça ayakta kalmanın, direnmenin ve "hayır" demenin güzelliğiyle de tanıştım. Ne zaman dursam, duraklasam, ne vakit koyu bir karamsarlık çökse içime, aklıma gelecek bir 'hikâye(m)' var şimdi…

ÖNSÖZ

Bir gün, gencecik, gözleri ışıl ışıl bir kız belirdi kapımda. İçeri girdi ve heyecanla, bir araştırma yapmakta olduğunu anlattı. Araştırma, "12 Eylül Döneminde Cezaevlerinde Kadın" konuluydu. Döneme dair literatürü belirlemiş, pek çok kitap okumuş, yayın taramıştı. Bütün bunların sonucunda da hayretle fark etmişti ki cezaevlerinde bile kadın yok, kadının adı yok...

12 Eylül öncesi mücadelenin bütün alanlarında yer alan devrimci kadınlar, 12 Eylül'le birlikte sanki tarih sahnesinden silinmişler, yok olmuşlardı. "Yaptığım hiçbir araştırmada sizi bulamadım" dediğinde, içimde tarifsiz bir acı hissettim.

Hayata ve geleceğe dair yaptığımız tercihin zorunlu uğrağıydı oralar. Yaşanılması gerektiği gibi yaşamış ve yaşanılanları en değerli hazinemiz olarak anı sandığımıza yerleştirmiştik.

Ama yine de, bize çok özel görünenin başkaları için aynı değeri taşımadığının farkındaydık. Yaşadıklarımızda bize göre bir olağanüstülük de yoktu bu anlamda. Dolayısıyla anlatacak pek bir şey de yoktu.

Ama süreç öyle gelişmedi. O dönem yolu cezaevinden geçen pek çok kişi; kimi roman, kimi anı, kimi anı-roman şeklinde kitap yazdı. Uzun uzun cezaevlerini ve yaptıklarını anlattılar. Büyük kahramanlıklar yapmış, büyük direnişler örgütlemişlerdi. O kadar kendileriyle meşgullerdi ki bizi, kadınları unutuvermişlerdi. Yok haklarını yemeyelim, hatırlayıp yazanlar da vardı. Örneğin Mamak Cezaevi'ni anlatan ki-

taplardan birinde, bize de bir sayfa kadar yer verilmişti. Ama o bir sayfada da "direnmeleri direngenliklerinden değil de aslolarak..." (Aynı Göğün Öyküsü Suretimiz Mamak, 2002) diyerek adeta direnişin bize yakışır bir yanı olamayacağını vurgulamayı ihmal etmemişlerdi...

Evet, eksik olan biz kadınlardık. O günlerde değil belki, ama sonrasında bir şeyleri eksik bırakmıştık. Anlatacak ne var ki derken, gelecek nesillere miras bırakma görevimizi es geçmiş, yeni nesilleri öncesiz kılmıştık. Erkek egemen sistemin kadını yok sayan söyleminin "devrimci" yazında da egemen kılınmasına ortam hazırlamıştık.

"Siz neden yazmadınız?" diye soran sevgili Meral'e, bu görevimizi hatırlattığı için; geçmişimize sahip çıkma konusunda bizi sarstığı için teşekkür borçluyuz.

Borçluyuz çünkü o, bizim eksiğimizi tamamlayarak; bizi tanımaya ve tanıtmaya çalışarak aslında bize düşen bir görevi de üstlenmiş oldu. Bizi anlamaya çalıştığı, bizi bizden biri gibi dinlediği ve dillendirdiği için borçluyuz ona.

Araştırma konusuyla bütünleşmek, bir araştırmacı için iyi bir şey midir bilmiyorum ama bunun bize çok iyi geldiğini belirtmeliyim. Mamak direnişimiz bir adım ilerledi onunla. Hem de yıllar sonra. Onunla gençleştik, onunla çoğaldık.

SEMA YİĞİT

öğrendik de körmüş, sanki yokmuş
ne yol ne bir geçip giden
ne kaydını tutan geçip gidenin
dediler ki
onları kilitle, anahtarı eski yerine bırak
oysa
utanılacak bir şeymiş, öyle diyor Camus
tek başına mutlu olmak
sesler ve öteki sesler, nerde dünyanın sesleri
leke dokuya işledi
susarak susarak

Gülten Akın, *Leke*

Ülkeyse…
önce bunalıma girdi, bir müddet sustu.
Sonra gözü sokaktan geçen ite uğursuza takılmaya başladı, kendini bir iki öptürdü,
sonra üzerine bir hafiflik geldi, dillendi de dillendi,
sonra da her şeyi unuttu…

Murat Uyurkulak, *Tol: Bir İntikam Romanı*

Birini yok ederseniz, ona yapabileceğiniz kötülüğün sonuna varırsınız…
Yok etmek?
Unutmak da bir yok ediş…
Öyleyse belleksizlik de kötülüktü…

Mehmet Eroğlu, *Belleğin Kış Uykusu*

1. BÖLÜM

KENDİ ADINI KOYMAK

Eduardo Galeano (2004: 70), yazdıklarının bir yerinde merak eder ve sorar: "Eğer Yaratılış'ı Havva yazsaydı, insan türünün ilk aşk gecesi nasıl olurdu acaba?" Cevap, sorunun peşine takılıverir: "Havva kimsenin kaburgasından doğmadığını belirterek başlardı, hiçbir yılanı tanımadığını ve kimseye elma ikram etmediğini... Bütün bu hikâyelerin Adem'in basına anlattığı katıksız yalanlar olduğunu söylerdi" (a.g.e.: 70). Galeano'nun kendi sorusuna verdiği bu cevap, insanların yaşadıkları geçmişi birbirlerinden farklı deneyimleme ve anlatabilme ihtimalinin bulunduğuna dair bir hatırlatmadır. Fakat yazılı belgelerin incelenmesine dayanan klasik tarih anlayışının eleştirisiyle ve farklı deneyimlerin görünürleştiği tarih anlatılarıyla rastlaşmak için 1960'lı yılları beklemek gerekmiştir. Bu yıllardan itibaren, "özyaşamöyküsel anlatılar"ın (Neyzi, 1999: 2) akademik yazında yer almaya başlaması, devletlerin, orta ve üst sınıfların, en çok da "arkalarında yazılı belgeler bırakan 'ölü beyaz erkekler'in tarihi"ni (a.g.e.: 5) eleştirmeyi beraberinde getirmiştir. Bu eleştirileri takip eden çalışmalar, hâkim anlatının deneyimlerini dışladığı bir kesim olarak 'öteki'leri, Galeano'ya göre en başta Havva'yı, kadınları, işçi sınıfını, azınlıkları, yani dilin imkânlarından uzaklaştırılanları dinlemiş; dinleyip yazdıklarıyla, toplumsal yaşantının içinde farklı insanlarca deneyimlenen farklı tarihsel izlekler olduğunu açığa çıkarmışlardır.

Tarih anlatıları içinde 'öteki'lerin görünmez kılınmasının nedeni, "bizi baskı altına alan, baskı altında tutan ve bize hükmetme durumuna gelebilmiş olanlara hayranlık duymamızı amaçlayan ve çoğu kez bunu başaran" (Oskay, 1982: 11) resmi tarih anlatısını hegemonik

kılma derdidir. Bu sebeple, dilsiz kılınanlardan geçmişi "inadına" öğrenmek önemlidir. Sormanın vaktidir: Tarihi, nasıl yeni baştan ve kulağımızı "dilsiz"ere vererek okuyabiliriz? Egemen anlayışın karşısında durma imkânı taşıyan eleştirel bir tarihsel/toplumsal okuma nasıl mümkündür? Öncelikli olarak, sınıf, etnik kimlik ya da toplumsal cinsiyet ayrımcılıkları ezilenin, eziyet çekenin lehine tarih anlayışının temeline oturtularak, tarihsel okuma toplumda varolan bu eşitsizliklerin farkındalığında yapılabilir.

12 Eylül 1980 tarihinde Türkiye'de yapılan askeri darbenin ertesinde Mamak Askeri Cezaevi'nde tutuklu olarak bulunan solcu kadınların hapishane deneyimine ilgisini yönelten bu çalışma da, bu anlayışı takip ederek, resmi tarih anlatısının kadın deneyiminin görünmezleştirmesine bir eleştiri olarak kaleme alınmıştır.

"1980 öncesinde binlerce kadın, işyerlerinde, okullarda, evlerde, mahallelerde, fabrikalarda, köylerde hayatın bugünkünden farklı olabileceğine dair bir hayal kurdu" (Devecioğlu, 2005: 75-76); yeni ve "başka" bir hayat yaratmanın derdindeki bu kadınların hikâyelerinin peşine düşme isteği de, bu çalışmanın yazılmasını mümkün kıldı. 1970'li yıllardaki toplumsal hareketlenmenin içinde yer alan kadınların hapishane deneyimine dair bir araştırma yapmak istediğimde, ilk olarak Türkiye solunun yazılı tarihini ve bu tarihi deneyimleyenlerin anılarını okumaya giriştim. Yazılanlarda kadının adı hep eksikti. Hayatı dönüştürmek için mücadele edenler, "kadın sorunu"ndan bahsediyorlardı ama nedense kaleme aldıkları metinlerde kadınların sol mücadeleye ve bu bağlamda toplumsal hayatı dönüştürme pratiğine nasıl farklılık kattıklarına - genel geçer cümlelerin dışında - yer vermemişlerdi. Ne ilginçtir ki, sol mücadele geçmişi olan kadınlar da kendilerini yazmaya çok heveslenmemişlerdi.

Bir dönemin devrimci kadınlarıyla konuşmak istedim; sorularım vardı: Sahi neden susuyorlardı? Onlarınki henüz yazılmamış bir hikâyeydi sanki ya da çoğunlukla başkalarının (erkeklerin) dilinden/kaleminden dökülüvermişti adlarına yazılanlar... Vardılar, ama yazılmamıştı mazileri ya da yazmamışlardı geçmişlerini... Onlar sustukça başkaları konuşuyordu: "Kadınların kendi bedenlerine ve imgelerine sahip çıkıp kendi adlarını kendileri koymaları gerekiyor. Yoksa hep onların yerine başka birileri - bunlar da tesadüfen nedense erkek

oluyor - atıp tutmaya devam ederler" (Berktay'dan akt. Kartal, 2003). İlginç bir biçimde, tüm bu "atıp tutma"nın ve suskunluğun ortasında, kadınların yer aldıkları sol mücadele üzerine konuştukları ve deneyimlerinden bahsettikleri yer, yazdıkları hikâye ve roman metinleriydi.[1] Bu çalışmaya yön veren önemli sorulardan biri de böyle bir gözleme ilişkindi: Anılarını apaçık yazmak varken, kadınlar niye roman yazmayı tercih ediyorlardı? Kadınlar, yazdıkları romanlarda sol mücadele içinde neler yaşadıklarının ipuçlarını veriyor olsalar da, romanlar eninde sonunda 'kurgu' olarak nitelendirildikleri için, tarihi anlamaya dönük "güvenilir" bir kaynak olarak gösterilmiyordu. Yine de böyle bir tercihin, roman ve öykü yazmaya yönelmenin anlaşılabilir olduğunu; "rasyonel bilim ve rasyonel politikaların mevcut söylemleri tarafından inkâr edilen konuların ve duyguların anlatım şekli" (Davidoff, 2002: 200) olarak edebiyatın kadınların kendilerini, yaşadıklarını anlatmalarına imkân veren bir alan olduğunu belirtmek gerekiyor. Kadınların mevcut analiz ve söylemlerin dışında ve ötesinde anlatmak istediği bu deneyim nasıl bir deneyimdi?

Burada sözü edilen mevcut analiz ve söylemler, 12 Eylül'de gerçekleştirilen askeri darbenin eleştirel çözümlemesini içermektedir. Bu çözümlemelerde, darbenin tarihi olan 12 Eylül bir 'milat' veya tarihsel dönemeç olarak yorumlanır; askeri darbeyle bir dönem kapanmış, "kapitalist dünya pazarıyla derinden bütünleşmeyi hedefleyen neoliberal yönelişle birlikte" (Savran, 2004: 28) ekonomi, toplumsal yaşantı ve siyaset yeniden düzenlenmiştir. Başka bir ifadeyle, ekonomi alanında ulusal kalkınmacı politikalardan neoliberal uyum politikalarına geçişin bir işareti olarak 24 Ocak tarihli ekonomik program ile 12 Eylül'de gerçekleştirilen askeri darbe birlikte çalışmışlardır: "12 Eylül'ün tarihsel anlamı, Türkiye ekonomisini ve politik ve hukuki üstyapıyı sermaye birikiminin bu yeni patikası için hazır hale getirmekti" (a.g.e.: 28). Bununla

1. Bu çalışmaya dair literatür taramasına giriştiğimde bazı kitaplarla karşılaştım kuşkusuz ve bu kitaplar bu çalışmayı hazırlarken bana çok da yardımcı oldu. Ama yine de belirtmek lazım ki, bu kitapların sayısı gerçekten azdı. Çalışma boyunca işaret edilecek dört çalışmanın adını, Sevgi Soysal'ın *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu*'nu (1996), Pınar Selek'in "*Hapishanede Bir Kadın Koğuşu ve Kamusallık*" isimli makalesini (2004), Mukaddes Erdoğdu Çelik'in *Üç Dönem Üç Kuşak Kadınlar: Demir Parmaklıklar Ortak Düşler*'ini (2005), Pamuk Yıldız'ın *O Hep Aklımda* (2008) isimli anı-romanını burada hemen anmak isterim.

beraber, askeri darbe "güçlü" bir devletin oluşturulmasına dönük bir girişim olarak da değerlendirilir. Darbeyi 1970'li yıllarda farklı mağdur katmanların kazanımları karşısında oluşturulan yeni bir "politik strateji", sermayenin "yeni bir karşı-atak"ı (Boratav, 2003) olarak yorumlamak mümkündür. Böyle bir yoruma göre bu darbe, işçi sınıfı ve öğrenci hareketlerinin 'kontrol edilemezliği'ne ve bu toplumsal hareketlerin taleplerinin devletin yapısında ve devlet-toplum ilişkilerinde muhalif kesimlerden, işçilerden, öğrencilerden yana radikal değişiklikler gerektirecek düzeye gelmiş olmasına karşı düzenlenmiştir. Sokak eylemleri ve protestolar tutuklamalarla, aydınlara ve politik gruplara yönelik baskılarla engellenmiştir. Buraya kadar anlatılanlar, 12 Eylül dönemine eleştirel yaklaşan çözümlemelerin genel izlekleridir. Fakat böyle bir eleştirel anlatı, bahsedilen dönemi yaşayanların deneyimlerinden, an(lat)ılarından, sözlerinden uzakt(ad)ır.

Toplumsalı deneyimden, hafızadan, sözlerden uzak anlamaya çalışma gayreti, cevaplanmamış sorular bırakmaktadır. Bu sorulardan birkaçı benim kişisel tarihime de değer: Geçmişe dair anlattığı hikâyelerle nefes alıyormuş gibi hissettiğim babaannem bile niye anlatmamıştır o "meşhur" eylül günlerinde evi aramaya gelen askerlere göstermediğini kömürlüğümüzü, babamın da gözaltına alındığını, halamın saklanan kitaplarını? Saklanmış hikâyelerle büyümüşken, devlet şiddetinin en yakınlarıma nasıl değdiği bilgisinden uzak tutulmuşken, nasıl günün birinde sarmıştır içimi devlet korkusu? Cezaevinde tutulan arkadaşlarıma mektuplar yazdığımda niye zarfların üzerine yazmaktan korkmuşumdur adımı? Bir önceki sayfada sorulan soru tam da bu sebeple, insanların yıllarca susarak sakladığını, suskunluğu ile kendisinden sonrakilere devrettiğini, anlatılmasa da hiç unutulmayanları, eleştirel söylemlerin bile dışında kalan deneyimi, belleği, sözleri anlamaya dönük olarak sorulmuştur: Toplumsal yapıların değişimine ilgisini yönelten eleştirel analiz ve söylemlerin dışarıda bıraktığı insan deneyimi bize saklananlar, unutulanlar, öğretilmeden öğrenilenler hakkında ne söyler? Öyle görünüyor ki, Türkiye'de yaşayan insanların büyük kısmının hayatına değen bir tarihsel-toplumsal süreç, neo-liberal politikaların daha da derinleştirdiği toplumsal eşitsizlik ilişkilerinin, iktidar baskılamasının, baskının yarattığı korkunun nasıl deneyimlendiği ele alınmadan tam anlamıyla anlaşılamaz.

1980'li yılların Mamak Askeri Cezaevi'nde "her şeye hayır diyen... yüz, iki yüz kadın[ın]" saklı olan ya da saklıymış gibi duran tarihini görünürleştirme çabasıyla yazılan bu çalışmaya, Türkiye'de politik tutukluların yaşadığı hapishane deneyimini bilmemenin verdiği üzüntüyle, yakınımdaki başkalarının da bu deneyimleri bilmediğini fark edince hissettiğim öfkeyle başladığımı belirtmeliyim. Mamak Cezaevi'nde kalan kadınların yaşam anlatılarını dinledikçe, üzüntüm ve öfkem, yerini onları dinlerken zapt edemediğim şaşkınlığa bırakıverdi. Her ne kadar bu çalışma çerçevesini 1970'li yıllardaki siyasal hareketlenmenin içinde yer alan kadınların hapishane deneyimiyle sınırlandırmış görünse de, çalışma süresince görüştüğüm kadınların hemen hepsi, çocukluk anılarından bugünkü yaşamlarına kadar hayat hikâyelerini anlattılar bana. Kadınların yaşam anlatıları, tarihin kayıtlarında yer almayanı, kadın deneyimini görünürleştiriverdi. Şaşkınlığım, dinlediğim hayat deneyiminin nasıl yazılacağı konusunda duyduğum telaşa yenildi sonra. Hep şu sorular döndü durdu zihnimde: Bir yolu yok mu anlatmanın? Bir yolu, dili, kelimeleri yok mu? Bulduğum çözüm, sözü onlara bırakmaktı; kadınların yaşam öykülerini bir "malzeme"ye dönüştürmemeye, seslerini yazdığım metinde sıkça duyurmaya özen gösterdim.

Buraya kadar, bu çalışmaya yol veren kişisel deneyimimi ve zihnimde dönüp duran soruları anlatmaya çalıştım; anlattıklarım *Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı* başlığını taşıyan bu çalışmanın tarihidir aynı zamanda. Bu çalışma, Türkiye'nin yakın siyasi tarihinde askeri cezaevi deneyimi yaşamış kadınların kadın koğuşlarında bir arada yaşama tecrübelerinin, farklı yaşama/dayanma taktikleri geliştirerek ayakta kalmaya uğraşma pratiklerinin, "direnme ve tahayyül yüklü stratejileri[nin]... protesto enerjileri[nin]... bireysel ve kolektif fantazi ve yaşamı yeniden sahiplenmeye yönelik yaratıcı girişimler[inin]" (Hansen, 2004: 167) anlaşılması ve görünür kılınması girişimidir.

Türkiye'deki cezaevlerinde tutuklu veya hükümlü olarak bulunmuş kadınların cezaevi koğuşlarında nasıl bir yaşam sürdürdüklerinin araştırılması ve devletin en "gözeneksiz ve çatışmasız" (Özbek, 2004a: 29) kurumlarından biri olarak kabul edilen cezaevlerinde kadınlar tarafından yaratılan ilişki, iletişim, söz ve eylem biçimlerinin deneyim, iktidar, yaratıcı ayakta kalma, baş etme, direnme taktikleri

bağlamında anlaşılması, bu çalışmanın öncelikli amacıdır. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi, öncelikle, "iktidarın en aşırı boyutlarıyla çırılçıplak ortaya çıkabileceği" (Foucault, 2000: 34) bir yer olarak cezaevinin nasıl bir sahne olduğunu anlamaya çalışmakla mümkün olabilir. Bu çalışmanın çerçevesi dahilinde, koğuş olarak adlandırılan ve tutukluların bir arada ortak bir yaşam sürdüğü cezaevi mekânları kadın deneyimiyle yeniden tartışılırken, devletin kontrolünde ve gözetiminde olsalar da cezaevi koğuşlarının, tutuklu kadınlar için yan yana durmanın, bir yaşam pratiği oluşturmanın, muhalefet etme ve eylemenin mümkün hale geldiği mekânlar olduğu fark edilecektir.

1980'li yılların Mamak Cezaevi'ni Sema'yla yaptığım ilk görüşme sırasında dinlemiş; daha sonra yaptığım üç görüşme yoluyla farklı dönemlerde farklı cezaevlerinin kadın koğuşlarında yaşananları öğrenmiştim. Fakat Ankara'da açılan bir sergi, ki bu sergide 1982 yılında Mamak Askeri Cezaevi'nin birinci ve ikinci koğuşlarında kalan kadınların yazdığı ve dışarıya gönderdiği kırk mektup ve kart sergilenmekteydi, yazmaya niyetlendiğim çalışmanın mekân ve zamanının sınırlarını da çizmiş oldu. Yirmi altı yıldır sahiplerine ulaşmayı bekleyen bu kırk mektup ve kartın sergilendiği yerde Sema'nın anlattığı "Mamaklı Kızlar"la tanıştım. Bu tanışma, çalışmanın temel sorusunun artık Mamak Cezaevi'nin 1980'li yıllardaki kadın koğuşunu anlayabilmek için yeniden sorulmasını da beraberinde getirdi: "Mamaklı Kızlar" tutuklu olarak kaldıkları cezaevine dair ne hatırlamaktadırlar; sözü edilen darbe yıllarının Mamak Cezaevi'nde, bu cezaevinin kadın koğuşunda nasıl bir yaşam pratiği sergilenmiştir; gündelik yaşam kadın koğuşunda nasıl deneyimlenmiştir; kadınlar hangi direnme ve dayanma taktiklerini geliştirmişlerdir; kadınların birbirleriyle ve cezaevi yönetimi, nöbetçi askerler, gardiyanlar ve erkek koğuşlarıyla ilişkileri nasıldır?

Bu soruların ardına düşerek yaptığım sözlü tarih görüşmelerinin beni iki temel iddiaya yönelttiğini belirtmek isterim. Bunlardan ilki, devrimci kadınların kadın koğuşlarındaki mücadele pratiğinin 1980'ler Solu'nun cezaevi deneyimini yeniden tartışmayı zorunlu kıldığıdır. Diğeri ise, devrimci kadınların cezaevlerindeki farklı yaşam deneyimleriyle sol mücadeleye eklemlenmiş ataerkil örüntüleri kesintiye uğratmış olduklarıdır. Kadınlar için cezaevindeki kadın koğuşları koğuşta yapılan eylemlerin, idareye karşı tutumun ve

oluşturulan taleplerin kadınlar tarafından ortak olarak tartışılması ve belirlenmesinin, bir başka ifadeyle bağımsız siyaset yapmanın imkânını buldukları mekânlar olmuştur.

Yıldırım Türker (2004), kadınların onun bunun "anası, avradı, bacısı, metresi, malı" olarak adlandırıldıkça dünyanın hızla döne-rek insanlardan uzaklaştığından bahseder bir yazısında. Ama uzaklaşmanın tek sebebi bu değildir sanki; dünyanın adaletten ve özgürlükten yana dönmesini hayal eden, bunu arzulayan, bunun yolunu arayan kadınların yolları birbirine değmelidir dünyanın uzaklaşmaması için. Türkiye'de yaşayan insanların çoğunun hâlâ apaçık konuşamadığı bir tarihsel döneme tanıklık eden devrimci kadınlarla yolumun kesişmesini ve bana/bize tarihlerini anlatmalarını biraz da bu yüzden çok istedim. Dünyayı değiştirme isteğinin nasıl bir tutku olduğunu merak ettim; tanışalım istedim; hayalleri ve arzuları bana/bize değsin istedim.

Aklıma sorular düştüğünde, benimle yaşam tecrübelerini, geçmişlerini ve bugünlerini, hayallerini ve arzularını paylaşmayı kabul eden kadınlarla görüşmeye giderken, Virginia Woolf'u (2002: 8) dinledim: "Düşüncem... akla geri konulduğu an birdenbire çok heyecan verici ve önemli kesildi ve hızla ileri atılıp bir yerlere saplandığında, her bir yönde parlayıp söndüğünde öyle bir düşünce çalkantısı ve karmaşası yarattı ki, sakin sakin oturmak olanaksız hale geldi. Ve birden kendimi çimenlerin üzerinde aşırı bir hızla yürüyor buldum".

Çimenlerin Üzerinde Aşırı bir Hızla Yürümeye Başlarken: Sözlü Tarih Yaklaşımının Tercih ve Takip Edilmesine Dair

Sosyal bilimler, ama özellikle sosyoloji ve antropoloji literatüründe, toplumsalın tarihsel bilgisine ulaşmanın yöntemlerine dair önemli bir tartışma yürütülmektedir. Bu tartışmaların temelinde, resmi tarih anlatısının eleştirisi yer almaktadır: "Tarihin krallar, kraliçeler, antlaşmalar, görüşmeler, büyük savaşlar ve... mühim zevattan oluştuğunu sanıyoruz, ama bu sadece yüzeysel tarihtir ve büyük ölçüde yanlıştır" (Gould'dan akt. Danacıoğlu, 2001: 130). Önemli bir imkân olarak sözlü tarih yöntemi, böyle bir tarih anlatısının, "yukarılarda inşa edilen tarih"in (a.g.e.: 130-131) bir eleştirisi olarak çıkmaz karşımıza yalnızca; böyle bir eleştirinin ardından farklı bir tarih yazımını da işaret eder; "kısa gömleklilerin yani halkın işleri,

aşkları, üzüntüleri, yaşam deneyimleri hakkında söylediklerini" (Gould'dan akt. Danacıoğlu, 2001: 131) içeren bir tarih yazımını... Böyle bir araştırma yöntemi, yeni ve alternatif bir bilgi kaynağı olarak "sıradan" veya tanıdık insanların yaşam deneyimini görünürleştirir; gündelik olanı, "olağan" sayılanı, "sıradan" insanı dinlemeye ve tanıdık olanda bilinmeyeni öğrenmeye davet eder. Bilinmeyen bu öyküler, ki çoğu zaman ötelenenlerin, bazen kadınların, bazen işçilerin veya azınlıkların, ama hep "aşağıdakiler"in sesidir, "meydan okumayla incinmişliğin, isyanla gücenmişliğin, öfkeyle korkunun aynı anda mayalandığı" (Gürbilek, 2008: 13) karmaşık öykülerdir. Gerçekten de, kişilerin hayat öykülerini "fısıldayan" gündelik, olağan ve sıradan işaret eder ki; dünya üzerinde dolanan her adımın bir öyküsü vardır ve bu öyküler, insanların hayatı nasıl deneyimlediği üzerine bir dolu kanıt sunmaktadır: "İnsanlığa dair arayışımız bizi alıp uzaklara, derinlere sürüklüyor, onu bulutlarda ya da sırlarda arıyoruz, oysa insanlık bizi bekliyor... masallarda, öykülerde ve şarkılarda, şiirlerde ve oyunlarda" (Lefebvre, 1991: 132). Göründüğü üzere, "tarihsel olanın algılanmasında yeni bir bilgi ve kaynak alanının açılması"na (İlyasoğlu, 1997: 165) olanak veren bir araştırma yöntemi olarak karşımızda duran sözlü tarih yaklaşımı, "sıradan" insanların da anılarını ve yaşam öykülerini tarihe dahil ederek tarihin yeniden yazılmasına dair teorik bir tartışma başlatmaktadır (Okihiro, 1996).

Bu metin, "kaptanların, kralların ve başkanların değil, çiftçilerin, işçilerin, göçmenlerin sesi" (Hoffman, 1996: 92) olan sözlü tarih yönteminin yardımıyla, farklı geçmişlere sahip farklı kadınların ortak bir mekânda, Mamak Cezaevi'nin kadın koğuşunda buluşan yaşam öykülerini dinleyerek, Türkiye'nin sosyo-politik tarihine eleştirel bir katkı sunmak niyetindedir. Bu çalışmaya imkân veren anlatıcılar tarafından sarf edilen her cümle, bireysel ve kolektif tarih arasındaki zengin ilişkilenmeyi açığa çıkarma ihtimalini taşır. Mamaklı kadınların hikâyesinin kayıt altına alınmasına ve görünürleşmesine imkân veren bir yöntem olarak sözlü tarihle ortaya çıkan bireysel anlatıların, "büyük anlatılar"ın katı sınır ve tanımlarını zorlayacağı tahmin edilebilir.

Anlatıcıların kendi hayat hikâyelerini anlatırken bazı anları daha vurgulu bir şekilde anlatmaları, sözlü tarih yöntemiyle ilgili önemli bir mesele olarak karşımıza çıkar. Anlatıcı, ne anlatacağını kendi anıları içinden çekip çıkarır; bu anlamda, anlatıcı seçicidir. Bununla birlikte

hikâyesini anlatan kişi, konuşması süresince deneyimini yeniden şekillendirir (Baykan, 2000: 490); anlatıcı “geçmiş-bugün-gelecek ilişkisi bağlamında anılarını düzenler, ayıklar… yorumlar” (Roberts, 2000: 611). Başka bir deyişle, konuşanlar geçmişin eyleyicileri değildirler yalnızca; onlar aynı zamanda bugünün anlatıcılarıdırlar. Geçmişlerini anlatırken bugünün hayalleri, imgelemleri, yargıları onların peşini bırakmaz. Fakat bu bir sorun değildir; aksine böyle bir anlatma biçimi geçmişle bugünün nasıl da iç içe olduğunu gösterir. Buradan yola çıkarak; bir toplumsal grubun geçmiş, bugün ve gelecek hislerinin ve bu anlamda kimliklerinin aslında hatırlama ve unutma yoluyla sürekli yeniden kurulduğu söylenebilir. Bu noktada belirtilmelidir ki; hatırlayanlar, hatırladıkları şeyin içeriğini değiştirir veya hatırladıklarına yeni anlamlar verebilirler. Dolayısıyla, merkezine “deneyim” kavramını alan bu çalışma, anlatıcının kendi bilgisini biçimlendirme olanağına sahip olduğunun farkındadır.

Toplumsal cinsiyet kavramının bir çözümleme kategorisi olarak tanımlamasıyla feminist teori ve pratik, kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik ilişkilerinin doğal ya da biyolojik değil, toplumsal olarak inşa edilmiş olduğunu açığa çıkardı ve toplumsal hayatın tarihini farklı bir biçimde yazabilmemize zemin hazırladı. Kadınların gündelik deneyimleri, farklı sınıftan veya etnisiteden kadınların aynı hayatı nasıl farklı yaşadıkları, kadınların evin, işin, sokağın mekânında erkeklerle ve birbirleriyle kurdukları ilişki biçimleri konusunda hep yutkunan resmi tarihin kayıtları karşısında feminist yazın, kadınların yaşadığı tüm toplumsal ilişkileri içine alacak “yeni bir kuramlaştırma süreci ve yeni bir kuram biçimi”nden (MacKinnon, 2003: 138) bahsetmekteydi. “Her türden insani ilişkilerin, ev-içi hayatların, anne-çocuk ilişkilerinin, küçük yerleşim yerlerindeki değişimlerin, gündelik yaşamın tarihi türündeki anıların” (Danacıoğlu, 2001: 132-133) hepsini birden içeren deneyimin devlet ve devlet kurumlarının, iktisadi pazar ilişkilerinin, orta ve üst sınıfın erkeklerinin kahramanlık hikâyelerinin altına sıralanmakta olduğunu deşifre eden feminist çözümlemeler, yalnızca tarihin farklı yazılabileceğini göstermediler; bununla birlikte, toplumsal tarihin yeni baştan yazılmasına dair teorik bir tartışmayı da başlatmış oldular.

Yeni bir kuramın geliştirilmesi üzerine yapılan bu tartışmalarda, tarih ve toplum içinde görünmez kılınan kadınlık deneyiminin açı-

ğa çıkarılması için kadın çalışmalarına özgü farklı yöntemler de tartışıldı. Yöntem üzerine yürütülen bu tartışmalara göre, sözlü tarih yaklaşımı kadın araştırmaları alanına yeni açılımlar getirebilir. Çünkü, kadın sözlü tarihi yaklaşımı, "kadınlara ilişkin tarihsel/toplumsal bilgiyi onların belleklerinden derleyerek kadın gerçekliğinin daha doğrudan, daha sahih bilgisine ulaşmanın bir alanını sunmaya yönelir" (İlyasoğlu, 1997: 164). Aynur İlyasoğlu (a.g.e.: 165), kadınlarla yapılan sözlü tarih çalışmalarını "kadınların gizli tarihi"nin yazılması olarak tanımlar. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinin öncü kadınları üzerine yaptığı sözlü tarih çalışmasını aktarırken İlyasoğlu, bu çalışma yönteminin ana akım tarih anlatılarının ötesinde, yeni ve alternatif bir bilgi kaynağı yarattığını ve "kadınların tarihi yapanlar içindeki yerlerinin ve kendi sözlerinin, anlatılarının bugüne ulaştırılması"nı (a.g.e.) mümkün kıldığını belirtir. Burada durup sormak gerekiyor: Kadınların kendi sözlerine ve yaşamlarına dair kendi anlatılarına ulaşmak niçin önemlidir?

Toplumsal ilişkilerde sürekli yeniden üretilen eşitsizlik ve baskı ile her an yüz yüze olan kadınların, kendilerine ait deneyim ve bilgiyi dillendirmeleri, paylaşmaları ve aktarmaları çoğu zaman engellenir. Kadınların etrafın(d)a örülen bu kuşatmanın sınırlarının zorlanması gerekir. Kadınları dinlemek ve dinlerken sürekli ötelenen kadın tarihini kaydetmek ve açığa çıkarmak, bu zorlama girişiminin bir parçası olabilir. Bu anlamda, kadın sözlü tarihi yaklaşımı feminist politikanın da önünü açar. Çünkü, "kadın kuşakları arasında bir bellek transferi" (a.g.e.: 166) olarak nitelendirilebilecek sözlü tarih anlatıları, kadınların deneyimlerini geçmişten bugüne taşırken aynı zamanda onları birbirine yaklaştırır. Sherna Gluck'a göre (1979: 5), kadın deneyiminin sürekliliğini bu anlatılarla görünür kılmak, farklı kuşaktan kadınlar arasındaki yakınlaşmayı sağlar.

Sözlü tarih yönteminin kadın çalışmalarına getirdiği bu imkânları arkasına alarak "hapishanede kadın olmak" üzerine hazırlanan bu çalışma süresince görüştüğüm on iki kadının yaşam öykülerini dinledim. Büyük kısmını 2009 yılının Ocak ve Temmuz aylarında gerçekleştirdiğim bu görüşmelerin anlatıcıları, 1979 ve 1988 yılları arasında Mamak Askeri Cezaevi'nde tutuklu olarak kalmıştı. Bu çalışmanın sonuna ekli listeden listeden de fark edileceği üzere, dönemin kadın koğuşunda farklı toplumsal arka planlardan,

farklı ailelerden, farklı eğitimlerden gelen, farklı sol örgütlerin davalarından yargılanan kadınlar kalmaktaydı. Liseyi henüz bitirmemiş öğrencilerden meslek sahibi olanlara kadar farklı toplumsal statülere sahip kadınların yolu bu koğuştan geçmişti. Listeye bakıldığında fark edilecektir ki, kadın koğuşunda Devrimci Yol ve Türkiye Komünist Partisi davalarından kalan kadın sayısı fazlaydı; bununla birlikte, başka sol örgütlenmelere açılan davalara dahil olan kadınlar da yine bu koğuşta kalmaktaydı. Görüşme yapacağım kadınları bulmaya çalışırken, bahsettiğim bu farklılıkları gözetmeye çalıştığımı söylemeliyim. Mamak Hikâyesi'nin hemen başında yer alan ve görüştüğüm kadınların kısa hayat öykülerini içeren kısım okunduğunda, kadın koğuşunu farklı kadınlardan dinlemeye çabaladığım görülecektir. Bununla beraber, "Mamaklı Kızlar"ı bulmama imkân veren güzel bir tesadüf olarak 8 Şubat 2008 tarihinde Devrimci 78'liler Federasyonu tarafından Ankara'da açılan sergiyi anmak isterim. Bu sergide 1982 yılında Mamak Askeri Cezaevi'nin birinci ve ikinci koğuşlarında kalan kadınların yazdığı ve gönderdiği mektup ve kartlar bulunuyordu. Orada tanıştığım kadınların hepsiyle daha sonra görüşme ve onlardan Mamak Cezaevi'nin tarihini dinleme imkânı buldum.

Görüştüğüm kadınları dinlerken fazlasıyla heyecanlandığımı belirtmek isterim. Farklı geçmişlere sahip kadınların Mamak Cezaevi'nin kadın koğuşunda buluşan yaşam hikâyelerinin zengin bir bilgi kaynağı olarak görünürleşmesi ve kadınların anlatılmayan tarihlerinin toplumsal tarihin kaydı altına alınması derdiyle yapılan bu görüşmelerde kadınlar belki de ilk defa kendi kelimeleriyle, vurgularıyla, kurgularıyla kendilerine ait olan tarihi anlatmaktaydılar. Sözlü tarih yönteminin temel ilkelerini takip ederek, olabildiğince sade, kısa ve yalın sorular sormaya çalıştım; "susmayı ve dinlemeyi" (Neyzi, 1999: 6) bildim. Anlatıların kurgusunu zorlamamaya dikkat ettim. Sözlü tarih araştırmacılarının belirttikleri gibi, bana anlatılanların "kendisine özgü bir bütünlüğü" (İlyasoğlu, 1997: 166) olduğunu unutmamaya çalıştım. Yaptığım görüşmelerde kadınlardan cezaevi öncesi hayatlarını, kadın koğuşunu nasıl hatırladıklarını, cezaevinden

2. Elias Canetti'nin (1998: 287) şu söylediklerini okuyunca soru sormaya dair endişelerimin daha da arttığını belirtmeliyim: "*Soru sormak, zora dayalı müdahaledir... Aldığı her cevap bir boyun eğdirme edimidir... Gerçek her sorunun arkasında her zaman kasıtlı bir amaç vardır*".

nasıl bir dünyaya çıktıklarını anlatmalarını istedim. Hatta çoğu zaman "nasıl isterseniz... hayat öykünüze nerden başlamak isterseniz" diyerek sözü görüştüğüm kadınlara bırakmam, onların konuşması ve üç saati aşan görüşmelerimizin gerçekleşmesi için yeterli oldu; çünkü, görüştüğüm kadınlar bu anı bekliyormuşçasına konuşmaya, bana hatıralarını açmaya ikna olmuşlardı; görüşmelerimizin devamında bana sakladıkları mektupları, kartları, şiir defterlerini, "ders" defterlerini gösterdiler; kaldıkları cezaevinin ve koğuşların krokilerini bile çizdiler.

Kadınlardan hayatlarının bütününü anlatmalarını istedim. Görüştüğüm kişilerin tüm hayatlarını bilmek istedim; çünkü, "kişinin dünyayı anlamlandırırken kullandığı kültürel kodlar, referanslar, yaşama biçim veren tarihsel olaylar gerçekten de neyin nasıl anımsandığını belirler" (Danacıoğlu, 2001: 134). Çocukluklarını, ailelerini, gençlik yıllarını, bu geçmişte en çok hatırladıkları kişileri ve sonra sol mücadeleye dahil olma sebeplerini anlattılar önce; hayat hikâyelerini anlatmaya buradan, "bu kadar geçmiş"ten ve bu kadar kendilerinden başlayan kadınlar rahattılar ve kendi öykülerinde, seslerinde, geçmişlerinde rahatladılar; hatta çoğu zaman benim yönlendirmemi beklemeden cezaevi yaşantılarını anlatmaya başladılar. Böyle bir kendiliğindenliğin görüşmelerde gerçekleşmiş olmasının en önemli nedeni kadınların dalıp giderek, uzaklara bakarak ve hatta bazı zamanlar benim varlığımı unutarak konuşmaları, susmaları, ağlamaları veya gülmeleriydi. Bazen de, beni hikâyelerine davet ediyorlardı; konuşurken birden "biliyor musun" diye soruyorlardı; "düşünsene" diyerek beni kendileriyle beraber düşünmeye çağırıyorlardı. Leyla Neyzi (1999: 6) sözlü tarih çalışmasında görüşenle görüşülen kişi arasında bir "muhabbet" kurulduğundan bahseder. Daha sonra da bu kelimeyi özellikle seçtiğini, "muhabbet" kelimesinin kökünün Arapça'da sevgi anlamına gelen *hubb* kelimesi olduğunu ve muhabbetin de "sevgi etkisiyle duyulan yakınlık" anlamına geldiğini söyler. Kadınları dinlerken, aramızda kurulan "muhabbet"in bu çalışmanın temel eksenini oluşturduğunu fark ettim. Böyle anlarda, dalıp gittiklerinde veya beni de hikâyelerine çağırdıklarında, yaptığım çalışmaya dair bir şeylerin doğru gittiğini hissettim. Atılan kahkahalar, dökülen gözyaşları, suskunluklar, o günleri yeniden yaşadıklarını anlattı bana. Yaşadıklarını bana anlatıyor gibi görünseler de, kendi tarihlerini yeniden hatırlamaları için bir vesile gibi hissettim kendimi bazen.

Görüşmelerin bu kadar kendiliğinden gerçekleşmesinin bir diğer sebebi de, daha önce yapılan kısa ön görüşmeler olabilir. Yaptığımız bu kısa görüşmeler kendi derdimi ve saklıda duranı öğrenme isteğimi anlatabilmeme, görüştüğüm kadınların beni tanımalarına ve sorular sorabilmelerine imkân sağladı. Böylece birbirimizi önceden tanımış ve sınamış oluyorduk. Türkiye'nin geçmişine dair duyduğum ilgi onların çok hoşuna gitti. Kadınlar onların hikâyelerini dinlemeye gelen kadının isteğine, samimiyetine inandıklarında konuştular. Gerçekten de, yaptığımız kısa görüşmelerin nasıl uzun görüşmelere döndüğünü, zaman zaman nasıl "çetin sınav"lara çekildiğimi hâlâ hatırlıyorum.

Bazen kadınların evlerinde, işyerlerinde; bazen de bir kafede veya çay bahçesinde gerçekleşen görüşmelerimizde onların nasıl hatırladıklarını izlerken, hatırlayamadıklarına nasıl üzüldüklerini görürken, bazı şeyleri nasıl bu kadar açık hatırladıklarına dair kendi şaşkınlıklarına tanık olurken, yolun henüz çok başındaki bir araştırmacı olarak ben, tanıştığım bu kadınlardan ne çok şey öğrendim; öğrendiklerimle ne çok yoruldum. Bu yorgunluğun sebebi, görüşmelerin uzun sürmesi değildi şüphesiz. Kadınların yaşadıklarının ağırlığını ben de hissettim çoğu zaman; zihnimde dolanan hapishane anılarıyla yaşadım uzun süre. Hatta bazen kadınlar cezaevinin mekânını tasvir ederken, anlatılan Mamak Cezaevi'nin mekânını zihnimde nasıl canlandırabildiğimi fark edip çok şaşırdım. Bir süre sonra bu duyduklarımı yazmak, akademik bir çalışma hazırlamanın çok ötesinde bir anlama sahip oldu benim için; bu kadar saklı ve kıymetli anıları anlatmak bir sorumluluğa dönüşmüştü. Bana anlatılanları nasıl aktaracaktım? Bu çalışmayı yazmaya çabalarken, yazacağım bölümleri ve içeriklerini belirlerken bu soruyla çok didiştiğimi belirtmek isterim. Gerçekten de, bu kadar yakınlarına varmama izin veren, çoğu zaman en yakınlarına anlatmadıklarını bana anlatan bu kadınların yaşadıklarını yazmak, yazılmamış olanı yazmak zordu; başka kelimeler lazımdı; saklıda duranı anlatma telaşıyla yazılacak olan şey, kadınların anlattıklarına uzak düşmemeliydi; "Mamaklı Kızlar"ın Türkiye'nin toplumsal tarihine dair anlatıları, farklı kuşaktan kadınları birbirine yaklaştırmalıydı.

"Mamaklı Kızlar"ın Türkiye'nin toplumsal tarihine dair bireysel anlatılarını görünürleştirmeye gayret eden bu çalışmanın yöntemi, Türkiye'nin ekonomik ve politik sürecini anlatan teorik metinlerin

eleştirisi anlamına da gelmektedir. Türkiye'nin tarihsel dönüşüm süreçlerini deneyimleyenlerin kendine yer bulamadığı metinlerin - ki bunlara eleştirel Marksist metinler de dahildir - okunması sırasında, sözlü tarihten taraf olanların işaret ettikleri eleştiri noktalarının gözetilmesi önemli görünmektedir. Gerçekten de, görüştüğüm kadınlar konuşmaya başladıktan sonra gözlerimin önünde Türkiye'ye dair farklı bir tarihin görünürleştiğini ifade etmek isterim: Kronolojik atıflar, kahramanlık anlatıları, "nesnel" ve "uzak" anlatımlar yerine; başka kelimeler, başka başlangıç ve bitirişler, başka bir dil...

Bu çalışmanın Mamak Hikâyesi kısmını oluşturan üçüncü bölümü, önce Mamak Askeri Cezaevi'nin neye benzediğini, nasıl bir mekân olduğunu anlatıyor. Bu mekânsal betimlemenin ardından, dördüncü bölümde, kapatıldıkları mekânda kadınların gülerek, "hayır" diyerek, zor(unlu) lukları eğip bükerek, hayal etmekten vazgeçmeyerek, yaratarak, keşfederek, paylaşarak nasıl başka bir mekân kurduklarından söz ediliyor. Daha sonra, beşinci bölümde, darbe zamanlarının dışarısına dönüp bakılıyor; cezaevinden çıkan kadınların evlerine, ailelerine, arkadaşlarına, sokaklara dair hikâyeleri aktarılıyor. Bu bölümlerin tarihsel çerçevesini çizen ve 12 Eylül'ü öncesi, sabahı ve sonrasıyla anlatan ikinci bölüm ise, bu çalışmanın deneyimden, an(lat)ıdan, sözden uzak düşmemeye ilişkin hassasiyeti sürdürülerek yazıldı.

Çalışmanın bundan sonrası dilin artık dilsiz varsayılanlar tarafından kullanılma vaktinin geldiğini haber veriyor. Kadınlar ne anlattılar? Anlatıcılara sordum: "Ne hissettiniz? Ne anlam ifade etti?" (Nielsen'den akt. Akal, 2003: 231) Sonra, onların hikâyeleri başladı; "anlatılanlar uçsuz bucaksızdı" (Benjamin'den akt. Portelli, 1991: ix).

2. BÖLÜM

DİNLEDİKLERİMDEN AZ ÖNCE...

Bu çalışma henüz yazılmakta olan bir yüksek lisans teziyken ve ben 1980'li yılların Mamak Askeri Cezaevi'nde tutulan devrimci kadınların hikâyelerini dinlerken, tesadüfle bulduğum bir anı-romanla otobüse binmiştim. Siyah üzerine kırmızı puntolarla yazılmış bir başlığı vardı bu anlatının: *Mamak... Ey Mamak* (Dönmez, 2007). Henüz okumadığım bu anlatının yazarı Hasan Dönmez, 1980'li yıllarda politik bir tutuklu olarak bulunduğu Mamak Cezaevi'ni anlatmaktaydı. Kitap elimde yolculuk ederken, hemen yanıbaşımda oturan bir adam bu kitabı istedi benden; bir süre sonra "Ben de oradaydım!" deyiverdi. Henüz yeni tanıştığım Mamaklı kadınların hayatlarını duymaktan aldığım heyecanla tezimi anlattım ona. "Orası anlatılamaz ki!" dedi; bir de "Kadınlar direndi en çok"; sonra da uzaklara baktı susarak ve bir daha benimle hiç konuşmadı. Ben de sustum; ama diğer taraftan, bekledim de! Anlatmadı! O ana kadar tanıştığım kadınların tavrından farklı olarak, Mamak Askeri Cezaevi'ni bilen bu adam benimle bir daha konuşmadı! Bu tesadüfü paylaştığım bir arkadaşım hemen uyardı beni: "Polis olmasın o adam!"

Üzerine çokça söz söylenmiş, kalem oynatılmış 1980'li yıllar üzerine yazmaya niyetlendiğimde, tam da bu haller üzerine, askeri bir darbenin ertesini anlatan kadınlar, susan ve uzaklara dalan bir adam ve 12 Eylül'e dair konuşmanın korkusunu taşıyanlar üzerine tartışmak istedim. 12 Eylül'ün dili, hiç konuşmayanların, hep susacak olanların, henüz konuşmaya başlayanların, konuş(a)madıklarını yazanların, yazdıklarını saklayanların, sakladıklarıyla yaşayanların, kendisine hiç

sorulmadığı için anlat(a)mayanların, suskunluğu susturulmuşluğundan gelenlerin dili ne söyle(me)mektedir; peşine düştüm.

Bu çalışmanın önemli bir kısmında kadınlar, 1980'li yıllarda Mamak Askeri Cezaevi'nde politik tutuklu olarak bulunan devrimci kadınlar anlattılar, ben dinledim; bazen konuştum, çoğu vakit sustum; şaşırdım, ağladım, güldüm; ama en çok öğrendim. 1980'li yılların "saklı hikâyeler"ini, kendisine hiç sorulmadığı için anlat(a)mayanların dilinden dinliyordum. Dinlediklerimden yazdıklarım az ötede! Ama şimdi burada, az öteden az önce, 12 Eylül'ün şiddeti ve sözüne, acısı ve korkusuna, susan adama ve hiç yaşamadığı halde, yaşamadığını hayal ederek korkana dair yazacağım.

Robert Cover (2010: 176), "acı, her şey bir yana, dilin kendisini yok etmektedir" diye yazar; işkence esnasında duyulan acının paylaşılamazlığından söz eden Elaine Scarry'nin acı çözümlemesine dayanılarakyapılan bu tespit, şiddeti deneyimleyen bedenin müstakbel kaderine dair de söz söylemektedir. Acı çektirilen ve yaralanan o beden artık işaretlidir; bundan sonra dil değil beden, acısıyla ve yarasıyla konuşacaktır. Bir de, bu acı ve yarayı deneyimlemeyenin korkusundan bahsetmek gerekir: "...korku fiziksel acı ve işkenceyle bağlantılı olmadığında bile son derece güçlü olabilir" (Cover, 2010: 178). Bahsedilen toplumsallık, acıyı deneyimleyen ve bu acıyı bedenlerinde taşıyanlarla gözaltında, sorguda, işkencede, hapiste yaşanan acının hayalini kuranların karşılaşmalarına işaret eder. Dolayısıyla, gözlerden uzakta ve sadece suç atfedilene uygulanmakta görünen şiddet, hem yakınlaşır hem de yaygınlaşır; istisna olan gündelikleşir. Bireysel olarak deneyimlenen ve dile dökülmeyen acı, başka bir dille dolaşıma girmektedir artık; yaralı ve damgalı bu dil bazen susmakta bazen de konuşmaktadır. Susanlar, deneyimsizlerin hayalgücünü çağırmakta; "maruz bırakıldıkları baskının yara izleri"yle (Foucault, 2000: 172) konuşanlar, anlattıklarıyla korku salmakta; diğerleri ise, korkmaktadır.

12 Eylül'ün ertesinde, 1980'li yıllarda bu dilsizlik veya mağlubiyet dili ve bu dilin var ettiği korku, birlikte dolaşıma girer. "Aynı ortak hayat vaadi etrafında buluş[an]" (Gürbilek, 2001: 64) farklı insanların beraber politika yapabilmeleri imkânının görünürleştiği 1970'li yılların sonuna gelindiğinin işaretlerinden biri de budur: 1980'lerin

Türkiyesi'nde yaşayan çoğu insanın hayatını birbirine değdiren bir mağduriyet deneyimi, sözden mahrum kalmıştır. Dilin dışına atılan "ortak acı", bir araya getiren değil; aksine, parçalayan, ayıran ve uzaklaştıran bir deneyim olarak işlemektedir.

Aslında 12 Eylül darbesi ilk gününden itibaren, radyodan, televizyondan, sokaktan, hapishaneden gündeliğe yayılan sesiyle parçalamış ve ayırmıştır. Radyodan ve televizyondan kendini duyuran yeni yönetim, Kenan Evren'in sesinden "kalbi bu vatan ve millet için atan sağduyu sahibi vatandaşlar[la]... düşman[dan]", "Türk ulusunu uyaran ve milleti bütünleşmeye davet edenler[le]... yıkıcı ve bölücü mihraklar[dan]", "çalışkan ve vatanperver Türk işçisi[yle]... temiz Türk işçisini sömüren, onları kendi ideolojik görüşleri istikametinde kullanmak için her türlü baskı oyunlarına başvuran, işçinin hakkı yerine kendi menfaatlerini ön planda tutan bazı ağalar[dan]"[3] yan yana ama uzlaşmaz kamplar olarak bahsetmiş; suçlu görülenler kesin ifadelerle tanımlanmış ve diğerlerinden ayırılmış; seslenilenler ise bu tehlikeli kişi ve gruplardan uzakta bir pozisyon almaya çağrılmıştır. Radyodan ve televizyondan yapılan bu konuşmaların dinleyicisinde yarattığı ilk duygu korku olsa gerektir: "12 Eylül'ü sabah erken saatlerde radyodan öğrendim. Sürekli duyurular yapılıyordu. Babam 'İhtilal oldu' dedi. Endişelendik. Ne kadar kitap, kaset varsa tamamını yakarak imha ettik" (İsimsiz'den akt. Açıkgöz, 2010: 153). Gerçekten de konuşmaları dinleyen çoğu insan, evine iktidarın denetleyici gözüyle bakmakta, "sakıncalı"yı "sakıncasız"dan ayırmaktadır: "Evdeki tek kitabı, gazete yığınının içine saklıyor Faruk" (Eren'den akt. Açıkgöz, 2010: 65). 1980'li yılların anlatılarına bakıldığında saklanan, yakılan, gömülen kitapların hepsinin sol içerikli olmadığı görülür: "Biline biline sıradan ansiklopediler bile yakıldı" (Gedik'den akt. Sarıoğlu, 2004: 146). Mühim olan, sol düşünceyi işaret eden tüm kanıtlardan bir anda kurtulmaktır. 12 Eylül gününe kadar evlerinde kitaplarla, kasetlerle yaşayan çoğu insan, devleti beklemeden, cezasını kesmekte; kitapları, kasetleri kendi elleriyle yok etmektedir: "Biz, yakmaya fırsat bulamadığımızdan çuvallara doldurup üst kattaki inşaat kumlarının arasına sokmuş... Sonra biz de yakmıştık kitaplarımızı..." (a.g.e.: 146)

3. Bu konuşma, *http://tr.wikisource.org/wiki/Kenan_Evren'in_radyo_ve_televizyon_konu%C5%9Fmas%C4%B1* adresinden 20.03.2011 tarihinde indirilmiştir.

Darbeyi duyanların hemen evlerine göz gezdirmeleri ve onları "suça eğilimli" gösterme ihtimali olan işaretlerden kurtulmaya çalışmaları verilen ilk tepkilerden biriyse eğer, bir diğeri de pencereye koşmak olsa gerektir. Pencereden görünen, akla ilk kazınan darbe görüntüsüdür: "Sokaklar bomboştu. Bir de tankların geldiğini hatırlıyorum. Derin bir sessizlik vardı ve o sessizlik içinde rap rap asker yürüyüşlerini hatırlıyorum" (Şenol'dan akt. Açıkgöz, 2010: 199). Sokaklarda askerlerden başka kimse dolaşmamakta; kendilerinden başkaları sokaklarda olmasın diye eli silahlı bu askerler etrafı gözetlemektedirler. Dolayısıyla, askerin sokaktaki varlığıyla ilk verdiği haber, sokağa çıkmanın yasak olduğudur: "Kapıyı açınca elinde silahla bekleyen bir asker gördüm. Sadece bizim kapıda değil, her kapıda bir asker vardı, silahıyla. O anı, askerlerin yüzündeki ciddiyeti unutmuyorum. Yüksek ve oldukça ciddi bir sesle içeri girmemi söylediler" (Tugan'dan akt. Açıkgöz, 2010: 232). Yeni yönetim sokaklarda kendinden başkasını - kim olursa olsun - görmemeyi arzu etmektedir. Hâki rengin artık hakim olduğu sokakta başka bir renk, başka bir beden, başka bir ses tehdit olarak görülmekte ve tez elden bu başka izin varlığına son verilmektedir:

> "İsmet, çıkmaz sokaktaki evlerinden iki kardeşiyle birlikte fırından ekmek almaya çıkıyor, pijama ve terlikleriyle. Bomboş cadde onları korkutuyor... Bir cemse duruyor, araçtan inen bir asker yollarını kesip onları da cemseye bindiriyor. Ekmeklerine yapışmış, pijamalı, terlikli çocuklara bir ders vermek istiyor belki de, sokaklardan uzak durmaları gerektiğinin dersini... Bir sonraki sokakta indiriliyor, başka askerlere yakalanmamak için saklana saklana, birbirine yapışmış elleriyle eve varıyorlar" (Bayır'dan akt. Açıkgöz, 2010: 48).

Tüm bu anlatılar 12 Eylül'ü takip eden günlerde sokağın insana kapandığını, tanıdık sokak kamusallığının yerini derin bir sessizlikle dolu bomboş caddelerin aldığını işaret etmekte. Sokağın askere terk edildiği bu zamanlarda evin bir geri çekilme, sığınma, izleme, bekleme ve saklanma mekânına dönüştüğünü belirtmek gerekiyor: "Bir cemseyle anons yapılıyor: Evler aranacaktır... Saat 10.30. Hareket etmeyi engelleyen bir kederle bekliyorlar. Saat 11.00. Tedirginlik sürüyor. 12.00. Her an her şey olabilir" (Tunç'dan akt. Açıkgöz, 2010: 358). Her an her şeyin olabileceği korkusuyla çoğu insanın

beklediği ev, ne televizyonda ne de gazetelerde görünürleşen ama birilerinin bir yerlerde yaşadığı bilinen acı ve işkencenin tahmin ve hayal edildiği yerdir artık. 12 Eylül'ün Türkiyesi'nde yaşayan insanlar, evlerden, işyerlerinden, sokaklardan hapishanelere götürülenlerin ne yaşayabileceğini, sığındıkları evlerde düşündüler: "İnsansız sokaklardan homurtuyla geçip giden askeri araçları görüyorum yalnızca. Bu koskocaman kamyonlarla kimleri, nerelere taşıyorlar?" (Ferahlı, 2010: 73) Dönemin insanları iktidarın neler yapabileceğine dair hayal ettikçe hayallerinden korktular. 12 Eylül'ün kapısı çalınmayan evlerine çalınan kapıların ses(sizliğ)i çökmüştü:

> "Bizim kapımızı o eylül sabahında kimse çalmadı. Kimse gelip bizim evden herhangi birini bilinmeyen bir yere götürmedi. Kimse raflardaki kitaplarımızı yerlere dökmedi. Hiçbirimiz perdeleri sıkıca örtülü bir odada başkalarının görmesinden korktuğumuz kağıtları yakmadık. Yine de kapımız çalınmış, yakınlarımızdan biri ulaşamayacağımız bir karanlığın içine götürülmüş, kitaplarımız darmadağın edilmiş, mektuplarımız, şiirlerimiz kül olmuş gibi hissediyorduk... fısıltıyla konuşuyor; çalınan kapıların ardında yaşananları düşünüyorduk" (Kayın, 2010: 111).

Kapıların ardında yaşananlara, acı ve işkenceye dair düşünen halkın "kendi kendine işkence" etmekte olduğuna işaret eden Barry Sanders (2001: 284), bu durumu iktidarın işkenceyi görünmez alanlarda uygulamasıyla ilişkilendirir: "İşkenceyi görünmez kılmak... her yurttaşın acı ve işkenceye ilişkin kendi kişisel imgelerini oluşturmasına yol açıyor... Her insan en canlı korkuları aklında canlandırabiliyor... İnsanlar büyük bir korkuya kapılıyordu" (a.g.e.: 284). Bu korkunun dönemin insanlarını birbirinden ayırdığını, "o yıllarda herkes[in] birbirinden uzaklaştı[ğını]" (İsimsiz'den akt. Açıkgöz, 2010: 153) söylemek yanlış olmaz. Başına her an bir şeyler gelebileceği endişesiyle yaşayanlar, evine asker girenlerden, devrimci olduğu bilinenlerden, gözaltına alınıp sorgulananlardan uzakta tutarlar kendilerini: "Babamın sürgün edilmesinden sonra bize kimse gelmez oldu. Telefon bile etmiyorlardı. Hiç unutmuyorum... Okulda arkadaşlarımın benden uzaklaştığını bilirim" (Şenol'dan akt. Açıkgöz, 2010: 200). Michel Foucault'nun (2003: 26) hapishane deneyimi olan insanların toplumun geri kalanı için "lekeli biri[leri]" olarak hayatını sürdüreceğine dair vurgusu, Türkiye örneğinde,

"hapishaneye girmeye eğilimli" olanları da içermektedir. İktidar davranışa, hal ve tavırlara nüfuz etmektedir (a.g.e.: 49; 23). Göz "kötü" bakmakta: "... insanlar kötü gözle bakıyordu yakalananlara" (Çoban'dan akt. Açıkgöz, 2010: 86); dil susmakta: "... herkes suskundu" (Yıldırım'dan akt. Sarıoğlu, 2004: 77); susmadığında damgalamaktadır: "Sabahlara kadar oturduğumuz komşular birden bizi "vatan haini" ilan etti" (a.g.e.: 86).

1980'li yılları söylem, strateji ve pratikleriyle birbirinden tamamen ayrı iki iktidar biçiminin yan yana görünürleştiği ve beraber çalıştığı zamanlar olarak anlatan Nurdan Gürbilek'in (2001) belirlemelerini haklı çıkaracak toplumsal yarılmayı tam da bu birbirine selam verilmeyen, susulan, "başka kelimeler"le konuşulan karşılaşmalara bakarak anlamak mümkün görünüyor. Gürbilek'e göre (a.g.e.: 9) 1980'lerin Türkiye'si, konuştu ve konuşmadı: "Bir yanda söz hakkı engellenmiş, susturulmuş Türkiye vardı, diğer yanda söze yeni kanallar, yeni çerçeveler sunan bir 'Konuşan Türkiye'". 1970'li yılların sokağından, isyanından, "adalet dağıtan ses"inden eve, "toplu kayıtsızlı[ğa]", "özgürce çığıran [ama özgürlükten dem vurmayan] bir ses"e çekilen 80'ler Türkiyesi (a.g.e.: 9; 98-99)[4], iktidarın bütünlüğü bozan ve bölenleri, kendinden olmayanları arayıp bulmaya, kapatmaya ve yok etmeye yönelmesindeki şiddet ve zora sustu; bir de iktidarın işaret ettiği muhtemel ve müstakbel "düşman[a]... yıkıcı ve bölücü mihraklar[a]"; ama önce en yakınındakine: "Birden isimlerin değiştiği, yetişkin çocuklara susmanın öğretildiği... bağların kesildiği... bir dönemin başladığının farkındaydık" (Tuna, 2010: 80-81).

12 Eylül'ün ertesini dışarıda karşılayanlar, yani geride kalanlar, bu yeni dönemin tanıkları oldular. Evlerine ve başkalarının evlerine

4. Nurdan Gürbilek (1991: 39) 1980'li yıllarda yaşananın "... bir içe kapanma... bir geri çekilme – mahremiyete ya da şahsi olana çekilme – " olmadığını; aksine, mahrem olarak kabul edilen birçok meselenin "patlama" biçiminde dışa açıldığını belirtir. Bu çalışma çerçevesinde yapılan görüşmeler ve Gürbilek'in gazete analizleri, 1980'li yıllarda yaşanan toplumsallığın hem içe/eve kapanma biçiminde ve hem de şahşi olanın dışa/kamusala açılması biçiminde deneyimlendiğini göstermektedir. Bu noktada sorulması gerekenler, belki de, kimin içe/eve kapandığı; hangi 'mahrem' bilginin kamusalda habere, enformasyona, görüntüye dönüştüğü; içe/eve kapananların iç/ev/mahrem deneyiminin kamusala nasıl sunulduğu ve/ya sunulmadığıdır.

giren silahlı askerlerin, kolunda kelepçe kamyonlara, cemselere bindirilenlerin, işkence görenlerin, gözaltından bırakılanların yaralı bedenlerinin, sürülenlerin, tutuklananların, hapishanedeki ziyaretçilerinin karşısına tanınmayacak yüzlerle çıkanların, sokakta kurşunlananların, idam edilenlerin, gidip hiç dönmeyenlerin ardında hep birileri kaldı. Dışarıda kalanların bir kısmı bu durumlarını meşrulaştırmaya, kendilerinin "sağduyu sahibi [iyi] vatandaşlar" olduklarını beyan etmeye; bununla birlikte evine, ailesine, bedenine askerin eli değmiş olanları "vatan haini" ilan etmeye, darbenin ilk gününden itibaren başlamışlardı. Seçilmemiş olmaları masumiyetlerinin tek kanıtıydı: "Çocuklar eğleniyor. Büyüklerse sadece izliyor. Ne panik var, ne de üzüntü… Onlar için 12 Eylül'den öncesinde Kürtler "terörist", solcular "anarşik"ti. Şimdi de… Her "terörist öldü" haberinde bayram yapıyor çocuklar da. Büyüklerden ne gördülerse o…" (Tuncer'den akt. Açıkgöz, 2010: 270) Büyükler fısıltıyla ya da yüksek sesle darbenin iyi olduğunu söylüyor; kimi zaman "ellerinde küreklerle kamyonlara atlayıp, "terörist" avına çıkıyor"; kimisi yeni doğan oğluna Kenan ismini veriyordu (a.g.e.: 270). İktidarın "suçlu" olarak çağırdığından korku ve kinle uzaklaşanlar, iktidar tarafından içerilmekte; düşmanın varlığına, onun "her çeşit ahlaksızlığı yapabilecek ve en tehlikeli işleri destekleyebilecek kişiler" (Foucault, 2003: 25) olduğuna ikna oldukça sokaklarda eli silahlı dolaşan askerlere güven duymaktaydılar. İktidar dışladığının tehlikeli varlığını her işaret ettiğinde kendi varlığını meşrulaştırmakta ve kendisinin mutlak, daim ve tek güç olduğunu hatırlatmaktaydı vatandaşlarına.

Diğer taraftan, tanıklıklarıyla başı dertte olanlar da vardı 1980'lerin Türkiyesi'nde. Onlar tanıklık ettiklerine dair konuşamıyorlardı: "O güne kadar bir yaşam şekli olarak dışa dönük bir şekilde yaşamışsınız… Birden başka bir refleks geliştirmek, dikkatli olmak, neredeyse 'dilsizleşmek' zorunda olduğunuzu hissediyorsunuz" (Tuna, 2010: 81). Buradaki tanık tanıklığıyla baş başa bırakılandır; kimse ondan konuşmasını istememektedir. Tanık olduğu ya da tahmin ettiği şiddete dair sözleri dilinden alınmış olanlara düşense ya fısıltıdır: "Annesi bölüyor uykusunu… Kısık bir sesle, 'İhtilal oldu' diyor" (Eren'den akt. Açıkgöz, 2010: 65); ya sürekli tekrarlanan aynı cümlelerdir: "Derinden bir ağlama sesi duyuyor, bir yandan onu sarsıyor annesi, bir yandan ağlıyor. Biri öldü diyor, yine biri öldü… 'İhtilal oldu' diyor, 'ihtilal oldu' kendi kendine konuşur bir

sesle" (Tunç'dan akt. a.g.e.: 357); ya da sessizliktir: "Sokağa çıkma yasağının yürürlükte olduğu o ilk günde bile, komşularınızın 12 Eylül'ü olumlayan yorumlarına karşı çıkamama, tepkinizi içinize atma durumuyla karşılaşıyor[sunuz]" (Tuna, 2010: 81). Fısıltıyla, uzun cümlelere dönüşmeyen tekrarlarla, sessizlikle söylen(mey)en her söz, derin bir güçsüzlük ve çaresizliğin izlerini taşır; evin dışına taşınamaz; başkalarıyla kolayca paylaşılamaz.

Böylesine bir toplumsal kayıtsızlığın ve derin bir güçsüzlük duygusunun ortasında, susmakla konuşmak arasında, "devrimci abi ve ablalar"ının ardında kalanlar, Tanıl Bora'nın ifadesiyle (2010: 39-41) "yetmişsekizbuçuklular" ise, "yarı yolda yakala[ndılar]. Açıkta kaldılar. Sosyalleşmeleri yarım kaldı... büyümeleri yarım kaldı. Çok şeyleri yarım kaldı". Daha çocukken mahallelerindeki, kasabalarındaki, köylerindeki devrimcilerle tanışanlar, onların hem gidişine hem de bir kısmının dönüşüne tanık oldu: "... köprüde devrimci abilerin yerinde askerler vardı. Daha sonra, kiminin gözaltında, kiminden haber alınamadığını söylediler... O tanıdık abilerin çoğu, işkence gördüler, cezaevlerinde yattılar ve çıktılar" (Yıldırım'dan akt. Sarıoğlu, 2004: 77). Artık sokaklara çıkamıyor; okula gidemiyor; pencerelerden tankları izliyorlardı. Çoğunun evinden birileri eksilmekteydi. Kiminin babası artık başka bir adamdı: "Babası artık evde. Ancak eski babası değil yanında oturan, Caner farkında. Onu ürküten bir sessizlik içinde" (Bingöl'den akt. Açıkgöz, 2010: 335). On dört yaşında eve gelen maskeli askerlere gülünce gözaltına alınanı da oldu, on yedi yaşındaki abisinin idamını gazeteden öğreneni de. Onlar konuşmadan sus(turul)muşlardı: "Sıkıyönetim şartlarının çocuklarıyız biz... İki ya da üç kişi bir araya gelip konuşamazdık... Çünkü iki ve daha fazla kişi bir araya geldi mi ya dağıtılır ya da gözaltına alınırdı" (İsimsiz'den akt. a.g.e.: 151). 12 Eylül'e dair böyle deneyimlere sahip olanların kendilerini erken büyümüş çocuklar olarak tanımlamasına şaşmamak gerekiyor: "12 Eylül bizi bir anda kocaman çocuklar yaptı. Ne yazık ki çok çabuk olgunlaştık. Akranlarımızdan daima farklı baktık" (Tugan'dan akt. a.g.e.: 235). Bora'nın kendi deneyimini de dahil ederek anlattığı ve "ara kuşak" olarak tanımladığı yetmişsekizbuçuklular çocukluklarını, gençliklerini itiraz/muhalefet etme imkânının eski hayalinin ve 12 Eylül'ün gündeliğe yaydığı yeni korkunun ortasında yaşadılar.

Geçmişin mekânı hafıza "toplumsal olarak belirlenir" (Assmann, 2001: 40); başka bir deyişle, belleğimize kayıtlı olanlar, yaşadıklarımızın izlerini taşır. "Kolektif bir şey" olarak toplumsal hafızaya kaydedilen geçmiş, bir toplumsal grubun bugününü ve dolayısıyla geleceğe dönük yaşama halini de şekillendirir (Aznavour, 2005: 13). Hatırlamak ve unutmak, bugünümüzü ve yarınımızı etkiler. Bugün yaşadığımız ve içine dahil olduğumuz toplumsal ilişkiler bütünü içinde ne yaptığımız, nasıl hareket ettiğimiz ve boyun eğme/direnme pratiklerimiz, "geçmiş yaşantılarımızdan hangisiyle bağlantı" (Connerton, 1999: 9) kurduğumuzla doğrudan ilişkilidir. İşte bu noktada, geçmişle kurulan ilişkinin "bilinçli bir ilişki" olduğu iddia edilebilir (Assmann, 2001: 38); yaşadığımız "şimdi" ile baş edebilmek için neyi hatırlayıp neyi hatırlamamamız gerektiğini biliriz: "'Bu millet çok hafızasız, öyle değil mi?' diye sordu... Birden sinirlenip bağırmaya başladı: 'Aptalsın, aptal... Hafızası o kadar iyidir ki bu milletin... Hafıza olmasa meydanlarda birbirini ezenleri, vurulanları, asılanları, bir gecede tezgâha yatırılan binlerce... kim hatırlar?" (Uyurkulak, 2002: 258). Neşe Özgen (2003: 133) her ne kadar "tüm totaliter rejimlerin, uyruklarının kafalarını tutsaklaştırmaya, onların belleklerini silerek başladığını" belirtse de, sanki tam tersi de yerinde bir tespit gibidir: Rejim, "hafızasını kaybedenlerden çekini[r]" (Uyurkulak, a.g.e.: 258). Başka bir ifadeyle, "hafıza olmazsa, korku nasıl daim olur?" (a.g.e.)

Böylece, Türkiye'de yaşayan insanları hafızasız, unutkan ve amnezik olmakla tanımlayan çalışmaların sorunlu noktası da görünürleşmiş olur. Unutmak, hatırlamanın başka bir biçimi gibidir aslında. Ayakta kalmaya çalışanlar, hatırlamamaları gerekenleri bilerek yaşarlar. Neyin hatırlanıp neyin hatırlanmayacağını bilmek ise, şüphesiz ki kuvvetli bir hafıza gerektirir. Yine söylersek, korku insanı unutkan yapmaz. Korkan insan, neden ve niçin korktuğunu hep hatırında tutmak zorundadır. 12 Eylül'e dair konuşanların "Hiç unutmuyorum"la başlayan, "hâlâ" diyerek devam eden cümleleri bu bir kısım hatıranın ebedi varlığının işareti olsa gerektir: "Tankların Fatsa'ya gelişini hiç unutmam... O fotoğraf gözümün önünden silinmez... Tepelerden, filmlerde gördüğüm o acayip tanklar peş peşe su gibi akıyordu" (Gedik'den akt. Sarıoğlu, 2004: 149); "12 Eylül denince zihnimin kaydettiği en net resim o sabaha dairdir, her evin kapısında bir

askerin silahını doğrultarak beklediği o görüntü zihnimden hâlâ silinmedi" (Tugan'dan akt. Açıkgöz, 2010: 232); "Aradan 30 sene geçti, hâlâ yaşadıklarımı anlatırken ağlıyorum. Hâlâ hissediyorsun onları... Hiç unutmuyorum. Annemin birkaç arkadaşı ancak gece karanlık olunca bize gelirdi" (Şenol'dan akt. a.g.e.: 200). Tanklar, eli silahlı askerler, "televizyonda marşlarla, coşkulu memleket türküler[i]... Mekânik sesli spiker... her saat yenileri peydahlanan sıkıyönetim bildiriler[i]" (Ferahlı, 2010: 72), içi insan dolu kamyonlar... ve: "Korku... Beni götüreceklerinden korkuyordum" (Çoban'dan akt. a.g.e.: 86). Unut(k)an olarak tanımlananların belleklerindeki geçmiş, bugünün korkusunda yeniden kurulur: "Nedense o korku hâlâ vardır bende... sanki asker ya da polis kapıyı çalacak ve beni alacaklar gibi hissediyorum bazen" (a.g.e.). Böyle bir yeniden kurma girişimi, geçmişin bilgisini de kısıtlar, parçalar ve ayıklar. Bugün yaşamak için bazı meselelere dair susmak lazım gelmiştir; ama baskıya, yasağa, şiddete ve zora suskunluk, başka bir dilin, başka kelimelerin, başka görüntülerin dolaşıma girmesini engellemeyecektir.

Gürbilek'in (2001: 8) 1980'ler Türkiyesi'nde "iki farklı iktidar projesinin, iki farklı söz siyasetinin... iki farklı kültür stratejisinin" nasıl uyumla beraber çalıştığı üzerine yaptığı belirlemeyi yeniden hatırlayacak olursak; kısıtlanmış ve konuşulmaz olan, bundan sonra, kısıtlanmamış sözle yan yanadır: "Bir yandan bir red, inkâr ve bastırma dönemiydi [1980'li yıllar], diğer yandan insanların arzu ve iştahının hiç olmadığı kadar kışkırtıldığı bir fırsat ve vaatler dönemi" (a.g.e.: 9).[5]

5. Gürbilek'in sözünü ettiği "susturulmuş Türkiye"yi ve "konuşan Türkiye"yi aynı sahnede gösteren bir dönem filmini burada anmak isterim. Şerif Gören'in yönettiği, Kadir İnanır'ın başrolde oynadığı 1986 yapımı Sen Türkülerini Söyle isimli filmden söz ediyorum. Hapishaneden yeni çıkan Hayri'nin eve dönüş hikâyesini izliyoruz bu filmde. 12 Eylül sonrası yapılan filmlerin önemli bir kısmının kullandığı temalara ve anlatım klişelerine rastladığımız bu filmin eleştirisini tümüyle bir yana bırakarak hatırımdaki ilginç bir sahneye değinmek isterim. Hapishaneden yeni çıkan Hayri'yi akrabaları ziyarete gelirler. Tüm akrabalar tarafından Hayri'ye nasıl olduğu sorulur; Hayri tek tek her akrabasına iyi olduğunu söyler. Sonra birden herkes yeni uydu kanalları, video kasetleri üzerine konuşmaya dalar. Birisinin uyarısıyla televizyon açılır. Konuşan herkes birdenbire susar. Televizyonda bir film vardır. Bir kadın ve bir erkek öpüşmekte; evin salonundaki herkes sessizce bu sahneyi izlemektedir. Kimse Hayri'yle ilgilenmemektedir artık. Bu görüntüyü takip eden sahnede gözleri bağlı Hayri'nin iki adam tarafından çığlık sesleri yükselen bir yere doğru götürüldüğünü görürüz. Bu bir kabustur

Böyle bir dönemde hapishaneden çıkıp insanların arasına dönmenin nasıl bir deneyim olduğunu bu çalışmanın son kısmında yazmaya çalıştım. Gidip de dönenler, karşılarında farklı insanlar buldular; gündeliğe başka bir dil, başka kelimeler, başka görüntüler yayılmıştı. Kimisi bu insanların arasına karıştı; ama çoğu "başkaları[nın] hiç bu kadar az şey vaat etme[diği]" (Gürbilek, 2001: 69) bu yeni dünyada dilsiz kalmıştı. 1970'lerin "hayatlarının normal seyri içinde bir araya gelemeyecek farklı sınıf ve kesimlerden insanlar[ı]" (a.g.e.: 64) bir araya getiren karşıt kamusallığı[6] yerini "fırsatın, hevesin... alayın" (a.g.e.: 99) kışkırttığı bir toplumsallığa terk etmiş görünmekteydi. Hapishaneden böyle ilişkilerin içine çıkmış olanların işi zordu:

> "İlginç bir şey anlatayım. Yıllar önce, dünyanın ve Türkiye'nin durumundan, ilişkilerden bunalan Recai abim, Şinasi ve Turgut "yeter artık" diye, devletin, oligarşinin, hiç kimsenin olmadığı bir arsada "Faşizme Karşı Omuz Omuza, Tek Yol Devrim" diye kendileri için sloganlar atarak rahatlamışlar. Düşünebiliyor musun kimse yok, kendileri de yok gibi..." (Türüdü'den akt. Sarıoğlu, 2004: 298).

Başka hiç kimsenin olmadığı bir yerde devrim için yüksek sesle konuşmak, herkesin olduğu yerde devrime dair konuşamamak anlamına da gelir. 1980'li yılların sağ kalan devrimcilerinin büyük kısmının dışarıda yaşadıklarının özeti, sanırım böyle bir şeydir; yeniden yüksek sesle konuşmayı arzularken derin bir suskunlukla içe kapanılmıştır. Aylardan, yıllardan sonra eve döndüklerinde, ne çok kişinin onları beklediğine ve özlediğine dair hayalleri gerçekleşmemiştir. Yalnız ya da azdırlar artık:

ve Hayri yatağında korkuyla uyanır. Gürbilek'in anlatısını takip edersek (2001: 27); aynı evin içinde bile "birbirine temas etmeyecek" iki farklı Türkiye görürüz aslında. İşkence görmüş ve tutuklanmış Hayri bu ülkenin suskun yüzü; evdekilerin dönüp baktığı televizyon ise konuşan yüzüdür. Herkesin sustuğu yerde konuşan, televizyondaki ses ve görüntüdür. Kimse baskı, şiddet, zor ve kapatılma deneyimini uzun uzadıya konuşmaya niyetli değildir. Hayri ise suskundur; anlatamadığı bir deneyim ancak kabuslarında konuşur.

6. Karşıt kamusallığı, yaşamı deneyimleyen öznelerin iletişim, direnme ve eylem biçimlerini, kolektif yaratıcılık girişimlerini, dayanışma deneyimlerini içeren politik bir ortaklığa (Özbek, 2004b: 205) atıfla kullandığımı belirtmek isterim.

"Yıllar sonra cezaevinden çıkıp büyük bir hayalle ve şevkle Rize'ye gittiğimde, onlarca arkadaş beni karşılayacak hayalini kuruyordum. Koskoca otogarda beni bekleyen tek başına Yusuf Amca vardı. Gran tuvalet giyinmişti... Kolay kolay kravat takmayan Yusuf Amca, kravatını takmış, tıraşını olmuş beni bekliyordu... Tek başına bekliyordu" (Morgül'den akt. Sarıoğlu, 2004: 525).

1970'li yılların devrimcilerinin yaşam deneyimlerinin yazıya dökülmesini güçleştiren sebeplerden biri de belki böyle bir yalnızlığın, yaşanılan zoru ve şiddeti başkalarıyla konuşamamanın yaşanan yeniklik hissini daha da güçlendirmiş olmasıdır. Bu bölümde başlayan ve çalışmanın beşinci bölümünde Mamak Cezaevi'nden özgür kalan kadınların sözleriyle devam eden "dışarının hikâyesi", otogarda yalnız başına bir devrimcinin dönmesini bekleyen yaşlı bir adama, tutunmaya, ayakta kalmaya, inat etme girişimlerine, farklı politik örgütlenme denemelerine rağmen, bir geri çekilme hikâyesidir; bununla birlikte, sokakları ve kalabalıkları kaybetmiş olmakla ilgili konuş(a)mayan, "henüz nedenleri ile yüzleşmeye yanaşmadığımız bir tarih kesitine" (Sarıoğlu, a.g.e.: 521) dair bir hikâyedir.

Bu yılların sessizliği, biraz da, 1970'li yılların sesi, derdi, hayali yüksek toplumsallığından ileri gelir. 1970'li yılların siyasal hareketi, parçalı yapısına ve hızla büyüyen ama aynı zamanda birbirinden hızla uzaklaşan farklı politik örgütlenmelerin varlığına rağmen[7],

7. 1970'li yılların çok parçalı solunun kaynaklandığı farklı tarihsel ve politik/ideolojik referanslar, Sovyet ve Çin - ve daha sonrasında Küba ve Arnavutluk - gelenekleri gibi görünse de; 1974 yılı itibariyle görünürleşen sol örgütler, esas olarak, 1960'lı yılların örgütlenme deneyimini, bu dönemin devrimci önderleri olan Deniz Gezmiş'in, İbrahim Kaypakkaya'nın, Mahir Çayan'ın fikirlerini yeniden tartışarak ve eleştirerek kendilerini varederler. Bu bağlamda, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nu (THKO) izleyen Halkın Kurtuluşu'nu (HK), Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi'ni (THKP-C) izleyen Devrimci Yol (DY) ve Kurtuluş'u, Aydınlık hareketini eleştirerek kurulan Türkiye Komünist Partisi / Marksist Leninist'i (TKP/ML) takip eden Maocu örgütlenmeleri anmak isterim. Aydınlık hareketinin devamı olarak kurulan Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi'nin (TİİKP) 1974'teki Genel Af sonrası yeniden örgütlenmesi, Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) 1973 Atılımı yine bu yıllarda gerçekleşmiştir. 1970'li yıllar, bununla birlikte, Kürt Solu'na dahil olan farklı örgütlerin de kurulduğu yıllardır. Türkiye Solu'nun bu çok parçalı yapısını, dönemin başka örgütlerinin sayısını, isimlerini, birbirlerinden ayrılış hikâyelerini vererek anlatan çalışmalar bulmak mümkün. Fakat böyle bir hatırasız tarih yazımının eleştirildiği bu çalışmadaki bu dipnotun, dönemin sol örgütlerinin geç(ir)imsizliğini vurgulamak ve Mamak Cezaevi'deki kadın koğuşunda yaratılan dayanışma ilişkilerinin nasıl bir deneyime rağmen gerçekleştiğini anlatmak için yazıldığını belirtmek isterim.

“olağanüstü hızlı bir kitleselleşme yaşar” (Aydınoğlu, 2007; 278-279, 283). Türkiye’nin sol tarihini yazan çalışmalarda 1974 yılı, solun yeniden örgütlenmesi ve kitleselleşmesi bakımından bir başlangıç tarihi olarak kabul edilir. 1974 yılıyla beraber yeniden gelişen ve genişleyen sol mücadelenin tarihi, 1960’lı yılların sol geleneğinin bir devamı olarak ama aynı zamanda özgün bir deneyim olduğu vurgulanarak kaleme alınır. Bu yılların sol mücadelesinin en görünür yanı, kitleselliği ve bu kitleselliğin farklı politik örgütlenmelerde, sendika ve derneklerde örgütlenmiş olmasıdır.[8] 1974-1980 döneminin sokakları, “büyük, yığınsal ve militan emekçi eylemlerine” (Yurtsever, 2008: 174) tanıklık etmiş; toplumun her kesiminden üniversiteli gençler sol örgütlenmelerin saflarına dahil olmuş; özellikle işçi sınıfı önemli kazanımlar elde etmiştir: “...gerçekten de çılgın bir dönemdi. Sadece bizler, devrimci sol hareketin şu veya bu yanında yer alanlar değil, egemen sınıflar, iktidardakiler, burjuvazi, bütün siyasal kesimler komünizm geldi gelecek havasındaydılar” (Baydar ve Ulagay, 2011: 296). Aynı dönem, diğer taraftan, birbirinden uzaklaşan farklı sol örgütlenmeler arasındaki geçimsizliklerin görünürleştiği, “fikri diyalog ve tartışma kapısını [birbirlerine] önemli ölçüde kapat[tıkları]” (Gültekingil, 2008: 16), faşist saldırıların artmasıyla kendini koruma refleksi geliştiren solun zamanla merkezileştiği, hiyerarşiyi keskinleştirip dilini sivrilterek galip gelme ve güçlenme söylemini öne çıkarmaya başladığı, içine kapandığı (Devecioğlu, 2005: 75) bir dönemdir: “Zaman oldu, solcular, bizim uşaklar birbirleriyle anlaşamadı. Zaman oldu, faşistlerle mücadele boyumuzu aşar durumlara geldi. Zaman oldu, okuduğumuz kitaplar yetmedi” (Erdal’dan akt. Sarıoğlu, 2004: 187).

1970’li yılların ikinci yarısı, bu dönemi yaşayanların deneyimleriyle tartışılmayı bekliyor hâlâ; ama yine de, hatıralarını sır olmaktan çıkaranların sözlerini takip ederek bazı ortak anlatılara ulaşmak zor değil. Bu anlatıların en görüneni, yukarıda sözü edilen sorunlarına rağmen geçmişe duyulan özlemin dile getirilmesidir: “Mitingler

8. Önemli bir tarih olarak 1974 yılına işaret edilmesinin bir sebebi, bu kitlesel örgütlülüğün görünürleşmeye başlamasıysa; bir diğer sebebi de, bu yılda çıkarılan genel aftır. Bu afla dışarıya dönenlerin büyük kısmı kaldıkları yerden sol mücadeleye devam edecek; kurulan yeni sol örgütlerde önemli görevler alacak; tanığı oldukları geçmişi bir kahramanlık hikâyesi olarak 1970’lerin siyasi belleğine taşıyacaklardır.

toplu ayinler gibiydi... o arayış, o kardeşlik havası ve coşku korkunç güzeldi. Kitaplar, dostluklar, ortak adanış, cepteki son kuruşu dahi paylaşmak derin bilgi ve bilimsel olmasa dahi keyif verici büyük bir olaydı" (Hazindar'dan akt. Sarıoğlu, a.g.e.: 105). Böyle bir döneme tanıklık edenler için sonrası özlem, sızı, soru doludur: "... düşlerimi çok özlüyorum, yüreğimde kaybetmenin sızısı var. Geriye dönüp baktığımda, zor, hızlı ve renkli yaşanmış yıllar görüyorum. 'Başarabilirdik, neden başaramadık' diye sorup duruyorum" (Onat'tan akt. Sarıoğlu, a.g.e.: 488).

Hatice Onat'ın sözünü ettiği zor, hızlı ve renkli yılların, o yıllarda sokaklarda, eylemlerde, mahallelerde mücadele edenler tarafından anlatılmasını zorlaştıran meselelerden biri, 12 Eylül darbesi sonrasının bir travma olarak yaşanmasıdır; darbe sonrasını travmatik bir deneyim haline getiren, dönemin solcularını "sıradışı ve çaresiz bırakan, ruhsal ve bedensel olarak yaralay[an]" (Duman ve Göka, 2001: 71) şiddet, zor ve yok sayma dolu iktidar pratikleri ve solla ilişkilenenlerin çoğunun kayıtsız kalmayı tercih eden yeni tavırları olsa gerektir.

> "...Yani hakikaten ben de kendimi başka bir gezegene düşmüş gibi hissettim... Şimdi hem burası dünya, hem de bizim tanıdığımız dünya değil. Yani bu çok çok ağır bir şey. Bu işkence kadar, yakınlarını kaybetmek kadar travmaydı bizim için. Yani her şeyin, üstüne hayatımızı kurduğumuz her şeyin bu kadar birdenbire tepetaklak olmuş olması..." (Zeynep'den akt. Binay, 2006: 74).

Selma Küçük'ün 12 Eylül sabahına dair anlatısı (akt. Sarıoğlu, a.g.e.: 376), "birdenbire tepetaklak olan" böyle bir dünyayı anlatmakta gibidir: "12 Eylül'ü çalışma yaptığım semtte karşıladım... Bir ilişkinin evinde duran, bütün Kurtuluş gazetelerini ev sahibi kapının önüne atmıştı. Gazeteleri toparladığımızı, alabildiği kadar koynuma doldurduğumu hatırlıyorum... Mahalle sakinlerinin birisinin kıyafetini giyerek, başörtülü bir halde yürüyerek eve gittim..." Sarıoğlu'nun önerdiği (2004: 376), "12 Eylül sabahının siyasi, psikolojik analizi[ni]" yapabilmek için bu kısa alıntı bile ne çok şey söylemektedir aslında: Askeri darbenin haberi, konuk olunan bir mahalle evinde duyulmuş; belki de başka zamanlarda konuk olunan bir mahalle evinin sahibi evdeki gazeteleri bir suç kanıtı olarak görüp kapısının önüne bırakmış; gazeteler sahipleri tarafından da suç kanıtı

görüldüğünden olsa gerek hemen saklanmış; devrimciler özgürce dolaştıkları bir alanı başka bir kılığa sarılarak terk etmişlerdir. Sokakların, kitlesel eylemlerin, mahallelerin bittiği bu zamanlarda, sokağa tekrar geri dönmenin fikri bile kimilerini korkutacaktır: "... Tekrar sorgulanmaktan korkuyordum ama, bir o kadar da dışarıya çıkmaktan korkuyordum. Çünkü dışarıda saklanabilecek koşullarımız yoktu. Dışarıda yaşamaktansa cezaevinde yaşamayı yeğlediğimden, içeride kalmayı garantilemek için örgüt üyeliğini kabul ettim... Dışarıya çıkmaktan korkuyordum... dışarıdan içeriden daha çok korkuyordum" (Artan'dan akt. Sarıoğlu, a.g.e.: 33). Bu sözler 12 Eylül ve sonrasının, ayakta kalma becerileriyle başedilemeyecek kadar yetersiz, aciz ve güçsüz bırakan sarsıcı bir deneyim olduğunu işaret ediyor. 1970 yılların ikinci yarısında genişleyen sol mücadelenin hayat bilgisine sahip olanlar, onlar için tepetaklak olan bu yeni dünyada sokaksız, sözsüz, umutsuz kalmıyorlar sadece; bu durumun kendisini kendi kendilerine anla(t)makta da zorlanıyorlar: "Çok büyük umutlar birdenbire kaybolduğunda bir kere zaten travma yaratır... bizim kuşak o anlamda nasıl derler kırgın kırık bir kuşak" (Hüseyin'den akt. Binay, 2006: 78).

Mamak Askeri Cezaevi'nde politik tutuklu olarak bulunan kadınların koğuş deneyiminin anlatılacağı bu çalışma, yaşadığıyla kırgın ve kırık olan bir kuşak anlatısını kesintiye uğratacağa benziyor. 1980'li yıllarda cezaevinde bulunan kadınların hikâyeleri, bu bölümde anlattığım "dışarının hikâyesi"nden farklılaşıyor. Deneyimlenen şiddeti, baskıyı ve zoru karşılaştırmaktan değil; dönemin dışarısının aksine, cezaevinin ayakta kalma, baş etme, direnme mekânına nasıl dönüştü(rüldü)ğünden bahsediyorum. Bu çalışmanın beşinci bölümünün bu bölümün devamı olarak okunmasını istemem bu sebepledir. Kadınların kırgın ve kırık hikâyeleri, dışarı çıktıklarında başlamaktadır. Fakat, yine bahsedilen dönemi dışarıda yaşayanlardan farklı olarak, onların ayakta kalma hikâyeleri vardır ve bu hikâyeler, genellikle 1980'li yılların öncesine giden ve o yıllardaki dostluk ilişkilerini hatırlayarak oluşturulan "kaybedilmiş geçmiş" anlatısının işaret ettiği yıllardan daha yakın bir geçmişe aittir. Farklı örgütlerden ve hatta 1970'li yıllarda yan yana gelmesi mümkün olmayan örgütlerden kadınların dostluğu, dayanışması ve kavgası o kadar uzakta değildir. Belki de bu sebepten herkesin yavaş yavaş alıştığına kadınların alışması pek mümkün olmamış; bu çalışmanın beşinci

bölümünde de anlatılacağı üzere, hapishaneden başka bir dünyaya çıktıklarında denemekten vazgeçmemiş ve sol mücadelenin yeniden örgütlenmesinde yer almışlardır.

Hatırasız Yazılan 12 Eylül'e Karşı...

12 Eylül'ün öncesine ve sonrasına dair hatıralarını bize açanların anlatılarıyla yazmaya çalıştığım bu bölüm, Türkiye sol tarihinin yazımında görünür olan ve hafızayı toplumdan uzaklaştırıp "örgütsel çatışmaları[n], ideolojik ayrımları[n], kişilerin kavgaları[nın]" (Üstündağ, 2010: 91) içine hapseden hatırlatma biçimlerine karşı gelerek, geçmişin bilgisinin sayılara, şemalara dar geldiğini fark ederek, anlatılamayanın ne çok olduğunu bilerek, anlatılana değer vererek yazıldı. Sahi insansız, hatırasız bir tarih... var mıdır?[9]

9. Sezai Sarıoğlu'nun *Nar Taneleri*'nde (2004: 14) hatırlattığı bir Edip Cansever dizesidir: "*Ve / İnsansız anı yoktur. Var mıdır?*"

3. BÖLÜM

İki Yıllık'tan Koğuşa, Kafesten Tabutluklara MAMAK ASKERİ CEZAEVİ'NİN HİKÂYESİDİR

...Anlatsam böyle bir karabasanı
dinlemek ister misin?
(Mine Söğüt, Şahbaz'ın Harikulâde Yılı 1979'dan)

Hayat hikâyesini anlatan birisinin birçok toplumsal mekâna, ki bu mekânlara ev, çalışma mekânları, eski bir kahvehane, bir park, bir sinema dahil olabilir, işaretle konuşması "sıradan" bir durum gibi görünebilir. Fakat ne şaşırtıcıdır ki; toplumsal mekânlara dair böyle "sıradan" ve gündelik bir anlatım biçiminin varlığı, sosyal bilimler yazınında mühim bir tartışmaya imkân vermiştir: Mekânı insan deneyiminin uzağında, süreğen, verili ve tarih-dışı bir şey olarak ele alan yaklaşımın işaret ettiğinin tam aksine, mekânın da anılar, sözler ve yaşanmışlıklar yoluyla kendini var eden bir hikâyesi ve kişiliği vardır (Hayden, 1995: 15-18). Böyle bir bilgiyle, mekânın sadece fiziksel bir inşa olmadığı; bununla birlikte insan ilişkilerinin sürdüğü, farklı insanların veya toplumsal grupların adımlarının birbirine karıştığı, hayat hikâyeleriyle nefes alan bir deneyim alanı olduğu bilgisiyle Mamak Askeri Cezaevi'ni anla(t)maya çalışmak, "dört duvar arası" denilen bir yeri tüm çatışmalarıyla, çatlaklarıyla, yaralarıyla, kahkahalarıyla yeniden düşünmemizi sağlayacak, hakim olanların karşısında yaratılan alternatif yaşama, karşı durma, ayakta kalma biçimleriyle başka türlü görün(ürleş)ecektir.

Tutuklu insanlar için hapishane "yaygınlaştırılmış ve zamana yayılmış şiddet[le]... gündelik bir hayatı yaşamak zorunda kalın[an]" (Ergü-

den, 2007: 68) bir mekândır. Görünür ve erişilebilir olmaktan mahrum bırakılanlar "tamamen kapalı, içinde neler yaşandığını dışarıdaki kimsenin bilemeyeceği" (a.g.e.: 7) bir mekânda tutulmaktadırlar. Toplumsal ilişkilerden böylesine tecrit edilerek "ceza"sını çeken tutuklu, hapishanede sürekli gözetlenir. Böyle bir gözetleme ortamında kolektif edim ve eyleme biçimlerinin, "yaşamı yeniden sahiplenmeye yönelik [bireysel veya kolektif] yaratıcı girişimler[inin]" (Hansen, 2004: 167) görünürleşmesi ilginçtir. Fakat, her ne kadar kendi "bireysel" cezalarıyla hapishanede bulunsalar da, ortak bir mekânda yaşayanların ve aynı şiddete, denetime, gözetlemeye maruz kalanların birbirleriyle iletişime geçmesi, muhtemeldir.

Konuşma, tartışma, dayanışma, paylaşma ve eyleme ihtimalinin bir askeri cezaevinin kadın koğuşunda nasıl deneyimlendiğine dair kaleme alınan bu çalışmada ilk sorulabilecek soru, cezaevini toplumsal ilişkiler bütününde nereye yerleştirebileceğimiz üzerinedir. Foucault (2006), on sekizinci yüzyılın sonlarında hapishanelerin yeni bir işlevle donatılan bir kurum olarak reforme edildiğinden söz eder. Daha önce halkın gözü önünde suçunun cezasını çeken "suçlu", artık ıslah edilmek üzere hapishanelere kapatılacaktır. Böylece, kapatılan bireyin davranışları daha yakından gözetlenecek; hapishane sistemi, sürekli gözetlenen ve denetime tâbi tutulan bireyin "tüm veçhelerini, fiziksel olarak terbiye edilmesini, çalışmaya yatkınlığını, gündelik hal ve gidişini, eğilimlerini kendine iş edin[ecektir]" (a.g.e.: 342). Foucault'ya göre bu değişiklik, otoritenin kendi şiddetini aleni biçimde sergilediği geleneksel iktidar biçiminden "kendini görünmez kılarak icra ed[en]" (a.g.e.: 278) disiplinsel iktidara geçişten kaynaklanmaktadır. Hükmedenin kendi kudretini şaşaalı bir biçimde sergilediği ceza ve işkence törenleri artık gözlerden uzaklaştırılmıştır. Bunun yerini alan uygulama, "suçluları sokaklardan uzaklaştırmak" ve cezaevlerine hapsetmektir. Fakat bu ne "suç"a karşı alınmış bir önlem ne de "suçlu" olmayanların rahatça sokakları kullanabilmesi için ortaya atılmış bir çözümdür; iktidar "dışlıyora benzediği şeyi öteki yandan yeniden ele almaktadır... Devre dışı bırakmak istediğini bile kaybetmeye razı olmamaktadır" (a.g.e.: 435). Aslına bakılırsa iktidar, tam olarak ortadan kaldırmamakta; "dışlamakta, bastırmakta, püskürtmekte... saklamakta[dır]" (a.g.e.: 286); ölüme terk etmediği bireyleri kapatarak ve gözlerden saklayarak "uysal ve yararlı bedenler" üretmektedir. İnsan bedenini böylece kuşatan

iktidarın amacı, tebaasının "sahip olduğu güçleri engellemek ve yok etmek yerine teşvik etmek, güçlendirmek, denetlemek, en iyi şekilde kullanmak ve örgütlemek[tir]" (Keskin, 1996: 122). "Büyük sistem"in dışında kalanlar, ki bu dışarıdakilere "suç işleyenler", aylaklar, hırsızlar dahildir, cezaevi sistemi içerisinde toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi için yararlı bedenler haline getirilmektedir: "Disiplin birey imal etmektedir" (Foucault, 2006: 256).

İmal edilmeye çalışılan bu birey, Foucault'un sözü edilen çalışmasında cinsiyetsizdir; ve hatta, cinsiyetsiz olduğu için "doğal" olarak erkektir (McCorkel, 2005: 44). Tahakküm altına alınmaya çalışılan bireyin cinsiyetsizliğine veya erkekliğine dair feminist yazında dile getirilen eleştirilerin bir kabulü ve devamı olarak bu çalışma, disipliner iktidarın kadınlar tarafından nasıl deneyimlendiğini anlamaya uğraşmaktadır. Bu çabanın bir parçası da, bu deneyime ilişkin ayakta kalma, baş etme, direnme taktiklerini, yoğunlaştırılmış şiddetin mekânı olan hapishanede tutukluları uysal bedenler olarak yeniden imal etmek için uygulanan tüm teknolojinin kesintiye uğratıldığı anları görünürleştirebilmeye dairdir. Oysa ki, kadınların cezaevinde kendi hayatlarına müdahale etme durumu, Bhavnani ve Davis'in belirttiğine göre (2001: 195), kadın mahkumlar üzerine yapılan çalışmalarda dikkate alınmamakta; hatta kadın mahkumlar edilgen insanlar olarak anlatılmaktadırlar. Yazarlar, bu "edilgen tutukluluk" anlatısına karşı çıkarak, kadınların cezaevinde "hapishane sisteminin kişiliksizleştirmesine meydan okuyan yaratıcı yollar" (a.g.e.) bulduklarını ve hayata geçirdiklerini belirtirler.

Kendi cezaevi deneyimini anlatan Pınar Selek de benzer bir cezaevi pratiğinden bahseder; Selek (2004: 601), kadınların birbirleriyle sürekli konuşarak, tartışarak, yaşadıklarına gülerek ve hiç durmayıp sürekli "iş" yaparak, duvarları hissetmekten kurtulduklarını belirtir. Selek'in kaldığı koğuşta, ortak hareket etme ve yapılacakları kolektif bir şekilde belirleme, kural niteliği taşımaktadır. Pınar Selek'e göre (a.g.e.: 597), şiddetin kol gezdiği bir mekân olarak cezaevinde şiddetin "tek panzehiri... dayanışmadır... konuşma[dır]". Ümraniye Cezaevi'nde kaldığı koğuşu bir "kadın mekânı" olarak tanımlamasının sebebi tam da budur: "Bizim koğuşta sözün yaşama dönük bir anlamı vardı" (a.g.e.: 599). Kadınların konuşarak güçlendiği bir ilişkilenmeden bahsetmektedir Selek. Sibel Öz ise (2006: 174),

koğuşu "sözlerden kurulan bir şehir"e benzetir. Burada dikkat çekici olan, kamusal alandan dışlanıp yirmi dört saat gözetlenen kapalı bir mekâna hapsedilenlerin, hapsedildikleri bu mekânı bir kamusallık[10] haline dönüştürebilmeleridir. Selek'e göre (2004: 596), Ümraniye'deki kadın koğuşunun girişindeki Havva'nın bilgelik ağacı, ki "üzerinde sembolik bir elma ve gülümseyen bir yılan asılı[dır]", işte bu başka dünyanın habercisidir; bu mekân Adem'in, adamların değil; Havva'nın, kadınlarındır. Yine de belirtmek lazım ki, bu mekânlarda yaratılan güzel anlar, "şiddete rağmen kurulur" (a.g.e.: 596). Şiddetin istilasına her an açık bu mekânlarda, kadınlar farklı bir dünya yaratmanın peşine düşerler.

Koğuş deneyiminde tartışılacağı üzere, kadınların varolan toplumsal ilişkilerden yalıtıldıklarında ve "yalnız başlarına kaldıklarında" nefes alabilecekleri bir alana adım atmaları ne tuhaftır; burada tuhaf olan, hep sokağa atıfla tanımlanan itiraz, protesto ve direnmenin tutukluluğun mekânında da deneyimlenebilmesidir. Bu bölümde anlatılacak her şey, bir kadın koğuşunun karşıt bir politik alana[11] nasıl mekân olduğunun hikâyesidir aslında. Kadınların beraberce cezaevi mekânına böyle farklı bir hikâye yazmaları, "her şey[in] basitçe bir itaat sorunu ol[madığını]" (Foucault, 2003: 283) hatırlatıyor bize; bununla birlikte, direnişin anlamı üzerine yeniden düşünmemize de imkan tanıyor. Levent Cantek'in geniş tanımını (2011: 22) takip edersek direniş, "iktidarın müdahale ettiği her şey ve müdahalede bulunduğu her yerde... yasaklara karşıt bir yanıt veri[ldiğinde]" görünürleşir. Diğer taraftan direniş, sadece bir yadsıma da değildir; "bir yaratma süreci; yaratmak ve yeniden yaratmak, durumu dönüş-

10. Kamusallığı tarifleyen temel kriterlerden biri görünürlüktür. "Açık olan, ortaya çıkarılmış ya da erişilebilir olan [kamusal]... gizlenmiş ve kendi içine çekilmiş olan [özel]" (Weintraub'dan akt. Özbek, 2004a: 44) karşısında tanımlanır. Dolayısıyla görünür olmak hakkından mahrum bırakılanların ilişkilenme biçimine kamusallık demek ilk başta sorunlu görünebilir. Fakat burada kamusallık olarak çağrılan, kamusal ifade ve temsiliyet imkanlarından yoksun bırakılmış olan tutuklu kadınların bulundukları hapishane mekânlarında devlet iktidarını nasıl sınırladıklarına ve tutuldukları mekânı hangi strateji ve taktikler yoluyla yaşanılabilir ve politika yapılabilir bir alana dönüştürdüklerine dair anlattıkları kolektif deneyimleridir.

11. Karşıt politik alan ifadesini tutuklu kadınların dayanışma, örgütlenme ve direnme pratikleri yoluyla gözeneksiz ve çatışmasız olduğu farzedilen cezaevi iktidarına ve bu iktidarın mekânına açtıkları yarıklara atıfla kullanıyorum.

türmek[tir]" (Foucault, a.g.e.: 284). Bu çalışma, direnişin böyle tanımlanması yardımıyla, kadınların Mamak Cezaevi deneyimine dair şu mühim soruların peşine takılıyor: Ceza olarak kamusal alandan dışlanıp hapsedilenler, hapsedildikleri mekânı bir mücadele alanı haline nasıl dönüştürebilmektedirler? Verilen emir ve talimatlara izin vermedikleri ve kendi aralarında emir ve talimatlardan öte(de) yeni ilişkilenme biçimleri geliştirdikleri zaman ne olmaktadır?

Koğuşta zamanla gelişen iletişim biçimlerini anlatmadan önce, cezaevinin neye benzediğini tariflemek gerekmektedir. Cezaevinin mekânını tasvirlemek, bu mekânda oluşan dayanışma ilişkilerinin, keşfedilen ayakta kalma, dayanma, direnme taktiklerinin nasıl bir şiddet ve denetime rağmen yaratıldığını anlamak için anlamlı görünmektedir.

Kadın koğuşunda karşı karşıya gelen sadece cezaevinin dayattığı davranış edimleriyle kadınların bu zorlamalar karşısında geliştirdikleri sözler, tavırlar, eylemler değildir; aynı esnada iki tarafın üstünde çarpıştıkları mekâna dair ufukları da birbiriyle çatışır. Başka bir ifadeyle, kadınlar yaşadıkları yeri "gül bahçesi gibi" yaparak yaşama alanlarını genişletmeye çalışırken; cezaevi idaresi "her şeyi kullan[arak]" kadınların koğuş içinde kendilerine açmaya çalıştıkları alanları daraltmaya çalışmaktadır. Birinin ufku, sürekli genişletmeye uğraş verirken; diğerinin dünyası varolanı nasıl ve hangi yollarla sınırlayabileceği fikri üzerine kuruludur. Bu çalışmanın sonraki kısımlarında daha geniş biçimde aktarılacak yaşam anlatılarından da fark edileceği üzere, cezaevi idaresi hep "daha çok kapatmak, iyice kapatmak, mezara koyar gibi kapatmak" (Ergüden, 2007: 39) isteyecektir. Yeraltındaki hücreler, pencerelere yapılan demir kepenkler, başka tutuklular geçerken kapanan mazgallar hep bu "daha da çok kapatma isteği"nin cezaevi mekânına yansıyan görüntüleridir. Böylesine bir kapatma halinin içine sızan direnişin ispatı, "fikirlerin, ifadelerin ve tecrübelerin üretildiği, açığa çıktığı, paylaşıldığı, dolanıp yayıldığı ve müzakere edildiği" (Özbek, 2004a: 40) bir mekân, ki burası kadınların koğuşudur ve bu ilişkilenmeler sırasında oluşan kolektif gövdedir. Eyleyiciler eyledikleri mekânı değiştirebilme uğraşısı ve becerisiyle hareket etmektedirler.[12]

12. Bu bölümde, 12 Eylül'de yapılan askeri darbenin ertesinde cezaevi idaresinin "nefes alınabilecek, hareket edilebilecek" alanları tamamiyle nasıl sınırlandırmaya çalıştığı daha fazla anlatılacaktır. Bu bölümü takip eden diğer bölüm ise, bu sınırlandırmaya karşı kadınların eylemlerini içerecektir.

Mamak Cezaevi'nin nasıl bir yer olduğuna dair dinlediğim cümleler, sözler yetmediğinde ayağa kalkıp yapılan tarifler ve görüşülen mekânın sınırları yetmediğinde kağıtlara çizilen taslaklar hep şunu işaret eder: Mamak Cezaevi'nin de bir hikâyesi vardır.

Hikâyenin Anlatıcılarına Dair

Bu tez çalışmasını benimle görüşmeyi kabul ederek gerçek kılan ilk kadındı Sema. Kendisiyle yaptığım görüşme boyunca sadece tek sorum vardı: Cezaevinde neler yaşadığınızı benimle paylaşır mısınız? Tüm öğrenme hevesim ve Mamak Askeri Cezaevi'ne dair bilgisizliğimle onu dinlerken, bazı soruları, mesela nerede ve ne zaman doğduğunu, nasıl bir toplumsal arka plandan geldiğini, hangi okullara gittiğini sormak aklıma bile gelmedi. Dokuz yıl cezaevinde kaldıktan sonra karşılaştığı yeni toplumsallığı nasıl deneyimlediğini ve bu başka dünyada ne yaptığını anlattığı diğer görüşmemizin ses çözümlemesini yaparken fark ettim ki; kendisine bu soruları yine yöneltmemişim. Galiba bana saatlerce hayatını anlatan, tüm içtenliğiyle duygularını, ki bunlara gözyaşları ve kahkahalar da dahildir, anlatan Sema'ya, yaptığımız "derin" görüşmeden sonra nerede ve ne zaman doğduğu gibi bir soru sormayı gereksiz bulmuşum. Dolayısıyla, kendisinin cezaevi öncesi hayatına dair ve-receğim sınırlı bilgiler görüşmemizdeki bazı ifadelere dayanıyor. Babası yurtdışında çalışmaktadır ve bundan dolayı Sema'nın ailesinin ekonomik durumu dönemin koşullarına göre iyidir. Tutuklanmadan önce Sema, üniversitede okuyan bir öğrencidir. 1982 yılının eylül ayında tutuklanır ve dokuz yıl sonra, 1991 yılının ağustosunda özgür kalır. Dokuz yıllık hapis hayatı boyunca, Mamak, Ulucanlar ve Çanakkale Cezaevleri'nden yolu geçmiştir. Darbe sonrası politik varlığını sürdüremeyen bir örgütlenmeye, Türkiye Devriminin Yolu örgütlenmesine açılan davada idamla yargılanıp ömür boyu hapis cezası alan Sema, siyasi tutuklular için çıkarılan afla dışarı çıkar. Sema'nın konuşmaya başlarken ilk kurduğu cümlelerdir:

> "[kadın] hiç düşünmeden hizmet eder, sonra çocuğuna kendini feda eder... burada da devrime feda etmiştik biz kendimizi... aynı mutlulukla aynı mütevazılıkla. Hani kadın hiç söylemez ya... çocuğu için yaptıklarından hiç söz etmez... Çocuk ateşlenir, günlerce başında bekler; baba horul horul uyur. Kadın onu hiç

ben de şunu yaptım demez; başka türlü davranamaz da... yani gidip yatamaz, uyuyamaz... Öyle bir şey..."

Bu çalışmanın daha en başında kendi kendime sorduğum soruyu ilk cümlesiyle cevaplayıvermişti hayatının dokuz yılını cezaevi koğuşlarında geçiren Sema. Kadınlar, cezaevlerinde neler yaşadıklarını anlatma gereği duymamışlardı, çünkü bir anne çocuğuna yaptıklarını nasıl dillendirmiyorsa devrimci bir kadın da mücadelesini öyle anlatmıyordu. "Muhabbet"imiz sırasında, niye devrimci olduğunu Sema bana şöyle yalın bir cümleyle ifade etmişti: "İnanmıştık... güvenmiştik, bunun yapılması gerektiğini düşünüyorduk". Sadece kendisinden konuşuyor olmamızdan rahatsız olduğundan ve daha sonra kendisinin de ifade ettiği üzere utandığından, başka kadınlardan, kendilerini sonsuz bir mütevazılıkla devrimci mücadelenin kollarına bırakan başka kadınlardan bahsetti. Kadınlar yapmaları gerekeni yapmışlardı. Belki kadınların cezaevinde yaşadıklarına dair bir anlatının bulunmamasının nedeni, tam da bu mütevazılıktı. Çünkü, cezaevine girmek de "mücadelenin bir aşaması"ydı, metanetle karşılanmıştı. Sol mücadeleye heyecanla, "çocuk inanmışlığı[yla]... çocukluk heyecanıyla" dahil olduğunu; kendisi gibi aynı heyecanlara sahip olanlarla "koştur koştur" bir yerlere varmaya çalıştığını anlattı sonra. Fakat bu tanımlamaları, parçası olduğu sosyal hareketliliği küçümsemek veya önemsizleştirmek için sarf etmedi. Bunun yerine, "çocuk kalma"nın verdiği "toyluk"la süren politik mücadelede hem kendilerini hem de karşılarına aldıklarını yeterince tahlil edemediklerine dair eleştirisini dile getirdi. Mamak'ta yaşadıklarından sonra geldiği Çanakkale Cezaevi'nde olgunlaşmaya başladığını da belirtti Sema: "Yaş yavaş yavaş... deneyimler insanı olgunlaştırıyor". Bu olgunlukla, "onca seneden sonra", eski kalıp ve keskinliklerini sorgulamaya başladığını anlattı. Şimdi geriye bakıp düşündüğümde, yaptıklarını hâlâ süren o "çocukluk heyecanıyla" ve bu heyecana eşlik eden kahkahalarıyla anlatan bir kadın hatırlıyorum, bir de sürekli dilindeki bir cümleyi: "Öyle bir şey!"

Meral, görüştüğüm ikinci kadındır; bana evinin kapılarını açmış ve cezaevinden kızına yazdığı mektupları benimle paylaşmıştır. 1952 yılında Bingöl'de doğmuş; şimdiye kadarki yaşamının uzun bir kısmını Ankara'da geçirmiştir. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin Tiyatro Bölümü'nü 1974 yılında bitirmiştir. Üniversite

öğrencisi olduğu yıllarda, 1971'deki askeri muhtıraya ve bu askeri müdahalenin ertesinde Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Arslan'ın idam edilişine tanık olmuştur. Tam da bu dönemlerde sol mücadeleye dahil olan Meral'in ilk adımları, öldürülen devrimcilerin cenazelerine gitmek, üniversitedeki öğrenci mücadelesine dahil olmak ve askeri müdahale sonrası tüm Marksist-Leninist yayınların toplatıldığı koşullarda Lenin'in Ne Yapmalı? isimli kitabını daktiloya çekmektir. Bununla birlikte, köy enstitülerinden mezun olan, öğretmenlik ve eğitim müfettişliği yaptığı çalışma hayatı boyunca zamanının büyük kısmını öğretmenlerin örgütlenme faaliyetleriyle geçiren babasının da Meral'in hayatına politikanın girmesi konusunda katkısı önemlidir. Babasının eve gelen arkadaşlarından etkilenir Meral: "Böyle bir ortamda büyümenin verdiği bir yöneliş var ister istemez". Üniversiteden mezun olduktan sonra evlenen Meral, Milli Eğitim Bakanlığı'nda memur olarak çalışacak; dönemin öğretmen mücadelesi içinde yer alacaktır. Bu sırada kızını da büyütmeye uğraşmaktadır. Meral 12 Eylül öncesinin Mamak Cezaevi'nde dokuz ay kalacaktır. Çalıştığı okulda öğrenciler tarafından okuldan sürülen öğretmenlerini geri çağırmak için yapılan boykota destek verdiği için tutuklanacaktır. Dolayısıyla, Mamak'ın 12 Eylül öncesini dinlediğim kişilerdendir Meral. Ocak'ta girdiği cezaevinden eylülün 17'sinde çıkar. Darbe koşullarında bir buçuk ay kaçak olarak yaşadıktan sonra, Mamak'a geri döner. Bu sefer, Halkın Kurtuluşu davasından yargılanacak; 1983 Nisanı'nda Mamak'tan Ulucanlar Cezaevi'ne gidecek; orada 9 gün kalacak; 1986 yılında cezasının geri kalan kısmı için Ulucanlar ve Yozgat Cezaevleri'nde altı-yedi ay tutulacaktır. Yaptığımız görüşme boyunca kendisine bir soru yönelttim: Bana hayatınızı anlatır mısınız? Dolayısıyla, Sema'ya sormadığım soru, cezaevi öncesine dair yaşantıya dair soru, görüşmelerdeki yerini almış oldu. Meral görüşmemizde önce çocukluk ve gençliğini, cezaevi sonrasındaki uzantılarıyla beraber meslek hayatını anlattı; cezaevi deneyimini anlatmayı en sona bırakmıştı. Hayat öyküsünü bu kadar geniş bir biçimde kimseye anlatmadığını söyledi bana. Her yaşadığını ayrıntılarıyla anlatan Meral, yaşadıklarına gidip gelmekten ve belki de o anları yeniden yaşamaktan yorgundu görüşmemizin sonunda. Ama bu, kızına yazdığı mektupları gidip bulmasına ve yazdıklarını benimle beraber yeniden okumasına engel değildi. Elindeki her şeyi arkadaşlarıyla paylaşması konusunda kızına verdiği öğütleri okurken nasıl da güldüğümüzü hatırlıyorum.

Ayfer'le önce küçük bir pastanede, daha sonra da işlettiği restoranda görüştük. "Demokrat" bir babası olduğunu, desteklemediği kararlarında bile babasının kendisini engellemediğini, dört kızını da üniversitede okuttuğunu anlattı. Subay kızı olan annesini de "kararlarını veren" bir kadın olarak tanımladı. Ayfer, Ankara'nın gecekondu bölgelerinde politik çalışmalar yapmış:

> "İnsanlara okuma yazma öğretiyorduk, insanlara yardımcı oluyorduk... bir çok insana, kadına okuma yazma öğrettik, tiyatrolar yaptık, festivaller yaptık, bir sürü güzel şeyler yaptık yani insanlara insan olmanın getirdiği bir sürü hayatlarında görmedikleri şeyleri yaptık... hasta olanları hastanelere götürdük... çocukların bir ihtiyacı varsa o ihtiyaçları karşıladık. Yani yapabileceğimiz her şeyi yaptık".

Devrimci Yol davasında idamla yargılanan Ayfer, cezaevinde üç buçuk yıl kaldıktan sonra serbest kalıyor. Cezaevinde bulunduğu bu süre boyunca ailesinin desteğini hep görüyor. Mesela annesi her görüş günü ziyaretine geliyor, kızının hakları için dışarıda mücadele ediyor. Ayfer'in dışarıdaki hikâyesi, farklı illerdeki cezaevlerine gidip gelmelerle dolu. Sonradan evleneceği sevgilisi onunla beraber serbest kalmayınca, hem çalışıyor hem de sevgilisinin gittiği her cezaevine on iki yıl boyunca her hafta gidiyor: "Enerji yüklüydüm... işte o enerji herhalde sevgi, bulunduğun şey, karşındakinin gerçekten yani ben bir içeriyi bir dışarıyı yaşamışım... hepsini yaşadığımdan dolayı içerde neler yaşandığını düşündüğüm için belki de ondan kaynaklı... onu yalnız bırakmamalıyım". Uzun süren görüşmemizin ardından ne kadar yorgun olsa da, bindiğimiz arabada aklına gelen başka anıları anlatmaya devam ediyor. Şu cümlesini hatırlıyorum: "Yani biz bir orduya [gülüyor] kafa tuttuk arkadaş, aslında tarih eğer bizi yargılayacaksa ya da bizi bir yerlere koyacaksa gerçekten, kafa tuttuk ve elli tane, yüz tane, iki yüz tane kız yaptı bunu". Mamak'a dair yazdığı ama oğlu küçük olduğu için henüz yayımlamadığı kitabını nasıl hevesle bekliyorum.

Hayat, önce öğretmen olan babasını anlatmaya başlıyor: "Demokrat çağdaş... dünyaya bakışı olan... çok düzenli gazete oku[yan], Cumhuriyet oku[yan]". Ortaokula kadar farklı illerde öğretmenlik yapan babasının tayininin Ankara'ya çıkmasıyla Hayat "çok böyle

ciddi bir bocalama" yaşadığını söylüyor. Okumaya erken başlayan, radyoda dinlediği Moğollar'ı, Üç Hürel'i, Beatles'ı seven Hayat, ortaokula başladığı okulda taşradan geldiği için küçümsendiğini hatırlıyor. Lisedeyken sokaklarda eylem yapan gençlere imrenerek baktığını söylüyor; "çünkü" diyor "benim kafamda başka bir dünya hayali var. Yani bir sürü tanıştığın insan, gençler, öğretmenler, işte üniversite öğrencileri, tanıdıklar, o dönemde o yetmişler döneminin gençlerini, işte aktif insanlarını tanıyorsun". Bu sırada okuduğu kitaplar değişiyor: Ana, Darağacından Notlar, Ekonomi-Politik'in "Toplumlar" isimli bölümü, Aytmatov'un *Cemile*'si, *Seni Halk Adına Ölüme Mahkum Ediyorum*... Okuduklarından çok etkileniyor:

> "Etkilenmiştim onlardan... onurlu bir dava için, işte halk için, ülke için, insanlık için... o davaya kendini ait hissediyosun, onun için fedakarlık yapıyosun, hayatını ortaya koyabiliyorsun. Çok büyük değerler gibi gelmişti... şimdi de öyle düşünüyorum önemli ölçüde... senin gibi dünyada, ülkede o yolu seçmiş insanlar var, onların öyküleri var, yaşanmışlıkları var ve sen öykünüyorsun bir taraftan onlara... Böyle olmak lazım diyorsun, beğeniyorsun, idealize ediyorsun, böyle güzel şeyler hatırlıyorum o romanlardan".

Bu sıralarda semtlerindeki Halkevi'ne giden ve orada yeni insanlarla tanışan Hayat, liseyi henüz bitirmemişken tutuklanıyor ve beş ay Mamak'ta kalıyor. Bu sebeple, görüşmemizin bir kısmında Mamak'ın darbe öncesi yıllardaki halini de anlattı bana. Daha sonrasında, askeri darbenin yapılmasıyla liseyi yeni bitirmiş genç bir kadın olarak yine cezaevine giriyor Hayat; Devrimci Yol davasından yargılanıyor ve cezaevinde üç yıl kalıyor. Dışarıya çıktığında üniversiteyi bitiren ve siyasal mücadeleye devam eden Hayat'ı evindeki masanın başında saatlerce oturup benim için Mamak Cezaevi'nin çizimlerini itinayla yaparken hatırlıyorum.

Kendisine verdiğim sözden dolayı, Güneş'in hayatına dair çok bilgi vermeyeceğim. Fakat belirtmeliyim ki; Güneş yaşadıklarına dair herhangi bir çekincesi olduğu için değil, ben kendisinden daha çok şey öğrenmek istediğim için bu söz istendi. Kendisine dair söyleyeceklerim, "sosyal çevresi geniş bir ailede" büyüdüğü, küçük yaşta öğrendiği okuma-yazmayla çevresindeki yaşlı kadınlara okuma-yazma öğretmeye çalıştığıdır. Annesinin işçilik geçmişi vardır. Abisiyle

"alay eden bir öğretmenin kafasını tahta kalem kutusuyla yar[dığını]", küçüklüğünden beri çok okuduğunu, "Deniz Gezmişler asıldığında, iyi şeyler yapmak isteyen, özlemleri olan, hayalleri olan genç insanların idamla cezalandırılması[na üzüldüğünü]... idam cezasına karşı imza toplayanlar arasında yer al[dığını]" belirtmek isterim. Üniversite mezunu olan Güneş, üniversitede okuduğu yıllarda kadın derneklerinde çalışan ve gecekondularda yaşayan kadınlara dair çalışmaların içinde yer alan bir kadındır; bununla beraber, bulunduğu örgütlenmelerdeki "yöneticilerin hiyerarşiye olan merakları[na]" hep tepki göstermiştir. Bu çalışmanın sonraki kısımlarında anlatacağım üzere, cezaevinde gördüğü bir fareyi hâlâ sevgiyle anarak bana uzun uzun anlatması aklımdadır ve görüşmemiz boyunca yaşadıklarına dalıp dalıp giderek ve hatta beni unutarak konuşması da...

Ayşe de hayat hikâyesini anlatmaya babasından başladı. Ayşe'nin babası kızlarıyla arkadaş gibidir; "bizi hep böyle ne bileyim koluna takıp gezdiren... kızlarım kimi isterse onlarla evlendiricem diyen" bir adamdır. Bununla birlikte, hayatındaki önemli kişiler olarak, Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerini ve "sülalede okuyan tek kız" olan, akrabaların tüm itirazlarına rağmen pantolon giyme inadını sürdüren ablasını anmaktadır Ayşe. Çocukluğu boyunca "Aziz Nesinler[i], Fakir Baykurtlar[ı]... Gorki'nin Ana'sı[nı]" okur. İfade etmektedir ki; "böyle bir ortamdan sonra da zaten farklı olmak mümkün değil[dir]". Politik mücadeleye dahil olmasının en önemli sebebini şöyle dile getirmektedir: "Kendimin de insanca yaşaması için düşünebilen, sorgulayabilen, güdülmeyen bir insan olmak için hep soldan yana tavır aldım". Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde okurken aktif bir biçimde sol hareket içinde mücadele eden Ayşe, okuduğu dönemlerde öğrenim özgürlüğünün ve can güvenliğinin olmayışından bahseder; bulunduğu örgütlenme içinde çok tartıştıklarından, çok sorguladıklarından, çok okuduklarından söz eder: "Ne güzel bir ortamda büyümüşüz biz, gençliğimizi ne güzel bir ortamda yaşamışız!" Ayşe, 1981 yılında yakalanır ve Devrimci Yol davasından yargılanarak üç yıl Mamak Cezaevi'nde kalır. Dışarıya çıktığında ilk işlerinden biri yarıda bıraktığı öğrenimine devam ederek üniversiteyi bitirmek olur. Bu sırada, içerde eşi olan bir tutuklu yakını olarak sürekli Mamak Cezaevi'ne gider; İnsan Hakları Derneği'nin kuruluş çalışmalarında yer alır; yetkili mercilere diğer ailelerle beraber gidip Mamak'taki baskıları anlatanlardan birisi olur:

"İki üç saatlik uyku yeterdi. Bir simit yerdim. Yani öyle bir güç... Güçlüymüşüm, ne açlık ne uykusuzluk, yani garip bir enerji o..." Ayşe'nin alçakgönüllü anlatımını anmak isterim, bir de kendisine dair anlatımlarımda onu fazla öne çıkarmamaya dair özenmemi isteyişini...

Pamuk, küçük yaşlarda Çorum'un bir köyünden Ankara'ya gelir ailesiyle. 1963 yılında doğmuştur. Kendi kendine okuma yazma öğrenen Pamuk, erken yaşta okula gitmeye başlar. Ankara'nın gecekondu bölgelerinden biri olan Tuzluçayır'da geçer çocukluğu. Ankara'nın bu mekânında doğup büyümenin özgünlüğüne şöyle işaret eder Pamuk: "Tuzluçayır'da solcu olunmuyor, solcu doğuyorsun. Yani öyle bir şeyi var, bu bir sürü örgütlenmelerin merkezi yeri Tuzluçayır'dı. Her taraf dernek, dernek, dernekti". Bir de Alevi olmalarının "sola daha yatkın" olmasını sağladığını dile getiriyor. Açıkhava sinemalarında izlenen Yılmaz Güney filmlerinin de solcu olmasındaki etkisini belirtmeyi unutmuyor. Pamuk ve çocukluk arkadaşlarının hayalleri de sosyalizmle dolu: "Ortaokuldayken oradaki falan arkadaşlarla otururur, sosyalizm hayalleri kurardık; yani sosyalizm gelince nasıl olacak, ne yapacağız, ondan sonra işte ne güzel eşitlik olacak falan". Hayallerin öncesinde/ötesinde yaşanan "gerçek" yoksulluğun da bu hikâyede önemli bir yeri vardır: "Yoksulluğu çok bariz yaşıyorsun. Köyden apar topar Almanya'ya gidenler gibi gelmişsin. Herkesin sağlık problemleri var, iş sorunları var, zaten çalışan çok az. Dışarıda çalışanların hepsi yaptığı için geneldi; Çorumlular genelde amelelik yaparlar; aslında ilk işleri o". Böyle bir yaşamın içinden çıkıp da solcu olmamak zor Pamuk' a göre: "Bu yaşamın bu acımasızlığı birden... sola itiyor insanı". Paylaşılan yoksulluk insanları bir araya getiriyor: "Yani Alevi, Sünni, Kürt, Türk ayrımı yoktu kendi aramızda... mesela iki tane Sünni hasta bakıcı vardı... onlar bize her bakımdan yardımcı olmuştur, bizler de onlara olmuşuzdur. Yani o yoksulluğun getirdiği... büyük bir dayanışma vardı, büyük bir dayanışma..." Bu ortaklaşalığın bir görüntüsü olarak, mahalle insanlarının asılan Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan için beraberce ağladığını görüyor Pamuk, hatta ağlayanlar arasında Pamuk'un "despot" babası da var:

> "Onlar kimdir nedir aklım ermiyor ama isimleri çok ilginç geldiği için beni öyle etkilemişti Deniz Gezmiş. Yani diyordum bu demek ki bir ayağı denizde, babamı da ağlattığına göre, benim

gıcık babamı, bize o kadar hükmeden babam ağlamaz despot bir adam bunu da ağlattığına göre, Deniz Gezmiş... hayal kuruyoruz işte, kocaman biri. Bir ayağı Akdeniz'de, bir ayağı Karadeniz'de. Buraya gelse... Belki geldi görmedik... Ayağına göre ayakkabı var mı, belki ayakkabı olmaz, cam batar ayağına... Bir sürü hayal vardı. İsimleri de aslan gibi Yusuf diyorsun, inancı olan Hüseyin. Yani isimler masallar gibi, masal gibi... Bana öyle gelirdi".

Kaloriferlerin yanmadığı, derslerin boş geçtiği Tuzluçayır Lisesi'nde okuyan Pamuk, büyüdükçe yaşadıklarını "sınıfsal bir bakış açısı[yla]" değerlendirmeye başladığını belirtiyor. Bu dönemde, "o yoksulluk içinde" biriktirilen paralarla "Fakir Baykurt'un kitapları, Orhan Kemal'in kitaplarını, Yaşar Kemal'in kitapları" alınıyor. 1971 Muhtırası'ndan sonra daha da gelişen sol muhalefetin "içine çekti[ği]" Pamuk, lisede yaptıkları ders boykotunu engellemek için okula gelen askerlerin öğrencilere ve öğretmenlere yönelen şiddetini görünce "muhalif olunduğunda neler yapabileceklerini, yapacakları vahşiliğin sınırları olmadığını, devletin gücünü nasıl kullandığını" ilk kez fark etmiş olduğunu hatırlıyor. Bu fark edişle Pamuk, daha aktif olarak sol mücadeleye dahil olmaya karar veriyor. Mahallelerini sağcılar tarafından yapılan saldırılara karşı korumak için tuttukları gece nöbetlerini, evlere gidip eşlerini ve çocuklarını dövmemeleri konusunda "yaşlı başlı" erkekleri nasıl uyardıklarını, yoksul insanlar tarafından kendisine hediye edilen bir ayakkabıyı anlatıyor. Darbeyle beraber tutuklanan Pamuk, Devrimci Yol davasından yargılandığı süreçte yedi yıl Mamak Cezaevi'nde kalıyor. Bu arada, tutuklandığı zamanlarda Pamuk artık lise öğrencisi değildir, liseyi terk etmiştir; "çünkü okulun bana gelecek sunmayacağını... düşündüm, devrimci olmaya karar verdim". Pamuk'u bana hatıralarını cömertçe açan bir kadın olarak hatırlıyorum. Kimse yaşadıklarını yazmamışken, Mamak Askeri Cezaevi'nde neler yaşadığını anlatan bir kitap yazması onun saklıda söz bırakmama isteğinin en önemli işaretlerinden belki de.

Adile, yaşadığı cezaevi deneyimi bakımından görüştüğüm diğer kadınlardan farklı bir yerde duruyor; çünkü kendisi Mamak Cezaevi'ne 12 Eylül'den önce giriyor. Dolayısıyla, kendisinden hem kırk beş gün kaldığı "eski" Mamak'ı, hem de diğer kadınlar içerdeyken kendisinin dışarıda, darbe koşullarında neler yaşadığını dinledim. Adile ortaokulu bitirdikten sonra, ailesi Ankara'ya taşınır. Küçük bir kentten büyük bir

şehre gelmek, Adile için "bocalama… şaşkınlık… çelişki" demektir: "Öyle bir çelişki içersindeyim ki uyum sağlayamıyordum". Lisede öğrenciyken tanıştığı bir erkekle hayatı da değişmeye başlayacaktır. Mahir Çayan'la beraber cezaevinde kalan ve cezaevinden yeni çıkan bu adamla evlenir Adile: "Arada bir konuşuyorduk, bana eğitici kitaplar veriyordu… sevdiğin birinden daha çok etkileniyorsun". Fakat evlendikten sonra çalışmaya başlamasıyla farklı insanlarla tanışan Adile, kendisinin düşüncelerinin önemini fark edecektir: "O ne diyorsa evet diyordum, sonra sosyalleşince kendi düşüncelerime önem vermeye başladım… bu onun düşüncesi, doğru, güzel ama benim de ikna olmam lazım. Benim kendi kendime 'ben devrimciyim' diyebilmem lazım. Başkasının güdümünde olmak bana göre değil dedim". Adile çalıştığı yerde Mahir Çayan için yapılan bir anma sırasında gözaltına alınır ve Mamak'a getirilir. Kırk beş günün sonunda özgür kaldığında çalışmaya devam eder; iki yıl sonra eşini kaybettiğinde oğlu Mahir'ledir artık. Darbenin yarattığı koşullarda devrimci arkadaşlarıyla evlerde, sinemalarda, kitapçılarda buluşur; İnsan Hakları Derneği'nde çalışır; hep sokaktadır. Görüşmemizin sonunda bana ettiği bir nasihat aklımdadır: "Gerçekleri yaz. Barış içinde olsun her şey, öyle düşünerek yaz. Güzel bir ülke özlemimizi yaz. Öyle işte!"

Seher'in çocukluğu Tuzluçayır'da geçmiş. 1950'lerden sonra Ankara dışından göç eden insanlarla kurulan bir yerleşim yeri olarak Tuzluçayır'ı Seher de kendi hayat hikâyesinin içinde uzun uzun anlatmayı tercih etti: "Erzincan, Tunceli, Çorum'dan gelenlerin oluşturduğu, Kayseri Sarız'dan gelenlerin oluşturduğu Alevi-Kürt ağırlıklı bir bölge". Kürt bir ailenin kızı olan Seher'in babası "küçük bir memur", annesi "ev işlerine giden, sıkça da el işleri yapıp satan bir ev hanımı[dır]". Seher'in ailesinin evi bir Bektaşi evidir; "kapısı hep açık olan… her gelenin en az üç ay kaldığı, döşeklerin yerden kalkmadığı, sabahlara kadar saz çalınan bir Bektaşi evi[dir]". Seher, bu evin "tek gazete okuyan çocuğu[dur]". Kitap okuyan, "cep fotoromana kadar okuyan bir çocuktu[r]". Okulda başarılı bir öğrencidir. Bu süreçte yaşadığı aile ortamından farklılaşarak, Tuzluçayır'da özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren gelişen toplumsal hareketlenmeye dahil olur: "Kendimi sol tandansta hissetim". Okudukları, yaşadığı yoksul hayatın koşulları bu yönelimin başlıca nedenleridir. 1982 yılında tutuklanarak Mamak'a gelen Seher, Rızgari

davasından yargılanır. Mamak, Ulucanlar ve Bartın Cezaevleri'nde tutulduktan sonra 1987 yılında özgür kalan Seher, dışarıda yeni bir hayat kurmak için çok uğraşan kadınlardandır. Farklı işler yaparak hayatını sürdürmeyi dener. Uzun yıllar sonra üniversiteye dönerek tutuklanmadan önce başladığı bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirir. Bana anlattığı yaşam hikâyesi sürekli yeniden denemelerle dolu bu kadının yaşama tutunma inadını anmak isterim.

Feride 12 Eylül darbesinin hemen ardından doksan gün gözaltında tutulur. Gördüğü işkenceler sonucunda Mamak'ın kadın koğuşuna "yürüyemeyecek halde" gelir. Bürokrat bir ailenin kızı olan Feride, tutuklandığında ODTÜ Mimarlık Fakültesi'ni bitirmiş, yurtdışına gidip doktora yapmış bir kadındır. Tutuklanana kadarki halini şöyle anlattı: "...ben o zamana kadar bütün saf ve geri zekalı Cumhuriyet kadınlarının yetiştirdiği daha da saf ve geri zekalı olan bir kuşak, üçüncü kuşak gibi... hiç üzerimde bir baskı olmadığını düşünürdüm". Bilmediği baskıyla cezaevi koşullarında karşılaşan Feride, "ertelenen" başkaldırıyı cezaevinde sergileyecektir: "Büyüme denen şey benim için o zamana denk geldi... Bürokrat bir ailenin kızı olarak her şeyi çok iyi zannettiğimiz için başkaldırı da yapamıyorsunuz. Geç bir ergenlik gibi oldu benim için". İlginçtir ki; Feride'nin Marksizm'e yakınlaşması Amerika'da gerçekleşir; kentsel planlamanın eşit ve özgür toplumsal ilişkiler sağlanmadan mümkün olamayacağı düşüncesidir onu Marksizm'e yaklaştıran. Bunun bir diğer sebebi de, ODTÜ'deki devrimcileri sekter bulmasıdır; dönemin "önemli devrimci adamlar"ının bulunduğu toplantıda onların sözlerine karşılık bir soru sorduğu için kendisine yönelen bakışlar hâlâ hatırındadır. Dört yıl süren hapislik hayatı Mamak'ta ve Ulucanlar'da geçer Feride'nin. Yargılandığı davanın adını hatırlamasa da, o dönemlerde Mao'nun yazdıklarını değerli bulduğunu biliyoruz; bundan dolayı, köylücü bir hareketten yargılandığını tahmin etmek zor değil. Feride de cezaevinden çıktıktan sonra kendisine yeni bir hayat yaratmayı başaran kadınlardandır. İlk yazdıkları yaşadıklarını anlamaktadır ve daha sonra bu anlatılar *Uçurtmayı Vurmasınlar* ve *Sizin Hiç Babanız Öldü mü?* isimleriyle yayımlanırlar. Daha sonra, sinemayla uğraşır ve sinemanın içinde kendine bir hayat kurar. Bu yeni hayat ona hapishanenin hediyesidir: "Burası benim için çok kazanılmış bir hayat... bunlar o dönemin hediyesi oldu bana".

Daha görüşmemizin başlarında, koğuşa yürüyemez halde geldiğinde kendisine gösterilen şefkati, "o şahane duygu[yu]" hatırlamasıyla ağlamaya başladığında, görünürleştirmeye çalıştığım kadın deneyiminin "herkesin bilgisi"nde yer etmesi gerektiğine bir kez daha güçlüce inandığımı hatırlıyorum.

Sükun, 1958 doğumludur. Babası "köy kökenli" bir subay, annesi "kent kökenli... Ankaralı" bir ev kadınıdır. Farklı illerde aldığı ilkokul eğitiminin ardından, ailesinin Ankara'ya gelmesiyle Sükun da ortaokulu ve liseyi bu ilde bitirir. Büyümeye başlamasıyla, yaşadığı aile ortamını sorgulamaya başlar. Sorgulamaya başlamanın ilk yolu okunan kitaplardır: "Ortaokul, lise dönemlerimde Yaşar Kemal, Orhan Kemal, işte ondan sonra Aziz Nesin'i keşfetmek, bu arada okuduğum ciddi Fransız klasikleri, Balzaclar, Rus klasikleri, Tolstoylar, Dostoyevskiler..." Bu kitapları okurken çoğalan sorular, 12 Mart dönemini yaşamakla ve bu dönem üzerine babasıyla tartışan ODTÜ'lü bir genç akrabasının sözlerini daha doğru bulmakla birleşince dünyası biraz daha karışıyor Sükun'un: "O meşhur ODTÜ direnişleri, Denizler'in dönemi... ondan [Sükun genç akrabasından bahsediyor] dinlediklerim, onunla babamın tartışmaları... 12 Mart dönemi tam da babamın dediği gibi değil, o başka şeyler söylüyor. Bu arada Denizler var, onlar yargılanıyor..." Sükun üniversiteye Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde başladıktan ve okulda yaşadığı olaylarda babasının işaret ettiklerinin tam karşısında duranların haklılığını çok defa gördükten sonra kararını veriyor: "Benim yerim orası, öyle arada durmak, tam içlerinde umulmak ve onlarla aynı şeyleri düşünüyor olmak yetmiyor. Gerçekten birlikte olmak gerekiyor". Bu kararla daha da fazla okumaya ve öğrenmeye başlıyor: "Gerçekten altlarını çize çize, okuya tartışa bu alandaki en temel klasikleri, işte Marx'ı, Lenin'i, Engels'i okuyup tartışarak bulunduğumuz yolu, onunla gitmekte olduğumuz yolu onla karşılaştırarak son derece irdeleyen insanlardık". Eve geç kalmaya başladıkça babasıyla arasındaki sorunların artması, "Kemalist milliyetçi bir Türk albayının kızı[nın] komünist olmasının" babası tarafından kabul edilemezliği en sonunda Sükun'un ailesinin evini terk etmesiyle sonuçlanıyor. Bundan sonra Sükun için daha zor bir hayat başlıyor: "Arkadaşım sigaramı alıyor, bir arkadaşım bilet alıyor, bi arkadaşım bir gün kantinden tost alıyor, çayımı ısmarlıyor. Öyle yaşıyordum". 12 Eylül gelmeden kısa bir süre önce tutuklanıp Mamak'a gelen ve

İşçinin Sesi davasından yargılanan Sükun, Mamak'ta ve daha sonra Ulucanlar Cezaevi'nde beş yıl tutuklu kaldıktan sonra 1985 yılının Temmuz ayında özgür kalıyor. Sükun ilk görüşmemize motosikletle gelince şaşırmış ve bu durumdan fazlasıyla hoşlanmıştım. Yine ne kadar farklı bir kadınla tanışacağımı düşünüp sevinmiştim. Kendisinin bana karşı gösterdiği samimiyet ve içtenliği, Ulucanlar Cezaevi'ndeyken kendisi için yapılan çeyiz dantellerini hâlâ nasıl özenle sakladığını unutamıyorum.

Sezgin, 1959 yılında Bayburt'da doğar. Subay olan babasının görevi nedeniyle İstanbul, Bitlis, Ankara'da geçer çocukluğu. Her ne kadar hayat hikâyesinde Ankara Kız Lisesi'nde okumak, piyano eğitimi almak gibi "yüksek kültürün" izleri olsa da, Sezgin liseyi bitirirken "kültürel bir çelişki" yaşamaya başladığını; "yaşadığı bu toplumda 'anlam' yakalayamaz bir hale gel[diğini]"; "bu durum[un] onu neredeyse yaşamla tüm ilişkiyi kesme durumuna getir[diğini]" belirtmektedir. Annesiyle beraber gittiği Yoksulluğu Protesto Mitingi'nde, başka bir kentte okuyan ve politik etkinlikler içinde bulunan abisinin arkadaşlarıyla karşılaşınca hayatı da değişmeye başlayacaktır: "Artık sanki yaşam birden anlamlanmaya başlamıştı". Üniversitede okurken gecekondu mahallerinde çalışan, okuma yazma kursu veren, kolera üzerine seminerler veren Sezgin, yaşam tecrübesinin kadınların sorunlarını çözmeye yetmediği yerde üniversite çalışmasına geri döner. 28 Nisan 1981'de evinden gözaltına alınan Sezgin otuz sekiz gün süren sorgusunun ardından Mamak Cezaevi'ne gelir; Türkiye Komünist Partisi davasından yargılanır ve on sekiz ay sonra özgür kalır. Sezgin gözaltı ve cezaevi sürecini, "yaşamın daha önce görmediği inceliklerini", bedeninin direncini ve zihninin sınırsızlığını keşfettiği deneyimler olarak tasvirler. Dışarı çıktıktan sonra okulunu bitiren, ardından iş bulmak umuduyla İstanbul'a gelen Sezgin, daha sonra sorguhanede geçen bir öyküyü senaryolaştıracak; kendi yargılanmasının adaletsiz işleyen sürecine dair açtığı tazminat davasından kazandığı parayla bu senaryoyu Biri *Zeliha* Diğeri *Ayda* ismindeki kısa filme dönüştürecektir. Yaptığım diğer görüşmelerin aksine, Sezgin sorularıma yazılı olarak yanıt vermek istedi. Fakat bundan önce oturup uzunca konuştuk. Konuşmalarımız sonrasında kaleme aldığı metni görüşmemizin gecesinde gönderdi. Şu an Mamaklı Kadınlar üzerine yapmaya başladığı belgesel filmi heyecanla bekliyorum.

Buraya kadar hayat hikâyelerinin sadece bir kısmını kısaca anlatmaya çalıştığım kadınların hepsi benimle görüşmeyi hemen kabul etti; hepsi de yaşadıklarını anlatmaktan, duygularını paylaşmaktan geri durmadı. Bu kadar farklı toplumsal arka-planlardan gelen, dünyayı değiştirmeye karar verme hikâyeleri birbirinden farklılaşan, hayallerini gerçekleştirme umuduyla farklı yollar, örgütlenmeler ve mücadele yöntemleri seçen bu kadınlar, bir zamanlar Mamak Cezaevi'nde yaşadılar. Anlatılan hikâye, onlardan dinlediğimdir; anlattığım tarih onların söylediğidir.

Erken Gelir Sonbahar Mamak'a: Askeri Darbe Öncesi ve Sonrası Mamak Cezaevi

Darbe henüz olmamışken, 1979 yılının ağustosunda geldiği Mamak'ta üç ay kalan Hayat, havalandırma zamanlarında bir kadın koğuşundan diğerine geçebildikleri, gazete ve kitap okuyabildikleri, plastik şiş, iğne, iplik alabildikleri, havalandırmada top oynayabildikleri, askeri eğitim yapma gibi bir zorunluluğun olmadığı bir mekânı anlatır. Anlatısı esnasında, kaldığı koğuştaki kadın sayısının sürekli değiştiğini ifade etmektedir: "Bir bakıyorsun on beş-yirmi kişi getiriyorlar, onlar on gün kalıyo gidiyo. Sonra üç kişi geliyo, beş kişi gidiyor... bir ara yatacak yer yoktu, o kadar kalabalık olduk yani". Cezaevinde kaldığı dönemde, dışarıda yapılan "geniş bir miting" sonrası koğuşa gelen "kalabalık nasıl böyle yirmişer otuzar öğretmenler[i]" de hatırlamaktadır. Bu anlatıma benzer bir anlatım olarak, Adile de on beş kişinin kaldığı, koğuşa gelen her şeyin paylaşıldığı cezaevi ortamını daha "rahat" bir yer olarak tasvir ediyor. Hatırladığına göre, koğuşta kalan kadınlar kendi aralarında politik tartışmalar yapıyor, örgü örüyor, havalandırmada spor yapıyorlar; idare de aile ve avukat görüşmelerini engellemiyor. Cezaevi yönetiminin o zamanki esnek halini anlatmak için Hayat, zaman zaman idareye haber vermeden koğuşlar arasında yer değiştirebildiklerini aktarıyor: "Yer değiştiriyorsun. Ordan birisi de geliyo buraya, sen oraya gidiyorsun. O senin adını söylediğinde burda diyo; öbürü de öbürünün adı söylendiğinde burda diyo. Öyle denemelerimiz oluyordu o zamanlar". Fakat, cezaevinden çıkmasına yakın demir ranzaların tahta ranzalarla değiştirilmeye başlandığını hatırlıyor Hayat. Bu değişimi cezaevinde başlayacak farklı bir sürecin işareti olarak anlatıyor: "İşte o zamandan başlamışlardı".

Yine 12 Eylül öncesi Mamak'ta bulunan Meral, erkek ve kadın tutukluların aynı havalandırmayı farklı saatlerde kullandığını; ortak bir mekânı farklı saatlerde kullanan kadın ve erkeklerin aynı havalandırmaya bakan pencerelerden birbirleriyle haberleşebildiklerini anlatıyor. Meral de, Hayat gibi, koğuşların açık kapılarını, kadınların birbirlerine gidip geldiklerini hatırlıyor: "Yani koşulların düzgün, daha rahat olduğu dönemler, fazla sorunun olmadığı dönemlerdi". Aynı dönemde Mamak'ta tutuklu bulunan ve darbe sonrası asılan Erdal Eren'in bir hücrede tutulduğunu söyleyerek, aynı mekânda kalan herkesin "eşit" kapatılmadığının altını çizmiş oluyor. Hayat'ın anlatısına benzer olarak Meral de, ranzaların değiştirilmeye başlandığını ve tutukluların bu değişime karşı geldiklerini anlatmakta. Bu tahta ranzaları protesto etmek için kadın ve erkeklerin havalandırmaya çıktığını ve orada askerlerin tutuklulara yaptığı müdahaleyi anlatıyor Meral: "O sırada bir itiraz yaşandı, bütün herkes koğuşlarından çıktı, kadın erkek havalandırmaya doluştuk tahta ranzaları protesto etmek için [gülüyor]... Su, gaz, bilmem ne varsa, her şeyi sıktılar, sonra koğuşlara gittik, soktular".[13] Bu müdahaleyi takip eden günlerde "hafif kısıtlamalar" yapıldığını, koğuş kapılarının artık kapalı tutulduğunu ve o döneme kadar karşılaşılmayan bu durumların yaşanacak başka olayların habercisi olabileceğini sezdiklerini yine Meral anlatıyor. Cezaevine 12 Eylül'den önce gelen Sükun da, gittiği elli kişi mevcutlu kadın koğuşunda bir "huzursuzluk" olduğunu; kendisi gelmeden önce koğuştaki ocakların ve kitapların toplatıldığını söylüyor.

Bu anlatıları takip ederek, idarenin cezaevini yeniden organize etmeye dönük ilk girişimlerinin koğuşun mekânını yeniden düzenlemeyle ilgili olduğu söylenebilir. Hayat'a göre, ranzaların demiri "kavga dövüş, kesici delici alet olarak kullanılır düşüncesiyle... tahtaya dönüştürül[ür]". Bu belirleme, idarenin koğuş mekânını ileride

13. Aynı dönemde Mamak Cezaevi'nde tutulan Oral Çalışlar da (2010: 22) tahta ranzalara karşı yapılan protestoyu hatırlıyor ve 'küçük' bir detayın altını çizmeyi unutmuyor: "... askerlerin elinde gaz bombası vardı... kızlar da dahil tüm tutuklular daha rahat savunma yapabilmek ve gazdan etkilenmemek amacıyla havalandırmaya çıkmaya karar verdiler. Erkekler, kızların yanlarında gelmesini istememişlerdi. "Çatışma olacak siz bulunmayın" dediler. Kızlar ise buna tepki göstererek, "Siz dövüşmesini bilirseniz de biz bilmez miyiz" diye karşılık verdiler ve erkeklerin önerisini reddettiler".

sergileyecekleri zor, şiddet ve baskı için yeniden düzenledikleri anlamını da taşımaktadır. Buna karşılık tutukluların tutumu, yaşadıkları mekâna dair bir müdahaleyi önlemeye dönüktür. Onlar, neyi niye yaptığını bilen idarecilerden farklı olarak, nasıl bir durumla karşılaşacaklarını bilmezler. Fakat, daha önce az karşılaştıkları bir duruma, idarenin yaşadıkları mekâna müdahale etmesine biraz da sezgisel olarak karşı koyarlar.

Mamak'ın öncesini anlatan herkesin belirttiği üzere, Mamak'a askeri darbe 12 Eylül'de değil, 28 Ağustos'ta gelir. Ama Sükun önce 27 Ağustos gününü anlatıyor: "Bi olağanüstülük var Mamak'ta. Böyle sayıma geç geliyorlar... uzaktan sesler geliyo... gürültüler geldi, çığlıklar geldi... biz tam olarak ne olduğunu algılayamıyoruz". Bir önceki gün başlayan bu "operasyon", ertesi gün zemin bir iki üç koğuşunun havalandırmaya çıkarılması ve bu koğuşta kalan tutukluların çatılardan atlayan askerlerin şiddetine uğramasıyla devam ediyor. Meral Mamak'ın 12 Eylül'ünü şöyle anlattı:

> "Mamak'a 12 Eylül 28 Ağustos'ta geldi. 28 Ağustos'ta her şey normal. Havalandırmada zemin bir iki üç tabir edilen bir koğuş var. Yüz küsur insanın kaldığı bir koğuştur o, kalabalık bir koğuş... olağan bir gün, normal bir cezaevi yaşamı. Zemin bir iki üç koğuşu havalandırmaya çıkmış; kimi geziyor, kimi oturmuş... çaylarını içiyorlar, kimi saz çalıyo, türkü söylüyor. Güzel de bir hava... Sonra çatılarda askerler görmeye başladık. Bu rastladığımız bir şey değil hiç; şimdiye kadar yaşadığımız bir şey değildi. İşte n'oluyo, niye onlar oralara çıktı, ne var filan demeye kalmadan havalandırmaya yüzlerce asker ama nasıl vahşi, hayvani çığlıklar atarak doluştular. Arkadaşlara böyle 'yere yatın', 'yüzü koyun yatın', öyle edin, böyle edin... bir sürü emirlerle bağırış çığırış yüzlerce askeri düşün... Erkek arkadaşlar ne olduğunu bilmeden yüzü koyun yattılar, başları havalandırmanın duvarına dönük, ayakları içe dönük. Böyle tek tek dizdiler herkesi".

Ne olduğunu anlamak için kaldıkları koğuşun demirli pencerelerinden havalandırmaya bakan kadınlara askerler bağırmakta; pencerelerin demirlerine vurarak içeriye girmelerini söylemektedirler. Fakat kadınlar erkeklerin nasıl bir şiddete maruz kaldığını görürler ve duyarlar. Böyle bir saldırının onları şaşırttığını söylüyor Meral: "Biz

bi anda gelişen, ne olduğunu bilmediğimiz, anlamadığımız böylesi bir olay yaşadık". Bu sırada askerler kadın koğuşuna gelmiyorlar: "Kadın koğuşuna henüz uğrayan yok". Yaşanan olayların ardından dinledikleri bir radyo haberiyle bu saldırının sonucunu da öğrenirler: "Mamak Askeri Tutukevi'nde zemin bir iki, zemin koğuşunda bir tünele rastlanmış, bunun üzerine çıkan arbedede bir kişi öldü". Bu yaşananlar, Meral'e göre idarenin tutuklulara yolladığı bir mesajdı; "artık şey cezaevinde bizim sözümüz geçecek, sizin sözünüz geçmeyeceğinin imzasıydı bu". Ayfer ise, bu günün hikâyesini o sıralarda Mamak'ta tutulan eşinden dinlemiştir. Meral'in anlattıklarına benzer biçimde o günü anlattıktan sonra, bu olayı "12 Eylül gelmeden önce onun provası" olarak adlandırmaktadır. Ona göre, darbe sonrası iktidara gelecek askeri yönetim, kendi gücünün sınırlarını cezaevinde yapılan bu saldırıyla sınamış olmaktadır.[14]

Daha sonra, erkek koğuşuna askeri eğitim yapma şartı getirilir; bu eğitime havalandırmada uygun adım yürüme ve koşma, askerlere, gardiyanlara, idarecilere "komutanım" deme, marş söyleme, yemek duası okuma gibi zorunluluklar dahildir. Erkek koğuşuna uygulanan bu baskının sebebi, Meral'e göre "insanların birbirlerine olan güvenlerini ve saygılarını yitirtmek, geleceğe dair umutlarını ve inançlarını yok etmek, onları kişiliksizleştirip kimliksizleştirmek[tir]". Askeri eğitime karşı gelenler, "biraz daha yavaş sesle yaparak hareketi, biraz daha yumuşatarak karşı çıkmaya çalışan[lar]" olmuşsa da, böyle bir şiddet ortamında cezaevi idaresi "başarılı" olmuştur Meral'e göre. Cezaevinin başka bir girişimi de, solcu erkeklerin kaldığı koğuşlara sağcıların getirilmesi; daha zararlı oldukları gerekçesiyle hücrelere konulan solcuların yanına bir de sağcı yerleştirilmesidir. Koğuş içinde ortak bir duruşa imkân vermeyen ve sonrasında erkek koğuşlarının kaderini belirleyecek bu uygulamanın adıdır: "Karıştır barıştır!"

14. Aynı dönemde Mamak'ta tutuklu olarak kalan ve bu anlatılanları bizzat yaşayan Osman Akınhay'ın anlatımlarını (Akınhay'dan akt. İdemen ve Göktürk, 2005: 31) aktarmak isterim: "...27 Ağustos'ta silah sesleri duyduk. Biz A Bloktaydık. B Blok'ta operasyon olduğu, dayak atıldığı ve çatıya çıkan askerlerin silah sıktığı söylendi. Biz A Blok'ta Zemin 1-2-3 koğuşunda kalıyorduk, yanımızda Zemin 4 koğuşu vardı. Ertesi gün, iki koğuşu "arama var" diye dışarı çıkardılar. Öğle saatleriydi, çıktık havalandırmaya, spor yapanlar, voleybol oynayanlar... Derken koğuşlardan kırma, dökme sesleri gelmeye başladı. Maçı falan yarıda bıraktı herkes, endişelendik... Sonra, yüzbaşının "yıkın hepsini!" dediğini duyduk. Ve üstümüze saldırdılar".

Değişen ranzalardan, kilitlenen kapılardan sonra, gezilen, oturulan, spor yapılan, çay içilen, saz çalınıp türkü söylenen havalandırma, bir şiddet ve uysallaştırma mekânına dönüşüyor. Havalandırma gündelik yaşamın sürdürüldüğü bir mekân olma halini yitirip, askeri eğitimin yaptırıldığı bir yer oluyor. Bu sırada, daha önce haberleşmeyi ve konuşmayı sağlayan pencereler artık şiddete tanıklığı sağlıyor. Kadınlar pencerelerden askeri disiplini izliyor.

Kadınların da askeri eğitime dahil edilmesine yönelik müdahale gecikmiyor. İdare kadınlardan da havalandırmada uygun adım yürümelerini istiyor. Bu zamanlarda Mamak'a gelen 12 Eylül, aynı sesle konuşuyor: Dışarıda televizyon ve radyo, içerde hoperlörler 12 Eylül askeri yönetimini Kenan Evren'in sesinden haber veriyor. Darbeyle beraber, cezaevi Sükun için bir kafes oluyor: "O cezaevi ortamı böyle giderek şöyle bir kafes halinde içindekileri daha daha fazla sıkıştırmaya, eziyet etmeye, acı çektirmeye başladı. Yani artık sadece bir tutukluluk ve özgürlükten yoksun olma hali değil... artık fiziksel, manevi şiddet yüksek dozda uygulanıyordu".

Cezaevi İçinde "Sürekli Seyir Halinde"

Mamak Cezaevi'nde kalan kadınlar, kaldıkları süreler boyunca cezaevinin farklı mekânlarında tutuluyorlar. Başlarda cezaevine gelen erkeklerin fazla olması nedeniyle kadınların yerleri değiştiriliyor. Fakat daha sonra, idare karşısında sergiledikleri karşı koyma pratikleri kadınları daha zor ve kötü koşulları olan yeni mekânlarla karşılaştırıyor.

İki Yıllık: "Eğer hapishane... okullara, kışlalara benziyorsa ve bunların da hepsi hapishaneye benziyorsa"

Darbeden kısa bir süre sonra cezaevine giren kadınların bir kısmı, Mamak'tan İki Yıllık'a götürüldüklerini ve orada bir süre tutulduklarını anlattı. Bu uygulamayla beraber, Mamak Cezaevi'nde sadece erkekler kalmış oluyordu. Sayıca daha az olan kadınlar, ki Ayfer kadınların sayısının iki yüz olduğunu hatırlamaktadır, dışarıda, Beşevler'de bulunan İki Yıllık'a getirilirler. Eskiden iki yıllık Eğitim Enstitüsü olan bu mekân, artık askeri cezaevinin bir uzantısıdır.

Okulun eski derslikleri cezaevinin yeni koğuşlarıdır: "İlk önce gözaltı koğuşu diye bir yer var, oraya alıyorlar ama bu dershane, yani bir dershane yani [gülüyor]... onu koğuş yapmışlar... her sınıf bir koğuşa dönüştü, oralarda kaldık". İki Yıllık'ta pencereler artık içeriye değil, dışarıya açılmaktadır; pencereden görünen "uysal bedenler" değil, şehrin kendisidir: "...pencereleri var üst katların, fakat yarıya kadar şeyli. Üste çıkıp görebiliyorsun... orası daha aydınlık". Meral de aynı fikirdedir: "Hoş güneş alıyor, dışarıyı seyrediyoruz filan. Güzel bir ortam. Şehrin içinde". İki Yıllık'ın katlarında bulunan koğuşların kapısı akşam sayımına kadar açıktır; aynı katta kalan kadınlar birbirleriyle görüşebilirler. Fakat aynı mekânda sonradan "daha azılı" olarak sınıflandırılacak kadınlar için de bir yer vardır: "...doksan kişiyi altta kalorifer daireleri vardı, böyle yukardan kalorifer boruları geçen, böyle han gibi böyle binanın tam altı, depo olarak kullanılıyo, fareler var, her şey var. Bizi oraya koydular... hangar gibi bir yer yani..."

Askeri idarenin fiziksel sınırları dışındaki bir mekândır İki Yıllık. Bunun yanı sıra, iç ve dış mimarisi de cezaevinin denetim ve gözetleme pratiğinin gerçekleşmesine izin vermez. Örneğin, dış dünyanın tamamen içindeki okul bahçesi, havalandırma olarak kullanılamaz. Dolayısıyla, kadınların tâbiliği geniş bir mekânda görünürleştirilemez. Derslikten koğuşlar da toplu askeri eğitim yapmak için uygun olmayınca, askeri denetimin sınırlarının daralması kaçınılmazlaşacaktır.[15] Tam da bu sebeple İki Yıllık, kadınların askeri idareye verdikleri ilk "hayır" cevabının mekânı olacaktır.[16]

15. Ne ilginçtir ki; şimdi Atatürk Anadolu Lisesi olan bu binada eğitim gören kızından öğrenir Hayat bahçedeki gözetleme kulesinin daha yeni yıkıldığını. Belli ki; gözetleme kulesinin varlığı öğrenim yapılan mekânı 'bozan' bir inşa olarak değerlendirilmemiştir uzun süre. Yine ne şaşırtıcı ki; okuduğum bir haber, okul ve cezaevi arasındaki mekânsal geçişin ne kadar 'kolayca' uygulandığını gözler önüne sermektedir. Bu sefer 'tersinden' gerçekleştirilmesi planlanan uygulamada, 12 Eylül'ün en ağır koşullarda yaşandığı mekânlardan olan Diyarbakır Cezaevi bir 'eğitim kompleksi'ne dönüştürülecektir. Sanki idareciler bu kısmın başlığını doğrular nitelikte davranmaktalar: "Eğer hapishane... okullara, kışlalara benziyorsa ve bunların da hepsi hapishaneye benziyorsa".

16. Bu ilk 'hayır' cevabı bir sonraki bölümde ayrıntılı bir biçimde anlatılacaktır.

Mamak'ta 'İlk İstikâmet': Kafes

İki Yıllık'tan Mamak Cezaevi'ne gelen kadınların bir kısmı, ki bu kadınlar artık "azılı kadınlar" olarak adlandırılmıştır, A Blok'taki koğuşlarına varmadan önce "kafes"lere konurlar. Ayfer kendisinin de dahil olduğu elli kadının kafesteki hallerini üzüntüyle anlatır: "Elli kadın üst üste böyle, artık yani arkadaşına bişey gelmemesi için onu tutuyosun, hasta olana bir şey gelmesin diye onu tutuyosun, senin zaten elin falan tutmuş… hepsi gözümün önünde". Aslında bu kafesin yapılması darbenin hemen öncesine rastlar. Başka bir kaynakta yer alan Gülder Demir'in şu anlatısı, kafesin inşasına dairdir (Mavioğlu, 2006: 88):

> "Mamak'ın giriş bölümündeki boşluk alana demir yığdılar. Hepimiz sırayla demirleri görmek ve ne işe yarayacağını çözmek amacıyla akın akın revire çıktık. Yorumlar yapıyoruz, ama her seferinde bu yorumlar bize saçma geliyor. Sonra baktık ki, demirden bir kafes inşa ediyorlar. Ne amaçladıklarını sorduk. "Sizinkileri koyacağız" dediler".

Darbe sonrası tutuklanıp Mamak'a geldiğinde tutulduğu bu kafesi Meral anlatmaya çalışıyor: "İç kafesler iki tanedir. Ortada bir tane duvar vardır. Kafes ikiye bölünür… üç tarafı da kafesin demir parmaklıkla çevrilidir, yani bir yanı duvar olan, üç yanı kafes olan bir yer kafes tabir ettiğimiz yer… bir oda büyüklüğü kadardır".

Kafesler, tutuklanarak gelinen mekânı ilk deneyimleme alanıdır. Gelen tutukluların burada fotoğrafı çekilir; fişlenmesi ve giriş işlemleri yapılır. Burada bir kaç gün tutulanlar koğuşlara götürülürler. Kafeslere konulanlara cezaevi kendini teşhir etmekte gibidir: "Daha cezaevine girerken insanlar önce o kafeslerde bir haddini bildirme yapılıyor". Bu "haddini bildirme"ye, "ellerini uzat döndür, otur, çök, kalk, elini uzat, şunu yap, bunu yap, şunu söyle, bunu söyle" gibi emirler, "çok ciddi dayak… yani özellikle coplama üzerinden" dahildir. Sema, kafesin "ince" bir düşünmenin sonunda yapıldığına inanıyor: "Çok ince ince düşünmüşler". Meral'e göre, "ilk saldırı"nın başladığı yerdir kafesler. Feride, koğuşa gelmeden önce tutulduğu kafesi şöyle hatırlıyor: "Çok çok korkunç bir yerdi orası… sürekli asker baskısı… Kenara

çağırıyorlar, el açtırıp cop atıyorlar, ant söyletiyorlar". Hayat da kafeslerin tüm korkunçluğunu anlatıyor: "O halde, o psikolojiyle, dayak yemiş, ifade alınmış, ne demişsin, ne dememişsin, karman çorman bir halde gidiyorsun Mamak'a... orada ittiriliyosun... ellerindesin... bir kişi bile olsa yanında ne kadar mutlu olursun".

Hayat'ın yaşadığı, tam da cezaevi idaresinin tutukluya yaşatmak istediğidir. Kafeste tutulan biri, kendisini tutsak edenin varlığını kesin biçimde hisseder; tutsak edilmişliğe yönelecek tepki, kafesin demirlerine çarpacaktır. Kendisi içerde, onu tutanlar dışarıdadır. Dolayısıyla, belki de bir amacı budur kafese koymanın. İçerinin de içerisi ve dışarısı vardır; hatta kafesin de, 'içerdeki içerinin de' sınırları vardır, kafesin tüm mekânı tutsak tutulana serbest değildir: "Yüzünüzü duvara döndürerek oturtuluyorsunuz... İşte yerde çömelmiş oturmanız, yüzünüzün duvara dönük olması, askerleri görmemeniz isteniyor". Dışarısı ise otoritenin alanıdır ve otorite, istediği her anda tutsak ettiğinin sınırlarına müdahale edebilir. Gerçekten de, kafeslerdeki yaşam, göze açık bir yaşamdır; bu yaşamın, hiç bir mahremiyeti yoktur: "Herkesin gözü önünde, yerde, bir battaniyenin üstünde yatıyorsun. Orda yatacak yer yok. Orda taşın üstünde yatıyosun. Üç tarafın açık, askerler geliyo gidiyo, subaylar geliyo gidiyo, gece uyurken de görüyorlar seni o halde". Kafeste tutulan, dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikeye açık ve savunmasızdır. Şiddetin sahnelendiği bu mekân, hakim otoritenin kendisini kendisine seyirlik hale getirmesidir bir bakıma. Kendi yaptığına, tutsak kıldığına bakarak kendini yeniden güçlendirmektedir.

Kafes, gelen tutukluların sınandığı bir yerdir aynı zamanda. Seher, koğuşa gitmeden önce üç gün kaldığı kafeste bir idareci tarafından sürekli sorgulanır. Cezaevi yönetimi geleni tanımak ister. Tüm bu yaşananlardan sonra koğuşa gelenler "cennete gelmiş gibi" olur.

Koğuş: Yanyanalığın Mekânı

İki Yıllık'tan Mamak'a gelen kadınlar çok kısa bir süre C Blok'un barakalarında tutulurlar. C Blok'un özgünlüğü, havalandırma zemininin toprak olmasıdır. Kadınları mutlu eder toprağa basabilmek. İki

Yıllık'ın yeraltındaki deposuna göre daha havadar, pencereleri olan ve doğaya yakın bir mekândır bu barakalar. Fakat "daha azılılar" olarak tanımlanan kadınlara A Blok'un yolu kısa bir süre sonra görünür.[17] Meral'in de belirttiği üzere, Mamak Askeri Cezaevi içinde farklı farklı binalar, adları A Blok, C Blok, D Blok olan binalar, bu binalarda da farklı farklı koğuşlar bulunmaktadır: "Yani binlerce insandan söz ediliyor... Mamak deyince". Sonraki sayfalarda yer alan ve Hayat tarafından yapılan çizimler de, cezaevinin farklı mekânlarında kalan kadınların hikâyelerini anlatmaktadır.

Kadınların hikâyeleri cezaevi mekânının farklı kısımlarına yayılmış görünüyor. Örneğin, bana A, C ve D Blokları'nı çizen Hayat, bir taraftan da bu koğuşlarda neler yaşandığını anlatıyor. Açlık grevlerinin yapıldığı, farklı karşı koyma pratiklerinin gerçekleştirildiği mekânları anlatıyor. İçlerine tuzlu su koydukları leğenlerle C Blok'un koridorlarında havalandırmadaki arkadaşlarını bekleyen kadınları anlatıyor bana Hayat; çünkü, tuzlu su şiddetin acısını alıyor.

Koğuşlarda, çizim 2'den de görüleceği üzere, ranzalar duvarlara dayalıdır; ortada kalan boş alana uzun iki masa yerleştirilmiştir. Kadınlar yemeklerini burada yerler. Ayşe şöyle tarif ediyor burayı: "Şöyle bir oda düşünün, büyük bi oda, bir meydan var ve ranzalar [tarif ediyor]... tahta ranzalar... yani üç tarafı ranzayla kaplı... tutuklular olmasa askerleri yatırıyorlar orda. Zemini betondu". Koğuşun bir tarafında mutfak, banyo ve tuvaletlerin yer aldığı kısım bulunur. Mazgaldan bakılınca görünmeyen bir kısım olduğu için burada kaçamak sohbetler yapılır, sigara içilir: "sigaramızı biz orda cam olduğu için mutfak tuvaletin o incecik arasında içerdik". Yine bu kısımda bulunan ve erkeklerin havalandırmasına bakan pencere Ayfer için çok önemlidir. Bir çöp kutusunun üstünde ustalıkla durarak dışarıyı izler. Eşine iyi olduğunu, hayatta olduğunu bu yolla anlatır:

> "Çöp bidonu var, o benim. Kimse onun üstüne çıkamazdı... ben şak diye çıkardım... [eşi] havalandırmaya çıkıyor... tam dönüşte

17. A Blok genelde "*suç durumu ağır olanların, yönetici durumda olanların*" tutulduğu bir mekân olarak anılmaktadır (Mavioğlu, 2006: 82). Bu arada, farkettim ki; yaptığım alan çalışmasında görüştüğüm kadınların hepsi İki Yıllık'tan Mamak'a, Mamak'ın C Blok'undan kafeslere ve oradan A Blok'a getirilen 'azılı kadınlar'dı. Dolayısıyla anlatacağım koğuş yaşantısı A Blok'taki yaşantının izlerini daha çok taşımaktadır.

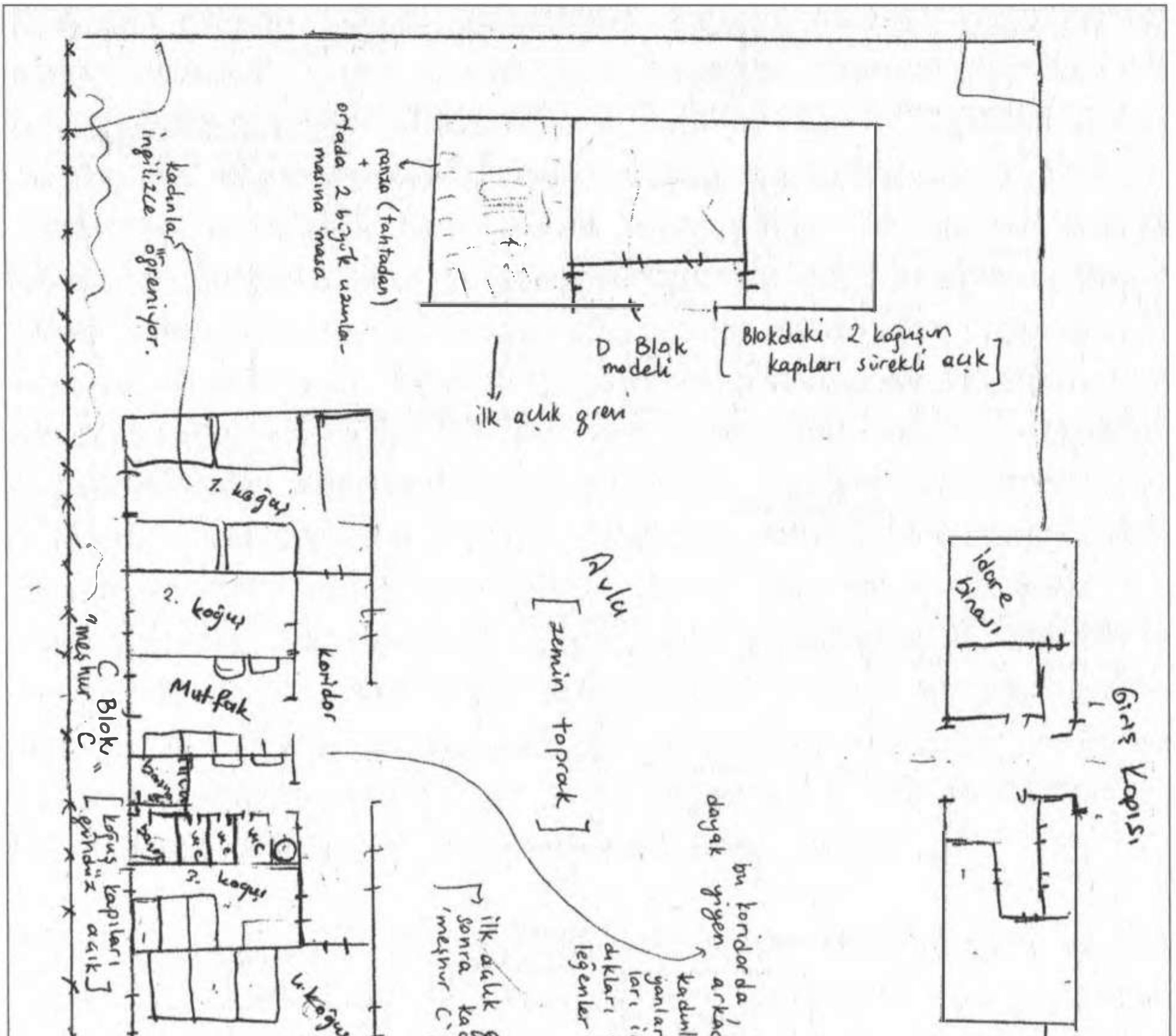

Çizim 1: Mamak Cezaevi'nin mekânı Hayat'ın aklında böyle kalmıştır.

buraya [pencereye] bakar, göz göze geliriz. Perdeyi açardım, hayattayım, iyiyim diye... her gün... çünkü bir gün aksatırsam merak edecek, hücreye mi gitti diye... günde bir defa bir kere göz göze gelmek müthiş bir şeydi".

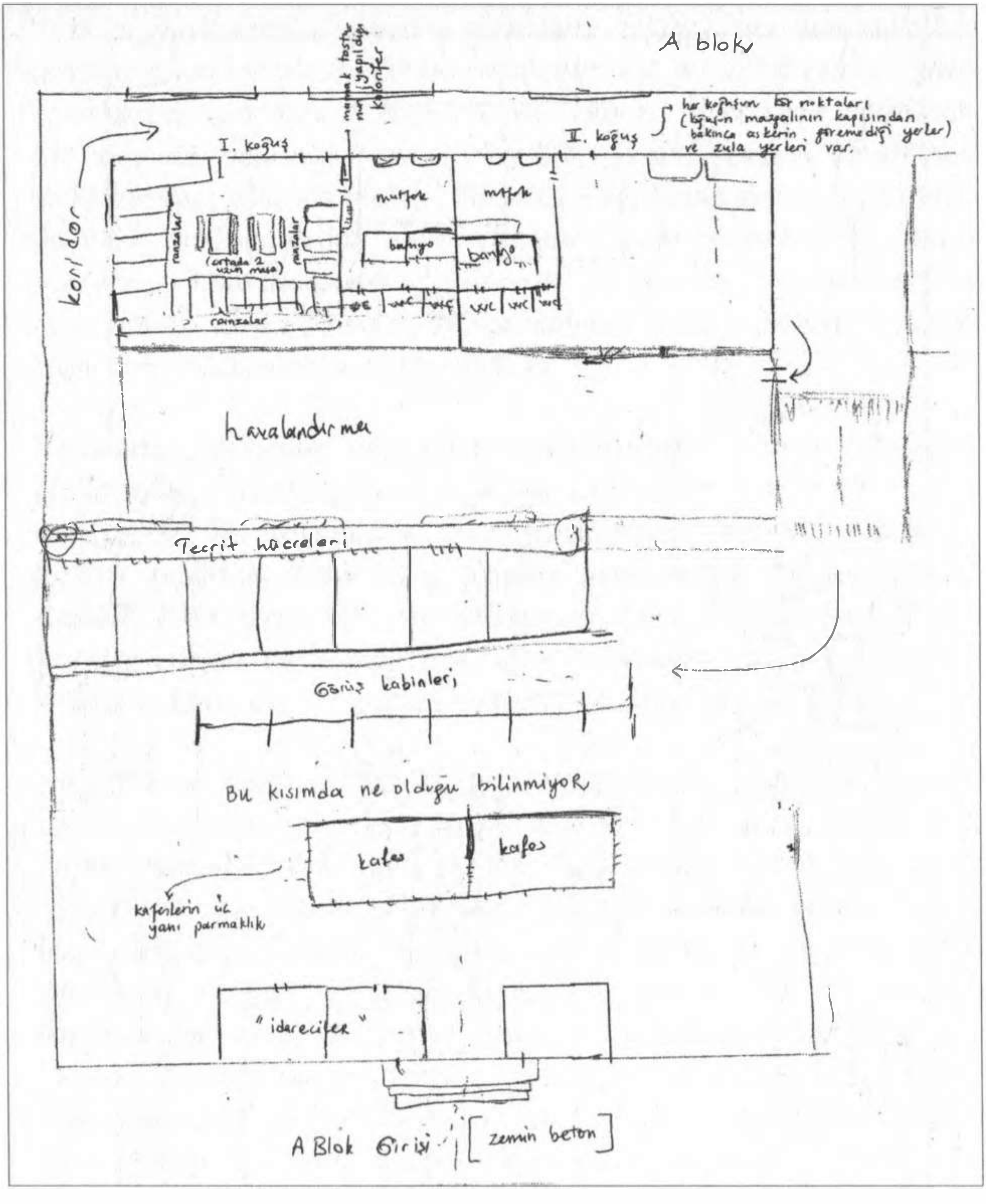

Çizim 2: Hayat'ın A Blok'u çizdiğidir.

Ayfer'in anlatımına göre, gözetleme kulesinden tuvaletlerinin görülmesini ve asker gözetlemesini sona erdirmek sebebiyle bu pencereye bir perde koyar kadınlar. Fakat bu perde erkekleri görebilmelerine de imkan sağlamaktadır: "Biz oraya perde koyduk… havalandırmayı izledik falan yani biz. Böyle zekayı kullanıyosun işte… böyle bir esneklik getiriyosun". Bunun fark edilmesiyle pencereler demir kepenklerle kapatılır. Cezaevi daha çok kapatmaya, kadınlar yeni keşifler yapmaya devam edecektir.

Koğuşun mekânı sürekli gözetlenir; kapının mazgalı çoğu zaman açıktır; mazgalı çoğu zaman açık koğuşun floresan lambası da hep açıktır, geceleri söndürülmez.[18] Asker açık mazgaldan görüp oturuşunu beğenmediği birisini düzgün oturması için uyarabilir: "Seni rencide etmek için mesela adam geliyo, mazgaldan bakıyo asker, şu köşede oturan düzgün otursun diyo mesela... zaten asker bakınca kimse uzanmayacak, birinin uzanmış olması hakaret nedeni". Sayımlarda diğer koğuşlardan çıkanları ya da hücrelere götürülenleri kadınlara göstermek istemeyen idare, mazgalları kapatmaktadır. İdare en küçük bir temasa dahi izin vermemektedir. Koğuştaki pencere ve mazgal, koğuşun sahnesinde süren çatışmanın iki farklı görünümü gibidir. Birisi otoritenin gözüdür; sürekli gözetler ve denetler. Diğeri ise, gözetleme kulesinde ve havalandırmada nöbet tutan askerlerden saklanmayı başaran bir bakıştır; eşine hayatta olduğunu bir perdenin ardından gizlice haber veren Ayfer'in bakışıdır. Tam da bu sebeple, bu bakışın daha sonra demir kepenklerle kapatılmasına şaşmamak gerekir.

Yaşanılan koğuşlarda - farklı binalarda olsalar da - ilk göze çarpan ilişki biçimi, komünlerdir. Aynı örgütün davasından yargılananlar, koğuş içinde ortak yaşamaya ve beraber hareket etmeye özen gösterirler. Sezgin'in ifadesiyle, "her grup bunların [komünlerin] içinde kendi yaşamını oluşturuyordu". Böyle bir ortaklık, dışardan gelen parayı paylaşmak anlamına da gelir; koğuşun gündeliğine dair alınan kararlarda ortak bir duruş anlamına da; başka bir komünden kişiyle kurulacak ilişkinin sınırlanması anlamına da. Sezgin, yaşadığı komünde bulunan "yaşı büyük, zengin yaşam deneyimleri olan kişileri[n]" sayesinde komünü "grup baskısı gibi değil gerçekten hoş bir yaşam olarak" deneyimler. Hayat ise, komünlerin yanı sıra koğuşta kalan ve kendileriyle "sınırlı ilişki" kurulan kadınlardan da bahseder. Bu kadınlar kurallara uymadıkları için başka bir yere, mesela kurallara uyan kadınların yanına gitmek istemezler. Ama yargılandıkları davanın komününe dahil de edilmezler. Böyle üç kadın hatırlayan Hayat, bunlardan birisiyle beraber şiir okumayı

18. Mamak Askeri Cezaevi Hükümlü-Tutuklu ve Gözaltı Talimatı'nda (akt. Çalışlar, 2010: 152-164) koğuşun tertip ve düzeninin sağlanmasına dair sıralanan maddelerden biri de şudur: "*Gece koğuş ışıkları yanık bırakılır*". Bu yaptırım, tutukluları 'karanlığın koruyuculuğu'ndan (Foucault, 2003: 86) mahrum bırakmak ve iktidarın gözüne her daim görülebilir ve gözle denetlenebilir bir alan sunmak için olsa gerektir.

çok sevdiğini hatırlamaktadır: "Ben gidip onla sohbet ederdim, dertleşirdim, konuşurdum. Kimsenin konuşmadığı, söylenmemesi gereken bir şey söylemiyorsun tabii. Ama günlük hayatı paylaşma konusunda dayanamazdım yani onun böyle uzak durmasına... Bana ne diyecekler diye düşünmüyordum". Koğuşta ayrıca daha az sayıda kadınla temsil edilen örgütlerin kurduğu "daha ortak" bir komün veya iki-üç kişiden oluşan komünler de bulunur.

Komünün bu ortak yaşantısının yanında, koğuştaki yatağının mahremiyetinden vurgulu biçimde söz etti Sezgin; koğuştaki yatakları "kişisel yaşam alanı" olarak nitelendirdi: "Kendi yatağım benim odam gibi bir şeydi benim için. Yani eğer anneme mektup yazıyorsam bunu yatağımda yazmayı tercih ederdim. Çünkü bu kendi başıma kalmam gereken bir andı benim için".

Kadınlar gündelik hayatlarını sürdürdükleri koğuşa dair kendi kararlarını almakta inat ederler. Bu inadın göstergelerinden biri, koğuşun ortak kararıyla seçilen kıdemlinin idarenin karşısında kadınları temsil etmesidir. Başlarda idarenin dayattığı ve askeri düzenin bir emir eri yaratarak koğuş içine sızmasının bir aracı olarak tasarlanan kıdemli seçimi projesi[19], tersine dön(dürül)erek idare/iktidar karşısında kadınların ortak duruşunu ve bir temsiliyet alanı kazandıklarını işaret eder. Belli özelliklere sahip olan, ki bu özelliklere "böyle çok sinirli olma[mak], sakin ol[mak], hazır cevap ol[mak], kafasındakini iyi aktarabil[mek]" dahildir, koğuş temsilcisi, sayımlarda başta durur; idareci, kıdemliyi dikkate almak ve onun konumunu tanımak zorundadır; kararlarını onunla koğuşa iletir; dolayısıyla koğuştaki gündelik ilişkilerin içinde idarenin sözlü müdahalesi sınırlanmış gibi olur.

Dışarıyla ilişki kuran bir diğer kişi kantincidir. Koğuşun ihtiyaçlarını belirleyip kantinden - yasak olmadığında, ki çoğu zaman kantin yasaktır - alışveriş yapar. Her komün kendi ihtiyaç listesini ve ortak parasını kantinciye verir.

Kıdemlinin yanı sıra, her örgütlenmenin koğuş temsilcisi de bulunur. Bu temsilci, örgütler arası ilişkileri düzenler; kendi komününün

19. Koğuş kıdemlisinin seçimine dair cezaevi yönetiminin talimatına bakacak olursak: "*Koğuş kıdemlisi ve koğuş kıdemli yardımcısı ceza ve tutukevi yönetimi tarafından seçilir*" (akt. Çalışlar, a.g.e.: 155).

kararlarını diğerlerine iletir. Bazı konular komün içinde tartışılır ve komünün ortak kararı diğerlerine temsilci tarafından iletilir. Fakat yine de, koğuşta yapılan bazı ortak toplantıları ve tartışmaları hatırlayanlar vardır. Mesela Güneş, kadın konusunda yapılan ve iki akşam süren toplu bir tartışmayı hatırlamaktadır: "Bütün koğuş, bütün koğuş işte akşam yemekten sonra işte hepimiz oturduk, herkes kendi siyasetinin kadın politikaları, kadın örgütlenmesi anlayışı falan üzerine anlatımlarda bulundu". Güneş'e göre, böyle bir oturup konuşma hali koğuşta zamanla elde edilen bir kazanımdır: "Bu belli bir noktadan sonra yapabildiğimiz bir tartışmaydı".

Güneş, örgütler arasındaki anlaşmazlıkların ilk başlarda koğuşun mekânına yansıdığını anlatmaktadır. Bu sebeple, komünler arasındaki sınırlardan bahseder. Anlaşamayan örgütlerin komünlerinin arasındaki yataklara başka örgütlerden, ki bu örgütlenme çoğu zaman Devrimci Yol komünüdür[20], insanlar yatar: "İşte koğuşta yer vardır. Biz grup olarak şurda durucaz, yan yana olurdu yataklarımız, bu kısım falanca grubun... yan yana olmazdı bitişik olmazdı; arada başka bir grup olsun. Sözlü olarak söylenmezdi ama prensip olarak herkes bunu gözetirdi". Kadınlar arasındaki dayanışma ilişkilerinin nasıl geliştiği sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatıldığında fark edilecektir ki; sözü edilen bu sınırlar zamanla bulanıklaşmış, ortak komünün mümkünlüğü kadınlar arasında tartışılmaya başlanmıştır.

Koğuşun gündelik hayatının düzenlenmesinin işaretlerinden biri, hazırlanan nöbet listesidir. Nöbetçi olan üç kişi, "sabah erken kalkacak, çayı alacak; kapı açılınca işte karavanaları alacak... koğuşun temizliğinden sorumlu... mutfak, bulaşıkların yıkanması, tuvaletlerin ve banyonun temizlenmesi[nden sorumlu]". Karavanaları karşılayıp yemeği dağıtan nöbetçiler, ellerindekini eşit dağıtmaya gayret

20. Kadın koğuşunda kalan kadınların büyük kısmını, çoğu zaman, Devrimci Yol davasından yargılanan kadınlar oluşturmuştur. 1983 yılına kadar Mamak'ta kalan Ayfer de bu saptamayı doğrulamaktadır: "Biz çok kalabalıktık. Meraller beş-altı kişi, Partizan yine beş-altı kişi, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) yine iki-üç kişi, ama biz Devrimci Yol hemen hemen koğuşun üçte ikisini oluşturuyorduk". Ayfer, Devrimci Yol'un koğuştaki örgütlerle hep iyi ilişkiler içinde olduğunu, bundan dolayı çoğu zaman 'arabuluculuk' yaptıklarını dile getirir: "Bizim Devrimci Yol hiçbir zaman hiçbir örgütle... Hatta bize orta yolcu derler. Biz her zaman onları birleştiren bir yani genel hareket açısından da bütün devrimcileri birleştiren, orta yolcu derlerdi bize".

ederler. Hayat, bu üç kadına yardım eden gönüllü nöbetçileri de hatırlamaktadır. Başka bir ifadeyle, koğuşun tüm bu işleri sadece üç kişiye terk edilmez. Bir de koğuşun gece nöbetleri vardır. Gece nöbet tutanlar, hastalananlara, kabus görenlere ilk müdahaleyi yaparlar. Tüm bu listeler ve görevlendirmeler, koğuşun mekânını ele geçirmeye dönüktür. Kadınların mücadelesinin önemli kısmı, kendilerine verilen mekânı sahiplenme gayretleri üzerinedir. Bu noktada Hayat'ın sözleri anlamlıdır: "Bizim içimizdeki şeye sen karışamazsın. Tamam, dört duvar arasına hapsetmişsin, bu benim cezam. İstediğim yere gidip gelemiyorum, bu benim cezam; senin verdiğin yemeği yemek zorundayım, bu benim cezam. Dış dünyadaki özgürlüğümü sınırlıyorsun, bundan öte ne istiyosun?"

Tabutluk:
Mezara Koyar Gibi Kapatma İsteği

Sükun darbenin olduğu sıralarda kadınlar olarak "dört karışa dört karış, yüksek, kapısı alçak... çok yüksekte bir havalandırma deliği olan" tabutlukları bildiklerini ama henüz bu mekânları görmediklerini anlatmıştı. Darbe sonrası getirildikleri C Blok'ta ve sonra kaldıkları A Blok'ta kadınlar da yeraltındaki bu hücrelere kapatılacaktır: "Hücre cezası diye tabir ediyorlar ama hücre değil, hücre gibi bir şey değil, yani tabutluk". Güneş kaldığı bu mekânı şöyle tasvir eder:

> "...dört karışa beş karışlık bir hücre... yani yalnızsınız ve yere su döküyorlar falan hani oturacak yeriniz de yok. Bir battaniye atmışlar içine, ıslak her tarafı battaniyenin... bir teneke kutu falan var, bi lazımlık, bir litre kadar da su veriyorlar... bi tahta kaşık... bir tane melamin şey var ne derler tabak... böyle bir el ayası kadar bir delik var, bütün ışık ordan gelirse geliyo. Başka bir ışık mışık yok... demir parmaklığı olan bir kapı işte böyle eğilerek giriyorsunuz falan içeriye".

Sözü edilen bu mekânlarda kadınlar mahkeme kararıyla ve ancak on gün kalabiliyorlar: "...eee adam öldürmek istemiyor, adam seni yok etmek istiyor yani yani orda yaşananlar insanları mesela tek bir kurşunla yok edebilirlerdi, tek bir kurşunla yok edebilirlerdi ama yapmıyorlar; seni fiziki olarak, bedenen, ruhen". Pamuk için tabutluk, "herhalde hayatta hiç unutulmayacak bir yer[dir]". Ayşe

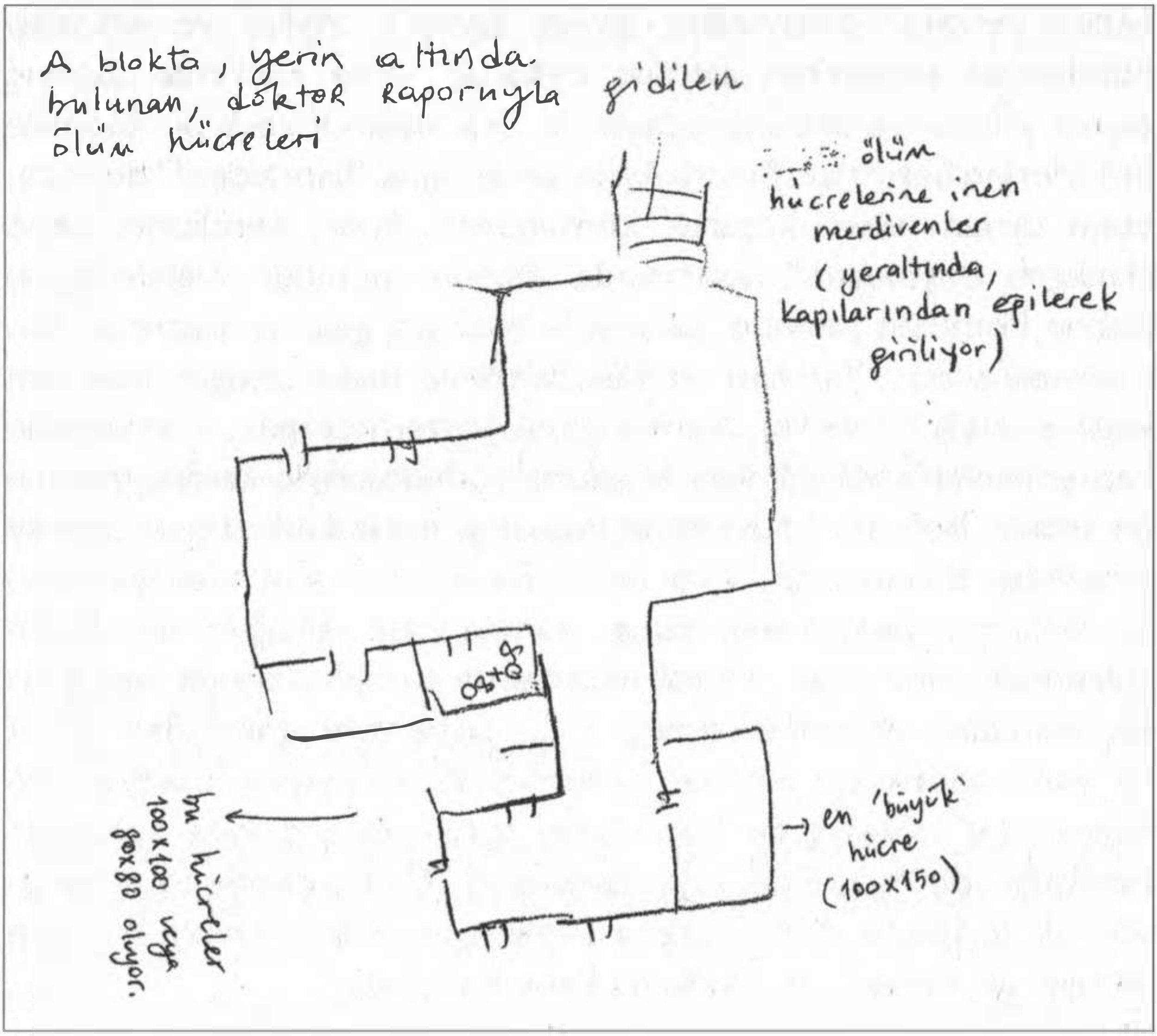

Çizim 3: Hayat yeraltındaki hücreleri böyle çizmiştir.
Her kapı girişi bir hücreyi göstermektedir.

de hücrelerde tutulduğunda kendisine korkup korkmadığını soran bir askeri hatırlar: "Asker bile bana sorardı, korkmuyor musun, o korkuyormuş... kapkaranlık, yukarıda bi delik…"

Hücreye getirilen kadınlar idareye baş eğmedikleri için hücrededirler; mekânın fiziksel özelliğinden dolayı başı önde hücreye giren kadınlardan idare intikam almakta gibidir. Hayat hücrenin kapısından eğilerek içeri girmenin, kendisine çok zor geldiğini anlatmaktadır: "İnsan eğilerek girer mi yaşayacağı yere?" Hücre kapısının insan boyundan kısa yapılması ve hücrenin mekânının ayakta durmaya izin vermemesi, kadınların kendilerine mezarda hissetmelerini anlaşılır kılmaktadır. Cezaevinde kalınan mekânlar giderek daralmaktadır.

Ayfer ve bir arkadaşının hücrelerde yaşadığı komik bir olay, idarenin daha çok kapattığı bu insanlara dair endişesinin hâlâ geçmediğini

haber vermesi bakımından gayet ilginçtir. Ayfer ve arkadaşı hücrelerde tutulurken satranç oynarlar. Ama ellerinde satranç taşları yoktur ve satranç tahtası da. Hamlelerini sesli bir biçimde birbirlerine bağırırlar. Bir ara Ayfer arkadaşına "filini aldım!" deyince, bunu duyan asker koşarak komutanına gider; kendisinin filme alındığını duymuştur! Sonrasında, bunun mümkün olabileceğine inanan komutan peşinde askerlerle hücreye gelir ve hücrede film makinesi aranır. Yaşanan bu olay, idarenin tutsak ettiğini hâlâ tam kapatamadığı ihtimalini düşündüğünü göstermektedir. Cezaevinde hapsedilenlerin sürekli yeni kapatma yöntemleriyle karşılaşmasının bir sebebi, belki de "mükemmel kapatma"nın imkânsızlığının otorite tarafından bilinmesidir. Zira mekânda otorite tarafından yaratılan bu daha çok kapatmanın zaman zaman nasıl aşıldığına dair kadın anlatımları mevcuttur. Meral hücrelerde tutulduklarında yaptıkları bir anmadan bahseder örneğin: "...birbirimizi görmeden ortak bir anma yaptık; bu şiirimizi, şarkımızı da söyleyerek, marşlarımızı söyleyerek". Güneş de hücrelerde tutulurken, duvara vurularak konuşulan bir "hücre dili"nden bahseder: "Bir keresinde oyun oynuyorduk iki hücre. Bağıra bağıra bilmem ne olursa duvara bir kere vuruyoruz; bilmem ne olursa iki kere vuruyoruz".

En zor koşullarda birbirlerine ulaşmanın yollarını bulan bu kadınların şimdiye kadar anlatılan zor ve şiddetin yeri hapishaneyi, nasıl kendi ayakta kalma, baş etme, direnme pratiklerine mekân yaptıkları üzerine kaleme alan sıradaki bölüm, Mamak'ın başka bir hikâyesini anlatacaktır. Anlatılan hikâye, yine onlardan dinlediğimdir; anlattığım tarih yine onların söylediğidir: Bu karabasanı anlatsam başka türlü... dinlemek ister misiniz?

4. BÖLÜM

MAMAK ASKERİ CEZAEVİ'NİN BAŞKA HİKAYESİDİR

İLK HİKAYE:
Bir Sınır İhlali Olarak Gülmek

Bu çalışma çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmelerde kayda geçen cümlelerden bazıları, kendileri için bölümler yazılmasını talep ettiler. Bunlardan biri, şuydu: "Bütün silahları külâhları... bütün korkutuculukları işte orda bir avuç kız kikir kikir yaptığında bitiyodu". Bu sözlerden sonra, bir durdurma, bozma, yıkma pratiği olarak "cezaevinde gülmek" üzerine yazmak kaçınılmaz hale geldi. Bu kaçınılmazlığın bir sebebi sözü edilen cümleyse, bir diğer sebebi de baskının ve eziyetin kahkahalar karşısında nasıl çaresiz kaldığına dair bir dolu Mamak Askeri Cezaevi anısıydı. Darbe koşullarında askeri bir cezaevinde tutulan ve cezaevinde kaldıkları süre boyunca şiddete maruz kalan kadınların hatıraları kahkahalarla doluydu. Bu kahkahalar, kadınların kendi aralarında zamanla geliştirdikleri dayanışma ve direnme pratiğine imkân vermişti. Baskı altında tutulanın imge veya hayal gücünün bir işareti olarak gülmek, alaya almak, dalga geçmekle kendisini sınırlandıran bu ilk bölümün temel sorunu, devletin şiddet siyasetinin arenalarından biri olan, "hakim olanın dolaysız denetiminin" (Scott, 1995: 14) sergilendiği cezaevinde tutulanların nasıl ve hangi yollarla ayakta durabildikleridir.

Mamak'ta Gülmek:
"Cop Dansı"na, "Lasonil"e, "Tam Mahkemelik Morluklar"a Dair

Hapisteyken, hapsedilmişken gündelik yaşantının nasıl sürdürüldüğüne dair dinlediğim cezaevi hikâyeleri, hakim olanın "sahne"yi mutlak

bir şekilde denetleyemeyeceği fikrini destekleyen direnme ve karşı durma pratiklerinin anlatımlarını içeriyordu. Tâbi olanlar, cezaevinin "sahne"sinde iktidarla sürdürdükleri "aralıksız mücadele"yi (Scott, 1995: 39) anlatıyorlardı: "... yani her şeyi kullandı, her şeyi! Aklına gelen her şeyi kullandı. Kullanmadığı hiçbir yöntem yok". Başka bir kadının, Sema'nın sözleri Ayfer'in bu cümlesini tamamlamakta gibidir: "İdareciler herhalde geceleri uyku uyumuyorlardı, 'acaba nasıl eziyet ederiz'i düşünüyorlardı ince ince; gerçekten, öylesine ince şeyler buluyorlardı ki çok şaşkınlık veriyordu... Bizi çok denemişlerdi!" Cezaevinin askeri idaresini yeni baskı biçimleri keşfetme çabasında bu kadar inatçı ve "yaratıcı" kılan, kadın tutukluların "her şeye hayır diyen" tavırlarıydı. Meydan okumanın yüksek sesle ifade edildiği bu durumda, James Scott'ın sözleriyle (a.g.e.: 289), "geri döndürülemez bir şey" meydana gelmişti: "... tâbiyet ilişkilerinin tamamen meşru olmadıkları artık kamusal bir bilgi olmuştur". Hakim olanlar tüm bu itaatsizliği cezalandırmakta ve kendi maddi ve simgesel alanlarının sınırlarını korumakta başarılı olsalar bile, tâbi olanın tanıklığına son veremiyorlardı; "görünüşte küçük olan edimler[in]... sert bir bakış[ın]... meydan okurcasına bir duruş[un]" (a.g.e.: 265) bile iktidarı nasıl öfkelendirebileceği bilgisi, tâbi olanın belleğinde yer edinmiştir bir kere. Hele ki bu bellek, darbe öncesi var olan politik mücadelenin tüm hayat bilgisini de içermekteyse ve cezaevi idaresine tâbi olanın aklı hâlâ devrimdeyse, hakim olanın baskısı karşısında küçük edimlerin, sert bakışların, meydan okurcasına duruşların haddi hesabı olmayacaktır.

İşte bu "küçük" edimlerden biri sayılabilecek gülme, kapalı bir mekânda denetim altında tutulanların "büyük" silahlarındandır.

> "Her gün, her saat, her dakika yaşanan... ertesi gün ve daha ertesi gün ve daha ertesi günler, haftalar, aylar ve yıllar, her gün, her saat, her dakika, her saniye, tekrar ve tekrar yaşanan... dünyadan, başka yer ve zamanlardan, tanıdık ve tanımadık insanlardan, hayvanlardan, bitkilerden ve eşyalardan muaf olarak yaşanan...bir hal[in]..." (Ergüden, 2007: 109)

ortasında atılan bir kahkaha, mutlak denetimin imkânsızlığına işaret eder. "Kahkahalar çoktan havaya karışıp yok olmu[ş]" (Sanders, 2001: 9) olsalar bile, mevcut otoritenin her daim beklentisi olan

"terbiye, ağırbaşlılık, düzen... özdenetim... ciddiyet" (Burke'den akt. Cantek: 2011: 23) kesintiye uğratılmıştır. Gülen insanın gördüğü dünya başkadır artık; gülen kişinin hayalleri hakim olanın sınırları dışında dolaşmaktadır. Bir "sınır ihlali" olarak gülmek, "içinde yaşanılan reel yaşamın sınırlılığının dışına çıkıl[dığı]" anlamına gelir (Avcı, 1998). Gündelik insan ilişkilerinin dışına kapatılmışlığın mekânı olan bir hapishanenin, Mamak Askeri Cezaevi'nin koğuşlarını, havalandırmalarını, koridorlarını dolaşan sesler ve sessizlikler içinde en çok hatırlanan ve anlatılanın kahkahalar olması tam da bu nedenle anlamlıdır. Biz/masum/toplum ve onlar/suçlu/toplumdışı gibi bir zıtlığın arasındaki keskin sınırı temsil eden hapishane duvarlarının içinde yaşayanların gül(ebil)meleri, tutuklulara dayatılan itaat zorunluluğunun zarar gördüğü anlamına gelir. Her kahkaha, belki bir kuralın yerine getirilmediği demek değildir; ama her kahkaha, bir aldırmazlık gösterisidir (Bergson, 2006: 12).

Aldırmazlığın ilk işaretleri, havalandırmada askerlerden dayak yiyen kadınların koğuşlarına girer girmez attıkları kahkahalardır. Bu kahkahaların en hatırlanan vesilesi, dayak atan askerlerin ve askerlerden dayak yiyen tutuklu kadınların taklitlerinin yapılmasıdır. Ayfer, havalandırmada yenen dayakların ardından yapılan taklitleri anlatıyor: "Biz koğuşa girerdik, hep onların taklidini yapardık. Kendimizle dalga geçerdik". Havalandırma sonrası "eğlence"lerin en önemli malzemesi, cop ile nasıl baş edildiği, ya da kadınların deyimiyle, nasıl dans edildiğidir: "...cop dansı derdik... sen böyle yapmıştın, hayır ben böyle yapmıştım. Cop geliyor ya mesela sen ayağını kaldırıyosun şimdi vuracak şöyle yapıyosun böyle yapıyosun". Bu "dans"ın yaratıcısı, kendisi dayak yerken, aynı zamanda başkalarını da izleyip kendisine ilham toplayan taklitte usta kadın tutuklulardır: "... gözün takılıyo ister istemez... bi gözün bi dönüyo, bakıyorsun". Bu sırada koğuşu, havada uçuşan reklam cümlelerinin yol açtığı kahkahalar dolaşır: "Lasonil'le vücudum çok daha yumuşak! Lasonil'le cildim pırıl pırıl, yumuşacık!" Havalandırmada atılan dayakların sonrasında vücutta oluşan morluklar böylece tüm koğuşa teşhir edilmektedir. Bu esnada morluklara sürülen kremler bile kahkahanın sebebi olur. Bir de, "tam mahkemelik morluk"larıyla koğuşta gezinen kadınlara çokça gülünür. Bu gülmelerin sebebini açıklamak gerekirse; ertesi gün davası olan kadınlar için, vücudun görünen yerlerinde oluşan morluklar çok önemlidir. Mamaklı kadınlar sadece "sondur" deyip

"komutanım" demedikleri için, sayımlarda sıranın sonunda bulunan ve "sondur komutanım" demeyen kadın, en fazla dayak yiyendir.[21] Ertesi gün mahkemeye gidecek kadın sıranın sonuna geçer ki atılan dayağın morluklarını mahkemeye, mahkeme izleyicilerine ve basına gösterip cezaevi idaresinden şikayetçi olsun: "...yani onun uzmanı olmuştuk iki günde mi çok çürüyo, bir günde mi çok çürüyo. Mahkemeden iki gün önce mi çıkılmalı, nasıl olmalı?" İşte bu morluklara, "tam mahkemelik bir morluk" denmektedir.

Koğuşta gülmek, cezaevi yönetimine yollanan açık bir mesajdır Meral'e göre: "...cezaevi idaresine karşı yani bizi yıldıramazsınız mesajı verirdik".[22] Bu mesaj karşısında idarenin nasıl delirdiğini ise Sükun anlatır: "En çok çileden çıktıkları anlar onlardı... feci dayak sonrası içeri girip halay çektiğimiz zaman ya da gülüp eğlendiğimizde, bunlarla dalga geçebildiğimizde falan çıldırıyorlardı... bütün silahları külâhları... bütün korkutuculukları işte orda bir avuç kız kikir kikir yaptığında bitiyodu". İktidarın çıldırması, otoritenin kahkahalar karşısında sarsılmış olduğu anlamına gelir; eğer iktidar kesintiye uğratılan otoritesini yeniden sağlamak derdiyle harekete geçtiyse, gülmeyi engellemeye veya cezalandırmaya girişmişse, başka ve yeni cezalandırma yollarının derdine düşmüşse bunun bir tek sebebi vardır: "... yaraya basılmıştır, orada açık bir muhalefet ve direniş vardır" (Cantek, 2011: 22).

Şiddete rağmen, şiddetin uygulayıcılarına şiddetin mağdurları olarak gülmek, kadınların ayakta kalabilme ve direnmeye devam etme imkânlarını sürekli yeniden yaratması açısından önemlidir; "dikkatleri ruhtan bedene çekilmiş" (Bergson, 2006: 36) kadınların acıya rağmen gülmeleri ve dalga geçmeleri onlara dayanma gücü vermektedir: "...coşku ve motivasyon yaratırdık... yoksa o baskılar

21. Mamak Askeri Cezaevi Hükümlü-Tutuklu ve Gözaltı Talimatı (akt. Çalışlar, 2010: 158) der ki: "... İLERİ BAK komutu ile eller belden indirilir ve başlar duvar-tavan kesişme çizgisine çevrilir... Sayım çavuşunun SAĞDAN-SOLDAN SAY komutu ile emredilen yerden her tutuklu sayı sayar. Son şahıs SONDUR KOMUTANIM diye tekmil verir".

22. Kadınların kendi kahkahalarına dair yorumları Mikhail Mikhailovich Bakhtin'in (1981: 23) "gülmenin olağanüstü bir gücü" olduğuna dair vurgusunu haklı çıkarmaktadır: "Gülme... bir dünya karşısındaki korkuyu... ortadan kaldırır, onu tanınan bir nesneye dönüştürür".

karşısında sürekli ezilen, boyun eğen bir noktaya girilirdi, ama biz şeyi diri tutmaya çalıştık hep ruhu, ruhu diri tutmaya çalıştık... yoksa kara kara düşünüp kasvet içerisinde o mücadele yürütülemez ki". Yaşananları komedileştirmenin bir yolu olarak kahkaha, cezaevi koğuşunu "yaşanabilir bir şey haline getirmek için[dir]"; Güneş'in ifadesiyle, "hayatı kolaylaştırarak, bir şekilde yaşadıklarımızı hafifleştirerek yaşamak [içindir]"; sürekli gözetlenen ve denetlenen bir mekânda yaşamı yeniden sahiplenmenin ve yaşanılan alanın sınırlarını zorlama inadının sesi gibidir.

Diğer taraftan, beraber ve aynı meseleye gülerek eşitlenmek, kadınları birbirine yakınlaştıran bir rol oynamaktadır: "...tam dalga geçmekten yola çıkmıştık zaten. Öyle şeylerden başlıyo insan biraz". Öyle ki; yapılan taklitlerden ve esprilerden nasibini alan bir kadın, aynı zamanda diğer kadınlara yapılan taklit ve esprilere de gülmektedir. Dolayısıyla, aynı kişi gülen ve gülünen pozisyonlarının ikisini birden tecrübe eder. Kendisine gülünürken, yaşadıklarının ve yaşadıkları karşısında yaptıklarının ne kadar gülünç olduğu duygusuna kapılıp rahatlarken; başkasına güldüğünde, kendisinin yalnız olmadığını ve kendisiyle beraber aynı şiddete maruz kalan başkalarının da olduğunu fark eder: "Eğer insanlar başlarına gelenin başkalarının başına gelenlerden çok da farklı olmadığını sezerlerse, güçlenirler" (Söğüt, 2007: 185).[23] Böyle bir sezgi, kadınlar arasındaki dayanışmayı mümkün kılmaktadır. Joyce Hertzler de (1970: 93), gülme eyleminin grup dayanışmasını sağlayan ve bu dayanışma temelinde kurulan kolektif aidiyetlerin devam etmesine yol veren toplumsal bir pratik olduğunu vurgular. Aynı şeye gülenler, güldükleri anda birbirleriyle iletişime geçmekte; aynı meseleye gülmüş olmanın verdiği hazla birbirlerine yaklaşmaktadırlar (a.g.e.). Hertzler'in belirlemelerinden devam edecek olursak (a.g.e.: 93-94), beraberce aynı olaya, duruma, kişiye gülenler, kendi bireysel duygu, his ve düşüncelerinden sıyrılarak beraber olmanın verdiği mutluluğu yaşarlar; ortak bir deneyimi paylaşmanın imkânını keşfederler.

Sema'nın anlattığına göre, koğuştaki en büyük eğlencelerden birisi gün boyunca başlarına gelenleri akşam olunca taklit etmekmiş:

23. Bu alıntıyı takip eden cümledir: "İnsanların gücünü azaltan, kendilerini hedef tahtasının ortasında sanmalarıdır" (Söğüt, 2007: 185).

"Cezaevinde bize yapılanların hepsi gülme konumuzdu, eğlence konumuzdu". Anladığım kadarıyla kadınlar, koğuşu bir "tiyatro sahnesi" gibi yaşamışlar. Oyuncu ve izleyici rollerinin sıkça değiştiği bu sahne, hakim olanın mutlak denetiminin ötesinde kurulan bir ilişkilenmeye veya tiyatrolaştırılmış bir alana işaret etmekte gibidir. Hapishanenin sözü edilen kötü ve zor yaşam koşullarında tiyatro oyunları yazılır ve bu oyunların sahne temsilleri yapılır. Akşamın "sıradan" olayları olan "sondur komutanım" demedikten ve askerlerin şiddetine maruz kaldıktan sonra, koğuşlarını tiyatro sahnesi gibi düzenlediklerini, tiyatro kostümü ve dekoru ürettiklerini anlatıyor Pamuk Yıldız (2008: 255): "Koğuşumuzu tiyatro düzenine göre düzenledik. Kırmızı kalemden ruj, yakılan kağıdın karasından rimel, dantelli faniladan şuh buluz, iç eteklerden ve tül perdeden kat kat elbiseler, kesilen saçlardan bıyıklar, tuvalet ibriğinden testi yapılmıştı".[24]

Bu arada, yapılan yılbaşı eğlencelerini anlatmayı unutmamak gerekiyor. Yine bir yılbaşı kutlaması yapılırken, erkenden tüm tutuklular yatırılır ve seslerini çıkarmamaları konusunda uyarılırlar.[25] Fakat yeni yıla girilirken kadın koğuşundan yükselen bir şarkı duyulur cezaevinde: "Bir kıvılcım düşer önce / Büyür yavaş yavaş / Bir bakarsın volkan olmuş / Yanmışsın arkadaş." Pamuk da, koğuşlarının aranmasından ve tüm eşyalarının askerler tarafından kullanılamaz hale getirilmesinden sonra, birden aynı şarkıyı söylemeye başlayan bir koğuş arkadaşını hatırlamaktadır (2008: 256): "Yataklar açılmış, içleri dökülmüş, her şey birbirine karıştırılmıştı... İçimizden biri türkü söylemeye başladı: Bir kıvılcım düşer önce / Büyür yavaş yavaş / Bir bakarsın volkan olmuş / Yanmışsın arkadaş". Öyle ki, türkü söylemenin yasak olduğunu sürekli ve koğuş kapısını tekmelemek suretiyle kendilerine hatırlatan askerin sesini bastıran bir şekilde kadınlar türkü söylemeye devam ederler.[26] Belki böylece, koğuştaki herkesin üzüntü ve sıkıntısı biraz hafiflemiş olur; çünkü "idarenin

24. Belirtmek isterim ki; bu bölüm boyunca hem Pamuk'la yaptığımız sözlü tarih görüşmesinden hem de kendisinin cezaevi yaşantısına dair yazdığı anı kitabından aktarımlar yapılacaktır.

25. Yine Mamak Askeri Cezaevi Hükümlü-Tutuklu ve Gözaltı Talimatı'ndan (akt. Çalışlar, 2010: 154): "Yat saatinden sonra koğuşta konuşmak ve dolaşmak yasaktır".

26. Koğuş içinde türkü söylemenin kesinlikle yasak olduğu cezaevi talimatında da belirtilmiştir: "Koğuş içinde şarkı ve türkü söylenmez" (akt. Çalışlar, a.g.e.: 155).

yapma dediğini yapmış olmak rahatlatmıştı [kadınları]" (a.g.e.). Ayfer, bana bu gecenin ifadesi olarak dışarıya gönderdikleri kartlara "en güzel şarkılar henüz söylemediklerimizdir" yazdıklarını anlattı. İçerden dışarıya giden yılbaşı kartlarının büyük bir kısmına bu cümleyi yazan kadınlar, idare tarafından susturulmaya çalışılan seslerinin, sözlerinin, türkülerinin devam edeceğini ilan etmiş olurlar. Bu anlamda henüz söylenmemiş türküler, cezaevi idaresine türkü söylemeye her koşulda ve inatla devam edileceğine dair "tehdit" dolu bir hatırlatma olsa gerektir.

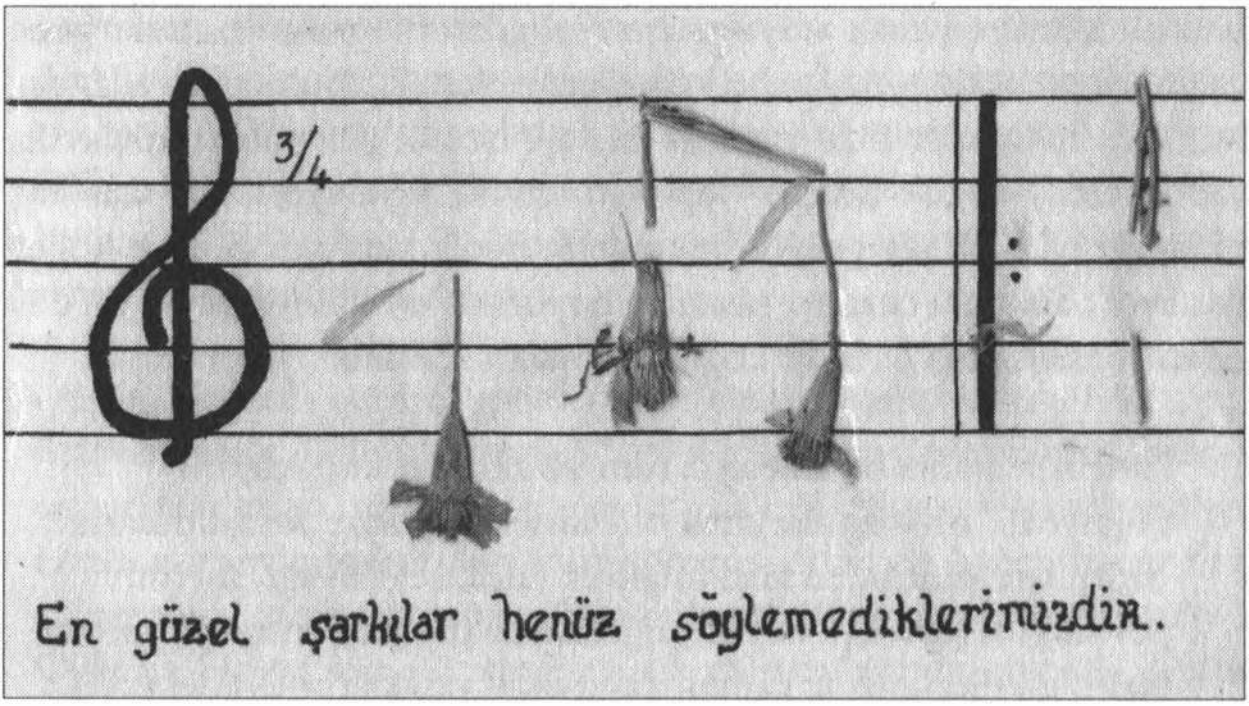

Fotoğraf 1: Mamak Cezaevi'nden yollanan, kurutulmuş çiçeklerle yapılmış bir kart[7]

Şarkılar, türküler söylemek kadınların aynı dili konuşmaya başlamasının işaretlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Koğuşta aniden söylenmeye başlanan bir türkü, polis sorgusundan yeni gelen ve eli ayağı tutmayan birisine söylenen bir türkü, karda kışta ceza aldığı için havalandırmaya çıkarılıp bir direğe kelepçelenen arkadaşlarına diğer kadın tutukluların koğuştan söyledikleri bir türkü, cezaevi idaresinin baskısı karşısında yan yana gelen kadınların ortaklaşmış

27. 8 Şubat 2008 tarihinde, Devrimci 78'liler Federasyonu tarafından Ankara'da bir sergi açıldı. Burada, 1982 yılında Mamak Askeri Cezaevi'nin birinci ve ikinci koğuşlarında kalan kadınların yazdığı ve gönderdiği kırk mektup ve kart sergilenmekteydi. Yirmi altı yıl sonra vicdanıyla baş edemeyen bir görevli, cezaevinden gönderilmeyen bu mektup ve kartları sahiplerine ulaşması isteğiyle Federasyon'a teslim etmişti. Bu kart, sözü edilen sergidendir.

sesini ifade etmektedir; kadınlar "... bir yandan şarkı söyleyip bir yandan da sorgula[makta] ve kavga ver[mektedirler]" (Angles'den akt. Çelebi, 2004: 237).

Mamak'ta kalan kadınlar, herkes yatmışken gecelerce koğuşa gelen askerleri, kadınları dışarı çıkardıktan sonra koğuşun nasıl dağıtıldığını, tüm yatakların içlerinin boşaltıldığını, kantinden alınan tüm yiyeceklerin birbirine karıştırılıp yerlere atıldığını hatırlıyorlar. Her gece aynısı oluyor; tam koğuşu düzenleyip yatacaklarken, yine gelen askerler aynı şeyleri bir kere daha yapıyorlar. Sükun'a göre, askeri idarenin bitmek bilmeyen ceza arayışlarının son gösterilerinden birisidir gece vakitlerinde birden yapılan bu koğuş baskınları: "...buluyordu adamlar mutlaka buluyorlar bize yapacak bi şey. İşte bi gün yılbaşı kutlaması yapıyoruz... küçük skeçler yapmıştı kimisi, eğleniyoruz... saat kaç oldu sizden hâlâ ses geliyor yatın artık dedik yatmadınız diye koğuş basılıyo". Sükun'u cezaevi yaşantısı boyunca "en sinirlendiren, en deli eden" baskılardan birisidir koğuş aramaları. Çünkü;

> "koğuşta arama bahanesiyle tüm yatakları söküp içlerini döküyolar, tüm eşyalarımızı birbirine katıyorlar, ne buldularsa... Bizim işte kantinden alabildiğimiz salça, zeytinyağı, zeytin, peynir gibi şeyleri... zeytinyağlarını döküyolar, onun üstüne bizim giysilerimiz, iç çamaşırlarımız, o yatakların içindeki kıtıklar - kumaş kıtıklarıdır onlar ve toz pislik içindedir hepsi - karman çorman hale getiriliyo".

Bu eziyet biçimi, idarenin gücünü hatırlatma girişimi ve kadınlara/kadınlığa hakaret etme imkânı olarak işlemektedir. Mesela, Ayfer iç çamaşırlarının ranzalara asılıp üstlerine diş macunu sıkıldığını anlatır. Böyle bir koğuş araması bitirilip kadınlar koğuşa alındıklarında, başka bir eziyet başlar. Ortaya dökülen eşyaları ayırmak zorundadırlar ve yatakları tekrar kıtıklarla doldurmak. Hayat, yine böyle koğuşlarının basıldığı ve çayın, şekerin, deterjanın birbirine katıldığı bir gece aldıkları farklı kararı açıklar: "En son şey yapmaya karar verdik, hadi türkü söyleyelim, halay çekelim". Her zaman dağıtılanları toplayan kadınların bu ani kararı sinirlendirir askerleri: "Adamlar kuduruyorlar, nasıl... Başlıyorlar kapıları, mazgalları coplamaya, tekmelemeye. Onlar kuduruyorlar, biz kudurmuyoruz ya! Başlamışsın halay çekiyosun, yoksa delirirsin. Sen delireceğine, onlar

delirsin!"[28] Pamuk da (2008: 299), koğuşlarını tarumar edilmiş bulan tutuklu kadınların yeşil ve beyaz sabundan yapılmış dama taşlarının başına geçtiklerinden, kağıt üzerine çizilmiş satranç tahtasında dama veya satranç oynadıklarından bahseder: "Sinirlerimizi bozmamanın yolunu bulmamız gerekiyordu". Hayat'a göre, bu "boşvermişliğin" en önemli sebebi, kendisinin de biraz önceki sözlerinde ifade ettiği üzere, baskılardan moralini ve dayanma azmini yitirerek değil güçlenerek çıkabilmektir: "Böyle dayanıyosun, psikolojini böyle güçlü tutuyosun... halay çekiyosun, boşveriyosun. Böyle şeyler güç veriyor, böyle böyle adamlarla baş etmeye çalışıyosun". Cezaevinde gülmenin, alaya almanın, dalga geçmenin ve eğlenmenin sürekli olabilmesi için, kadınların yaşadıkları koşulları umursamamaları gerekiyordu: "Aldırmazlık onun [gülmenin] doğal ortamıdır" (Bergson, 2006: 12). Bir yol olarak önemsememek ve görmezden gelmek ve bunun işareti olarak gülmek, bu noktada karşımıza bir dayanma stratejisi olarak çıkmaktadır.

Hayat, idarenin sürekli yeniden icat ettiği eziyet biçimleriyle uğraşmaktan vakit bulunduğunda, "en küçük bir gevşemede" satranç oynadıklarından, türküler söyleyip halay çektiklerinden söz ediyor. Hatta cezaevinde kurulan müzik korosundan da bahsediyor. Koro çalışmaları, işinin uzmanı müzisyenler tarafından gerçekleştiriliyor. Öyle ki, Hayat sözünü ettiği müzik çalışmalarında edindiği bilgileri hâlâ unutmamış; "ses açma, ses kullanma konusunda çok ciddi teknikler öğrendim. Ondan sonra daha rahat şarkı söyler oldum... sesimi beğenmeye başladım". Koğuş hayatı boyunca öğrenmeye dönük pratikler, kadınların kendilerini tanımalarına da vesile olmuştur; Hayat'ın kendi sesiyle tanışması buna örnektir: "Kendini fark ediyorsun. Bir de işin bu yanı var".

28. Foucault'nun tek yönlü işleyen bir mekânizma olarak değil, karşılıklı bir ilişki olarak tarifledi iktidar böyle bir şey olsa gerektir. İktidara direnenler baskılandıkça yeni yollar keşfetmekte; baskılayanlar bu yeni yolların önünü kapamaya dönük yeni cezalandırma yollarının derdine düşmekte; yeni cezalara yeni red biçimleriyle cevap verilmektedir. Foucault'nun sözleriyle (2003: 283-284): "... iktidar ilişkilerinden söz ettiğimde benim demek istediğim şey, birbirimiz karşısında stratejik bir durumda bulunduğumuzdur... Yönetimle uğraştığımızda, mücadele, elbette simetrik değildir, iktidar durumu aynı değildir, ama hep birlikte bu mücadeleye katılırız. Birimiz diğeri üzerinde üstünlük sağlar ve bu durumun uzantısı alınacak tavrı belirleyebilir, ötekinin tavrını ya da tavırsızlığını etkileyebilir... durumu her zaman dönüştürebiliriz... direniş her zaman mücadele ettiği ortamdan destek alır".

Daha önce belirtildiği üzere, tutuklu kadınlar en çok kendilerine gülerler. Mesela, Güneş'in anlattığı ve kendi örgütlenmesinin koğuşta çıkarttığı mizah dergisinde yer alan espriler de yine kendilerinin koğuş içindeki gündelik hayatlarına dairdir: "Komik bir dergiydi... çok eğlenmiştik o dergide. Tek tek hepimizin hani karakteristik özellikleriyle ilgili şeyleri yakalamaya ve yazmaya çalışmıştık". Bununla birlikte, tüm koğuşun kadınlarının kendilerini koğuşun sahnesinde komikleştirmelerine veya kendileriyle dalga geçmelerine örnek olarak verilebilecek başka bir deneyimden bahsetmek gerekiyor: Çirkin ses yarışması. Bu yarışmayı anlatan Güneş, kendi davasından yargılanan bir arkadaşlarının sesinin "çok çirkin... feci" olduğunu ve onun birinci olacağına çok inandıklarını anlattıktan sonra, başka davadan yargılanan bir kadına nasıl örgütçe oy verdiklerini şöyle anımsıyor: "Kadın bizimkini geçti. İnanılmaz bir kapı gıcırtısından oluşan bir ses yani ve yani biz de oyumuzu verdik. Koğuş olarak oylama yapıldı. Biz de oy verdik yani. Dedik ki hani bu bizimkinden de beter yani". Sözü edilen bu deneyim, mizah dergisinin aksine, tüm koğuşun katılımını içeren ve bu sebeple en kötü sesi seçmek konusunda "adilce" davranan farklı örgütten kadınları kendi "dış"-larındaki diğer kadınlara yakınlaştıran bir pratiği işaret ediyor. Çünkü "gülme... öbür gülenlerle bir anlaşma, neredeyse bir suç ortaklığı art düşüncesi taşır içinde" (Bergson, 2006: 13).

Aşağıda yer alan bir cezaevi kartı da, küçük bir gülümsemenin ve kurnaz bir biçimde göz kırpmanın "suç ortaklığı"nı taşımakta gibidir. Belli ki iki dost daha önce, belki aynı duruşmada karşılaşmış; konuşmadan da birbirlerine çok şey anlatmışlardır. Bu kartı yazan, zor ve baskı altında gerçekleştirilen "küçük" edimlerle, bir göz kırpmayla mesela, iktidarın hakimiyet alanına kurnazca nasıl sızdıklarını arkadaşına hatırlatmakta gibidir. Bu karttan da anlaşılacağı üzere, tutuklular sesin ve yazının ötesinde iletişim kurmanın imkânından, böyle kurulmuş bir iletişimin mükemmel dostluklara işaret ettiğinden haberdardır.

Mamak Cezaevi'nde kadınların yaşadıkları gerçekten ürkütücü. İçinde kurtların yüzdüğü karavana yemekler, görüşün yasak olması, gazetenin koğuşlara alınmaması ve cezaevine ilk geleni bir kafese koyup önüne kuruyemiş atmaları... Ama bana bunları anlatırken, Sema yapılanlara hâlâ şaşırıyor ve gülüyordu; diğer taraftan, bin-

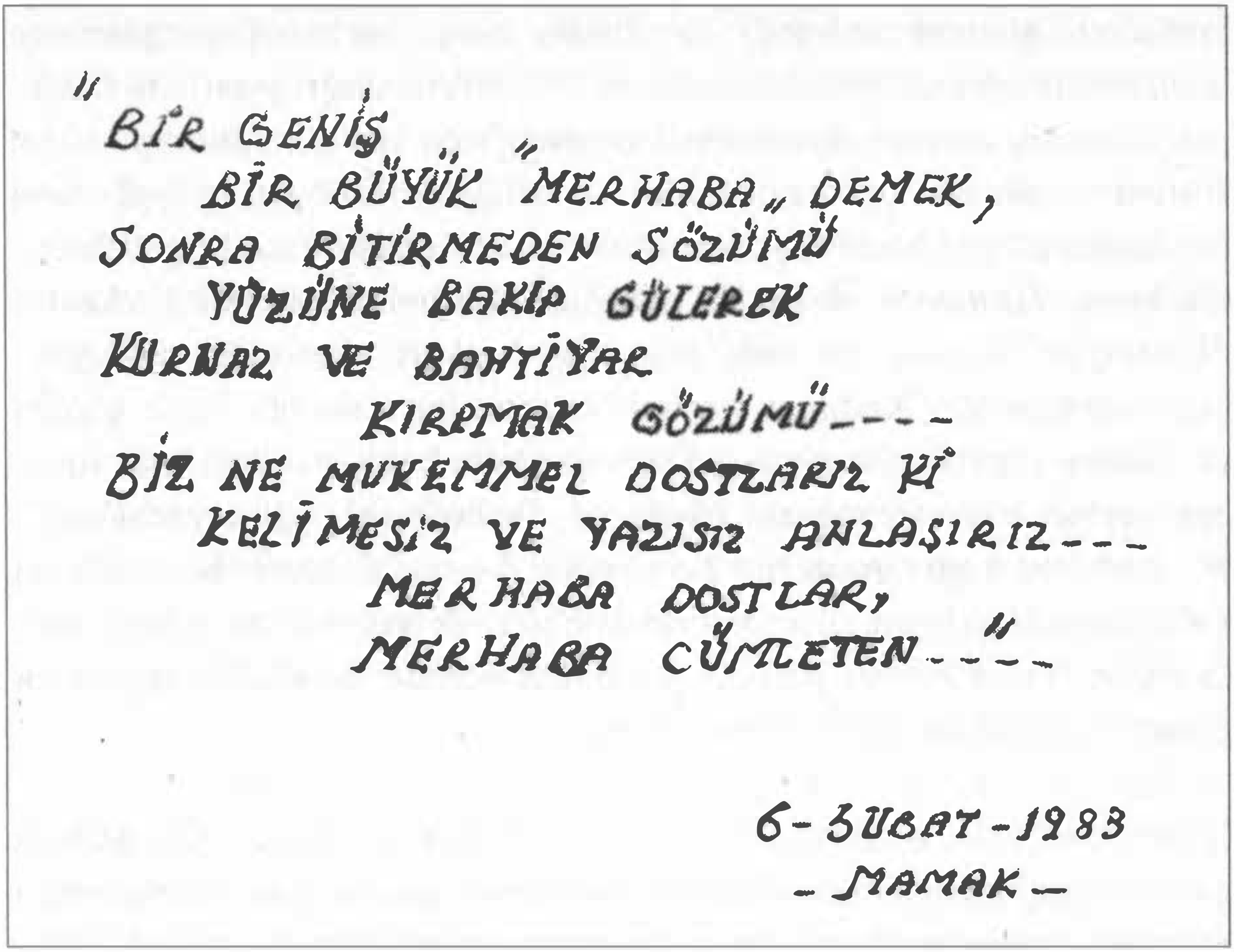

"BİR GENİŞ
BİR BÜYÜK "MERHABA" DEMEK,
SONRA BİTİRMEDEN SÖZÜMÜ
YÜZÜNE BAKIP GÜLEREK
KURNAZ VE BAHTİYAR
KIRPMAK GÖZÜMÜ---
BİZ NE MUKEMMEL DOSTLARIZ Kİ
KELİMESİZ VE YAZISIZ ANLAŞIRIZ---
MERHABA DOSTLAR,
MERHABA CÜMLETEN---"

6-ŞUBAT-1983
-MAMAK-

Fotoğraf 2: Mamak Cezaevi'nden 6 Şubat 1983 tarihinde yollanan bir kart[29]

lerce kişinin tutuklu olarak kaldığı Mamak Cezaevi'nde "her şeye hayır diyen" yüz-iki yüz kadının kendilerine yapılan eziyetlere nasıl gülebildiklerini anlatıyordu. Görüşmemizin ilk başında nelerin eğlence konusu yapıldığını bana anlatırken, bir hayli güldük gerçekten de. Mesela, kendisi Mamak Cezaevi'ne gelmeden önce kısa bir süre kadınlar eğitim yapmayı, havalandırmada uygun adım koşmayı kabul etmişler. Erkekler "her Türk asker doğar" diyerek koşarken, cezaevi yönetimi kadınları "kendim ettim kendim buldum" diye koşturmuş. Aslında kadınların ve erkeklerin farklı ifadeleri bağırarak koşması, cezaevi idaresinin kadın ve erkek tutuklulara olan bakışını göstermesi bakımından ilginç. Asker olmasına dair umut beslenmeyen kadınlara, "kendim ettim kendim buldum" ifadesi uygun bulunmuş. Ama cezaevi idaresinin farkında olmadan yaptığı bir şey var ki, o da devrimci kadınların kendi özgür iradeleriyle suç işlemiş olduklarının kabul edilmiş olması: Kendileri ettiler, kendileri buldular!

29. Bu kartın fotoğrafı da, yine yukarıda sözü edilen sergiden çekilmiştir.

Sema'nın gülerek anlattığı bir başka olay, karlı kış gecelerinde havalandırmaya çıkarıldıklarında ve "Türküm, doğruyum" ile başlayan Türklük andını söylemeleri istendiğinde bunu reddedip, karın altında saatlerce "şıpıdık terlikler"le bekletilmeleriyle ilgiliydi. Yine bir başka olay: Cezaevine Sema'nın ve arkadaşlarının ilk gelişleri... Herkese "arkanızı dönün" diyorlar, kadınlar yüzlerini duvara dönmüyor. Bunun üzerine, askerler "uzatın ellerinizi" demişler, ceza verecekler. Kadınlar hemen uzatmışlar ellerini: "Çok yiğidiz ya hemen uzattık ellerimizi." Ellerine copla her vurulduğunda vurulan yerler morarıyormuş. Meğerse "askere el açılmayacakmış"; bu, kadınlar koğuşunun bir kuralıymış. Sema, anlattığı bu anılarına kahkahalarla gülüyor. Böyle doyasıya gülmek sanki ona cezaevi günlerinden miras kalmış gibi. O da tasdik ediyor bu sözlerimi, ancak gülerek ayakta kalabildiklerini söylüyor.

Diğer taraftan, askerlerin şiddetine uğradıktan sonra koğuşlarına geri dönen kadınların kahkahaları, idarenin askerleri ve komutanları için anlaşılmazdır. Dayak atan askerlerin gülen kadınlara nasıl "dehşetle" baktığını anlatan Ayşe, Raci Tetik'in de, ki Raci Tetik dönemin cezaevi müdürü olan bir albaydır, bu kahkahalara anlam veremediğini belirtiyor: "Gazetecilerin önünde 'ben bunları anlamıyorum, bunlar kadın mı erkek mi? Bunlar tuhaf yaratıklar' demişti". Sükun da, Tetik'in bu açıklamasını anımsamaktadır: "Raci Tetik o sıralar bir gazete röportajında, bize 'yalan söylüyorlar, aslında çok eğleniyorlar, içeri girip göbek atıyorlar' falan demiş". Kurallara karşı gelmekten vazgeçmeyen, "sondur komutanım" demeyen bu kadınlar karşısında bir cezaevi müdürü çaresiz kalmaktadır: "Yani çıldırıyordu adam!" Bu çaresizliğe dair arkadaşlarının yaşadığı komik bir olayı Pamuk anlatmıştı. Raci Tetik hücrede tuttuğu kadınları bir gece "ziyaret" eder. Onlara uyurken birden uyandığını, penceresinin önünde bir serçeyi üşürken gördüğünü, dayanamayıp geldiğini anlatır. Niyeti, kadınları koğuşlarına geri göndermektir. Ama bir tek isteği vardır: Kadınların bir kere komutanım demesi.[30] Yine "hayır"ı duyunca

30. Cezaevi talimatında çok kesin bir emir vardır (akt. Çalışlar, 2010: 152): "Üst ve amir durumundaki... personel tarafından kendisine hitap edilen tutuklu... görüşmenin başından sonuna kadar ESAS DURUŞTA durmayı, ilk hitap edildiğinde EMRET KOMUTANIM diye cevap vermeye mecburdurlar". Kadınlar karşılaştıkları askerlere, bu asker cezaevinin komutanı olduğunda bile, böyle hitap etmeye hiç yanaşmamışlardı.

evine geri dönen bu asker, görünen o ki; kendisine verilen rütbenin tanınmamasına ve sürekli zapt altında tuttukları tarafından teyit edilmemesine fazlaca içerlemiştir. Kadınların anılarında gecenin yarısı evinden kalkıp hücreye gelen ve kendisine "komutanım" denmesini isteyen cezaevi müdürünün yanı sıra, soğukta havalandırmada bekletilen kadınların karşısında "yağmur yağsın da bunlar [kadınlar] üşüsün" diye dua eden bir binbaşı da yer alır:

> "İşte biz orda düşünebiliyor musunuz bir binbaşı adam dua ediyor inşallah yağmur yağar şunlar bir güzel ıslanır. Ne kadar basit geliyor! O basitliğe insanın aklı ermiyor, bir binbaşının kalkıp da dua etmesi. Ellerini açıyor, diyor işte inşallah yağmur yağar bunlar bir güzel ıslanırlar".

Bir metreye bir metre bir hücrede tutulan kadınların "küçük" bir edim olarak söylemedikleri bir söz karşısında elinde henüz başka ve daha kötü bir ceza olmayan; dualarını doğaya geçiremeyen bir "hakim", otoritesini - en azından simgesel olarak - yitirmiştir. Otorite artık gülünendir: "...o basitlik sizi güldürüyo işte". Sema, cezaevinde güldükleri bu olayları anlatınca da çok gülüyor: "Biz bunlara gülüyorduk işte, gülünecek şeyler mi?"

Cezaevinde kaldığı süre boyunca dayak yemediği bir gün bile olmadığını söyleyen Pamuk, cezaevinde güldüğü kadar dışarıda gülmediğini de belirtiyor: "O dönemde güldüğümüz kadar gerçekten ben gülmeyi seven bi insanım ama dışarda öyle hiç gülmedim sayılır. Böyle gülmekten bayılacak kadar güldüğümüz oluyordu". Pamuk da, atılan dayaklardan sonra kadınların nasıl güldüğünü hatırlıyor ve anlatıyor. Fakat onun anılarında sayım sırasında tutulamayan kahkahalar da var. Bir gün kadınları havalandırmaya çıkarmak için gelen askerler, her zaman yaptıklarının aksine önce 1. koğuşun kapısını açarlar. Sayımın gelmesini henüz beklemeyen koğuşta bir panik yaşanır:

> "...sessizce kapıyı açtılar, sayım için çık dediler. Eşofmanla terlikle çıkmak yasak sayıma... panik içinde hazır olanlar önden çıkıyo, ama arkadakiler hemen giyinmeye çalışıyo. Yani o manzarayı düşün... Mesela birisi üst ranzada oturuyor, üst ranzadan birisinin kafasına atlıyor. Terliğinin birini buldu birini bulamadı, çıktı... Hepimiz koğuşça sayımda. Bir taraftan

> adamlar bağırıyo, çağırıyo, hakaret edıyo. Biz gülüyoz, sayım veremiyoz... şimdi baştan say diyo bunlar. Ama ses öyle komik ki şey çıkıyo mesela: 1 2 hiiii 3 falan diye... bağırıyo dövüyo ama gülmekten sayamıyoruz..."

Baskı koşulları altında bu kadar çok gülün(ebil)mesini herkesin kolaylıkla anlayamayacağını belirtiyor Pamuk: "Bu anlattıklarıma o koşulları yaşamayan insan gülmez". Ona göre, uygulanan baskılara karşı insanın vücudunun geliştirdiği bir savunma mekanizması gülmek. Hayat da Pamuk'un görüşlerini paylaşıyor; yaşadıklarının gülünecek yanlarını bulup çıkarmayı "polyannacılık gibi birşey" olarak niteliyor. İki kadın arasında geçen bir konuşmayı, tam da bu noktada, alıntılamak önemli görünüyor (Yıldız, 2008: 299):

> "[1. kadın] Yıllardır, karanlıkta gökyüzünün altında gezmemiştik. Hayallerimiz gerçek oluyor ama küçük bir farkla, soğuğun hayallerini kurmamıştık.
> [2. kadın] O zaman soğuğun hayallerini kuralım.
> [1. kadın] Şimdi cebimizde sıcacık kestaneler olacak, bir elimizi kestaneler ısıtacak diğer elimizi sevgili. Sigarayı da unutmayalım.
> [2. kadın] Kestaneyi boş ver ille de sigara".

Şiddetin tüm ağırlığınca sahnede olduğu bir "oyun"da, şiddet görenlerin gülmesi bir farkında olmayışa değil de, umursamazlığa gönderme yapıyor. Hayat, cezaevi mekânında yaşananların ne denli olağanüstü olduğunun kadınlar tarafından bilindiğini belirtiyor: "... öbür kısmının farkında değil miyiz? Farkındayız".

Kadınlar dayaklara güldükçe, yeni cezalandırma yöntemleri devreye giriverir: "...artık başka yöntemlere başvuruyor, hücreye götürüyor olmuyor, getiriyor olmuyor, eşyaları dağıtıyor olmuyor". Gerçekten de, bana anlatılan "Mamak hikâyeleri"nde cezaevindeki kadınların yerleri sürekli değiştiriliyordu; zaman zaman idare onları bölüyor ve farklı mekânlarda tutuyordu; belli bir zaman sonra onları yine bir araya getiriyordu; koğuşlardan alınıp hücrelere götürülen kadınlar vardı; farklı mekânlara kapatılarak cezalandırılan kadınların kapatıldığı her yeni yer, bir öncekinden daha kötü koşullara sahip oluyordu. Kadınların farklı bloklar arasında geçen hapisliklerinin

bir sebebi, tutuklanan erkeklerin sayısının artmasıyla cezaevindeki mekân düzenlenmesinin sürekli yeniden yapılmasıysa, diğer bir sebebi de, kurallara uymayan bu yüz kadına dair ne yapılacağının bilinmemesidir. Çünkü cezaevi içinde cezaevini temsil eden başka mekânlara, ki bunlardan biri tabutluktur, kapatılan kadınlar için sürekli daha kötü yaşam koşulları yaratılmış ve kadınlardan cezaevinin kurallarına uymaları beklenmiştir.[31]

Cezaevinin askeri idaresinin yanı sıra, darbe döneminin devlet aygıtlarından biri olarak askeri mahkemeler de kadınlar için gülmenin mekânlarındandır. Sıradan insanlar için anlaşılmaz bir dilin dolaştı(rıldı)ğı, yargıyı temsil edenlerin farklı kostümlerle yerlerinde oturduğu, yargılayan ve "ötekiler" arasında mekânsal bir hiyerarşinin yaratıldığı böyle bir mekânda gülen bir insan, "yaşamın iç yumuşaklığı ile uyuşmayan bir katılı[ğa]" (Bergson, 2006: 30) gülmekte gibidir. Bu katılık, yargılayan ve yargılanan arasında hiyerarşik bir ilişki yaratmak veya böyle bir ast-üst ilişkisinin varlığını yargılanana ve görüşülen davayı izleyenlere hatırlatmak amacıyla düzenlenmiş mahkeme salonunun sahnesinde sergilenir. Karar vericinin kürsüsü üstte, yargılananın bulunduğu mekân aşağıdadır. Yargılanan kişinin yüzü, yargılayanın kürsüsüne dönüktür. Kişi, kendisine her söz hakkı tanındığında aşağıdan konuşur. Yasanın ve yasayıcının kutsallığı ve muhtemel "suçlu" arasında kurulan bu eşitsiz ilişkinin seyirlik haline getirildiği mahkeme mekânının, 12 Eylül'ün darbe koşullarında "kuraldışı işlediği" söylenebilir: "Yeterince kanıt araştırılmaz, yargılama alelacele bitirilir, mahkeme izleyicilere ve basına kapatılır, sanık mahkemeye çıkarılmadan uzun süre hapis tutulur" (Ergüden, 2007: 22). Böyle bir katı işleyişin adaletine güvenmeyen kadınlar - hele ki bahsettiğimiz bu kadınlar başka bir katı işleyişle baş etme deneyimine de sahiplerse - için duruşma salonları, yargılanan diğer arkadaşların görüldüğü ve onlarla iletişime geçmenin yollarının arandığı bir me-

31. Kadınlara sürekli baskı yapan idare, kimi zaman şaka da yapar. Fakat bu şakalar kadınları güldürmek amacıyla yapılmamış gibidir; ne ilginçtir ki, idarenin şakaları da baskıları kadar acı vericidir. Sema, böyle şakalardan birine maruz kalmıştır. Sema mahkemeye götürüldükten bir süre sonra koğuşa gelen cezaevi görevlileri, kadınlara Sema'nın tahliye olduğunu söylerler. Bu sebeple, koğuştaki kadınlardan Sema'nın eşyalarını toplamalarını isterler. İdam cezasıyla yargılanan Sema, müebbet cezası alıp koğuşa geldiğinde arkadaşları tarafından sevinçle karşılanır: "...ben şaşırdım kaldım n'oldu yani, niye bana sarılıyorsunuz... sevinçliler falan". Daha sonra anlaşılır ki; idare kadınlara 'şaka' yapmıştır.

kân haline geliverir. İdamla yargılanan Sema, mahkemede hakimi hiç umursamadığını, arkadaşlarına bakıp güldüğünü, konuştuğunu şöyle anlatır: "Hakim bir seferinde dedi ki: Ya geldiğinden beri, dedi ha ha hi hi oraya bakıp konuşuyorsun buraya bakıp konuşuyorsun ya yeter ya, dedi". Görüştüğüm kadınların çoğu tarafından gülerek anlatılan "Kızlar Davası" da mahkeme düzeninin kadınlar tarafından nasıl bozulduğuna bir örnektir. Bu davanın açılma sebebi, açlık grevi yapan kadınları açlık grevi yapmayan kadınlardan ayırma girişiminde bulunan idarenin, grevdeki arkadaşlarını vermek istemeyen kadınların tepkisiyle karşılaşmasıdır: "İşte bizi [açlık grevindeki kadınları] başka koğuşa almaya çalıştılar, karşıdaki bir koğuşa önce. Sonra herkes birbirine tutundu, sarıldı. Gitmek istemedik falan. Tam bir meydan muharebesi!" Bu sırada dayak yiyen ve "tam mahkemelik morluklar"la ertesi gün davalarına giden kadınlar idareden şikayetçi olurlar. Daha sonraki günlerde takipsizlik kararıyla karşılaşacak bu şikayetin mahkeme tarafından kabul edilmesi üzerine, cezaevi de kadınlara dava açar ve bu davada doksan altı Mamaklı kadın yargılanır. Sükun'un anlattığına göre, başka dava duruşmalarının aksine, "pek eğlenceli[dir]" mahkeme süreci. Eğlenceli geçen davaların bir sebebi de, hakimin gülebilmesidir: "Hakim çok komik bir adamdı. Daha doğrusu, normal bir insandı. O da birlikte gülüyordu". Bu davadan komik bir anı olarak Sükun şunları anlatmıştı: "Hiç unutamadığım... küçük bi kız vardı... liseli falan, r [r harfini] söyleyemiyorum vaziyetinde... Buna geldi ifade sırası. Biz işte askerleri tırnaklamışız, yolmuşuz, morartmışız, ısırmışız... Bu şey dedi: Hakim bey, dedi. Ben kimseyi tıynaklayamam ki; ben tıynaklayımı yiyoyum". Kendisinden her türlü öznellikten muaf tutulmuş ciddi ve rasyonel bir savunma beklenen bu kadın, bambaşka bir neden öne sürerek başka bir hikâye anlatmıştır. R harfinin olmadığı bir savunma "ses-leri az çıkanların, bağırmayanların, işitilmeyenlerin, konuşurken kızaranların, kekeleyenlerin, cümlelerin başını sonunu kaçıranların, uzun uzun susanların, anlattıklarından çok anlatacakları olanların, biçim ve usûl tutturamayanların dili[nin]" (Ergüden, 2007: 31-32) varlığına kanıt olduğundan hukuk dilinin dışını işaret eder.

Cezaevinden çıktıktan sonra da, kadınlar birbirlerini bulur. Pamuk'un ifade ettiği üzere, dışarısı "bilinmeyen"dir. Bu bilinmeyen yeni hayatın zor koşullarında yine yan yana gelmek sanki bir zorunluluk olmuştur kadınlar için: "Sadece onlarla bir araya

gelince sevinebiliyosun… cezaevini yaşayan arkadaşlarımla olunca yaşadığımı hissediyorum". Bu buluşmalarda kadınları "fazlasıyla" neşeli bulan ve onları tanımak isteyenlere, kendilerini Adalet Yüksekokulu mezunları olarak takdim ederler. Böyle buluşmalardan birini anlatan Güneş, yanında gelen ve bu toplantıya katılan bir arkadaşının hepsini nasıl anormal bulduğunu hatırladı:

> "İşte kakara kikiri yapıyoruz, pörtlek ne yapmıştı, bilmem kim ne demişti kah kah kih kih… hepinizin ruh sağlığı bozuk, dedi; tedavi olmanız lazım, dedi. Yani bu normal bir şey değil, dedi… işkenceyi bu kadar gülerek anlatmak… bu sağlıksız bir şey, dedi".

Bunun üzerine Güneş, tam da bu sebeple, cezaevinin tüm eziyetlerine rağmen ayakta kalabilmenin ve hâlâ gülebilmenin kolaylıkla anlaşılamayacağı sebebiyle, buluşmaya devam ettiklerini anlatıyor: "… bizi anlayan bizdik, yani başka kimseye ne anlatmak istiyorduk ne de onların ah vah laflarına tahammülümüz vardı. Biz kendi direniş öykümüzden çok memnunduk, paylaşıp gülmek istiyorduk". Gülmek, artık yeni bir hayatın dertlerini paylaşmanın bir yoludur. İçerde yaratılan dayanışmayı yeni hayatlarında bulamayan, kendilerini "uçsuz bucaksız bir yalnızlık içinde" hisseden kadınlar için gülmek, baskıya ve zora rağmen kurulan dostluğa dair bir arayıştır belki de.

Buraya kadar anlatılan ve dayanma ve direnme pratiği olarak ele alınan gülme anlatılarına, kadınların cezaevi deneyimlerine dair okuduğum anı kitaplarında da rastladığımı belirtmek isterim. Böyle bir deneyim, acıya gülme deneyimi cezaevinde kalan kadınlar için ortak bir deneyim gibi görünmektedir. Egemenlik ilişkilerine karşı geliştirilen bir taktik olarak gülmek, daha önce ifade edildiği üzere, cezaevindeki kadınlar arasındaki iletişim ve dayanışmanın belki de en sesli ifadesidir.

Başka Kadınlar, Başka Anılar, Aynı Kahkahalar

Sevgi Soysal (1996: 19), 1971 askeri muhtırası sonrası tutuklu olarak kaldığı Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu'na getirilen "deli fişek kızları" anlatır anılarında. Mektuplarının sonuna "devrimci selamlar" yazan yirmiyi aşkın öğretmen, kendilerini cezaevinde tutuklu olarak bulur. Bu kadınların hepsi, yeni mezun olmuşlardır öğretmen okulundan. Sevgi Soysal, bu genç kadınların gelmesinden sonra kaldığı koğuşu

Fotoğraf 3: Ankara Ulucanlar Cezaevi'nin kadın koğuşunu anlatan *Uçurtmayı Vurmasınlar* filminden alınan, kadınların gökyüzünde gördükleri bir uçurtmaya el salladıkları 'sahne'[32]

"yatılı öğretmen okulu yatakhanesi"ne benzetmekte haklı gibidir (a.g.e.: 18-19): "Yirmi, yirmi iki yaşlarında deli fişek kızları 12 Mart faşizmi, sosyal bir nizamı devirmek için mektupla örgüt kurmaktan, ahırdan bozma koğuşa tıkmış, dururlar mı? Sessizlik saati deyince susup, uyku saati denince uyurlar mı?" Soysal'ın anlatımına göre, "deli fişek kızlar" yataktan yatağa atlarlar, yastık kavgası yaparlar, elim sende ve koşturmaca oynarlar. Görüştüğüm kadınlardan Sema da cezaevinde kalan kadınları çocuklara benzetmişti: "Çok çocuktuk. Çocuk inanmışlığı, basitliği vardı... paldır küldür bir gidiş vardı... öyle bir heyecanla, bir çocuk heyecanıyla öyle koştur koştur bir yere gittik." Tam da bu noktada *Uçurtmayı Vurmasınlar* filmindeki uçurtma görünce hep beraber göbek atan tutuklu kadınları hatırlatmak isterim. Dışarıya dair her şey, kadınları bir çocuk gibi heyecanlandırır; onlara özgürlüğü hatırlatır.

Koğuşlarda duygular hemen yayılıverir; beraber gülünür, ağlanır, türkü söylenir: "Gülme ranzadan ranzaya, bütün koğuşa yayılıyor" (Soysal, 1996: 35). Sevgi Soysal'a göre (a.g.e.), böyle bir paylaşma

32. Feride Çiçekoğlu, Ulucanlar Cezaevi'nden önce Mamak Cezaevi'nde tutuklu olarak kalmıştır. Yaptığımız görüşmede Çiçekoğlu, *Uçurtmayı Vurmasınlar* kitabının kendi cezaevi anılarının anlatımı olduğunu belirtti. Bu anılardandır: "...bir uçurtma geldi göğümüze bugün. Kocamandı... O kadar güzeldi ki, böylesini sen bile görmemişsindir. Zeynep'i çağırdım hemen. O da kızlara haber verdi. Hepsi avluya koştular... Hepimiz uçurtmaya baktık. El salladık ona" (Çiçekoğlu, 2004: 98).

hali bu mekânı, koğuşu güzel kılandır: "Buranın en güzel yanlarından birisi, acını paylaşmak, her şeyi her şeyi paylaşmak, bunu öğrenmek ve tadına varmak." Her gün yeni bir oyun icat eder kadınlar kendilerine. Mesela, bir kadının örgüsünü sökerler beraberce ve ipin ucu kime ulaşırsa onu "örgüt başı" ilan ederler. Bu oyunu oynamalarının sebebi, gazetelerde sürekli çıkan haberlerdir; 1971 Muhtırası sonrası günlerin gazeteleri sürekli yılanın başını bulmaktan söz etmektedirler. Kadınlar durur mu, onlar da düşerler "yılanın başı"nın peşine; yılanın başı aralarında olmayacak da başka nerede olacaktır! Siren sesleri çıkararak, başlarına hamam tasları geçirerek giderler örgüt başının evini/ranzasını basmaya. İktidarla ve onun "suçlu"yu bulma yöntemleriyle alay etmektir kadınların yaptığı; onlar, taklit ederek dalga geçmektedirler.

Mukaddes Erdoğdu Çelik de (2005: 69) anlatmadan edemez reklamları kendi yaşadıkları cezaevi ortamına göre değiştirip eğlendiklerini: "En leziz yemekler, en temiz yataklar ve en güzel sesler, hotel motel restaurant Sağmalcılar'da. Sizi de bekleriz!" Bulundukları mekânla dalga geçen kadınlar, belki bu yolla baş etmektedirler yaşadıklarıyla; çünkü dalga geçmek küçümsemeyi beraberinde getirir ve küçük görülen her neyse birden önemsizleşiverir. Kendilerine yapılan işkencelerle bile alay eder kadınlar; işkence de şaka konusu yapılır. Gözaltında kadınlara edilen küfürlerin "en incesi" orospu olunca, kendisine orospu denen kadınlar hemen bir örgüt kuruverirler: Dev-os: Devrimci Orospular Örgütü (Soysal, 1996: 90). Çünkü "bunca aşağılanma, horlanmanın ardından da olsa şaka gerekli. Gerilen sinirlerin gevşemesi, gülmek gerekli" (a.g.e.: 91). Bu çalışma boyunca görüştüğüm kadınların büyük kısmı da onayladılar bu belirlemeyi; o günlerde ancak gülerek ayakta kalabildiklerini söylediler. Belli ki; "gülme, önemli bir direnme aracı[ydı]" (Bhavnani ve Davis, 2001: 202) tutuklu kadınlar için.

Alaya almak, kadınları rahatlatıyor. Cezaevi yöneticileriyle ve onları gözetleyen gardiyanlarla alay etmeden olmuyor. Saçlarını kesebilmek için müdüriyetten makas isteyen kadınların koğuşuna ertesi gün binbaşı geliyor: "Makas istemişsiniz? Evet. Niçin istediniz... Ne yapacaksınız makasla... Niçin keseceksiniz saçlarınızı? Modaya uymak için" (Soysal, 1996: 110). Şaka, ciddiyetle çatışmıyor. Kadınlar, günler boyunca koğuşlara gelen yakalanma ve ölüm haberleri karşısında

gülümseyerek ayakta kalabiliyor (a.g.e.: 117-118): "İşkence, baskınlar, Kızıldere kapanmaz yaralar açtı gibi... Bizim koğuş da dudağının kıyısında gülümsemeyi eksik etmeden başını dik tuttu o günlerde." Kimi kendisini ihbar edenlerin taklidini yapıyor, kimisi amuda kalkıp "tahliye duası" ediyor. Bu duanın sözleridir (a.g.e.: 132): "Efsunu gandi / Şunu bilmem zemazem / Babılı şeydi, babılı neydi / Şunu bunu bilmem zemazem".

Şarkı söylemek kadın koğuşlarındaki gündelik pratiklerden yine. Mukaddes Erdoğdu Çelik (2005: 66-67) kaldığı kadınlar koğuşunun havalandırma eğlencelerinden bahsederken, söylenen türkülerden de söz etmekte. Folklor veya voleybol oynamanın, türkü söylemenin koğuştaki gergin ilişkileri giderdiğini de belirtiyor Çelik. Koğuş sessizleşmiş ve herkes kendisine dalmışken, bir kadın başlar türkü söylemeye (a.g.e.: 52): "Jandarma biz sosyalistiz, biziz yalnız dost sana... Jandarma biz sosyalistiz elini uzatsana!" Bazen bir kadın mahzunlaştığında, "atlıyor ranzasından, iyice yorgun düşene dek ya marş söylüyor ya koşturuyor" (a.g.e.: 100). Kurallara uymakta gibi göründükleri ve mesela yataklarını askeri nizama göre yaptıklarında, tam da cezaevi idaresi onları yola getirdiğine inandığı anda, birden ve yanlarındaki polise aldırmadan perde perde yükselttikleri sesleriyle şarkı söylemeye başlayabiliyor kadınlar (Soysal, 1996: 175): "Bir gün dostlar mutlaka / Sıra gelecek bize".

Kısa Bir Değerlendirme:

Bu metin boyunca görülebilir ki; "kadınlar... [cezaevinde] rutinlere karşı direnirler ve çoğu zaman da başarılı olurlar" (Bhavnani ve Davis, 2001: 202). Cezaevinde gülmek, alaya almak, dalga geçmek, eğlenmek ve/ya önemsememek, tutuklu kadınların 'başarılı' olmalarını sağlayan dayanma ve direnme taktikleri olarak ele alınabilir. Şiddet koşullarında kendilerini ifade edemeyen kadınlar, kendilerini ifade etmenin bir yolu olarak türkü söyler, tiyatro oyunu oynar ve gülerler. Bu, hem kadınların moralini yüksek tutmakta; hem de onlara dayanma ve direnme azmi kazandırmaktadır.

Sokakları binbir telaşla dolanan ayakkabıların ve tekerleklerin çok gerisinde, dört duvarın arasında yaşamak, gülmek, ansızın türkü söylemeye başlamak, yaşanan tüm eziyetleri tiyatro sahnesine taşıyıp,

belki bir kurguya dönüştürmek ne anlama gelir içerideyken? Şimdiye kadar aktarılan tüm kadın anlatıları, cezaevinde tutulan kadınların imge gücünün nasıl çalıştığını öğretti bize. Kadınlar geliştirdikleri yaratıcı taktiklerle, bir kolektif kimlik oluştururlar; beraber gülerken ve eğlenirken ortak hareket etmenin zemini de kurulmuş olur. Ortak bir deneyimin adımları böylece atılır; kadınların aralarındaki farklılık ve anlaşmazlıklar gözden kayboluverir. Özellikle, beraberce gülmek, ki gülmek gülen herkes için hoş bir deneyimdir, kadınları birbirine daha da yakınlaştırır. Böylece beraber gülenler "biz" etrafında birleşirken, karşılarındakini de ötelerler. Ötelediklerinin karşısında gülerek, eğlenerek, dalga geçerek güçlenirler.

Önceki sayfalardan birinde yer alan kartın üzerine bir kadın tutuklu tarafından nakşedilen sözlerdeki umut, "en güzel şarkılar henüz söylemediklerimizdir", tam da bu kadın dayanışmasının, dayanma ve karşı gelme deneyiminin, gülerek güçlenmenin işaret ettiğidir.

Başka Hikayeler: Dört Duvarın Arasında Keşfedilen Diğer Taktikler Üzerine

...devrimcide aranan/özlenen nitelikler neden sevgi, merak, şefkat, başkalarını anlama yetisi, sezgi, öğrenme arzusu değil de, eski, ataerkil, köhnemiş dünyanın daha çok erkeklerle, sağlıklılarla, güçlülerle, üstünlerle özdeşleştirdiği (sağlam, yiğit, cesur, korkusuz) olmak zorunda?
(Ayşegül Devecioğlu, *Devrimci Kadının Yazılmayan Tarihi*'nden)

> "Sana hayatımızda gerçekleşen en güzel şeyi anlatayım: Bizi sürük-lerken üzerimize yapışan çamurları hatırlıyorsundur. Bir baktık ki Oya hepimizin üzerindeki çamurları kazıyor. Ben de annelik yaptığını sandım. Ama değilmiş, sonra saksıya benzer bir şey uydurduk. Ku-ruttuğu o çamurları saksımıza koydu. İçine de bir limon çekirdeği ekti. Günlerce ilgilendi onunla. Limondan ses seda yok. Geçenlerde dimdik yeşil bir baş göverdi, öyle güzel ki anlatamam" (Selek, 2004: 607).

Bu sözler, Türkiye'de 2000 yılında yapılan cezaevleri operasyonları sırasında aynı koğuşta kalırken zorla ve sürüklenerek yerleri

değiştirilen ve başka cezaevlerine gönderilen kadınlar arasındaki bir yazışmadan, cezaevindeki günlerinde Pınar Selek'e Huriye Yade tarafından gönderilmiş bir mektuptan. Mektubun baş kişisi, henüz yeni doğan bir limon ağacı. Biraz Sevgi Soysal'ın yazdığı Yenişehir'de Bir Öğle Vakti'ndeki çınara benziyor, biraz da José Mauro de Vasconcelos'un şeker portakalı fidanına. Biri Ankara'nın en işlek caddesinde, diğeri ıssız bir yolda boy vermişken; o hapishanede büyütülüyor. Zeze'yle nasıl konuşuyorsa küçük şeker portakalı, yeni doğan limon ağacı da kadınlarla belki öyle konuşuyor. Onu görene umut veriyor. Huriye Yade'nin yazdıklarını okuduktan sonra sormadan edemiyorum: Her an gözetlenen yani iktidarı tüm disipliniyle bedenlerinde hisseden "kapatılmışlar"a, tutuklu kadınlara bu umudu, en olmayacak koşullarda yaşama ve yaratma azmini veren nedir? Başka bir ifadeyle, kapatılmaya yani gündelikten zorla alıkonulmaya rağmen hapishanede yaratılan bu başka dünyanın anlamı nedir?

Gerçekten de, kadın koğuşlarına dair anlatılanlar ve yazılanlar, en azından Mamak Askeri Cezaevi'ne dair bana anlatılanlar ve başka cezaevi deneyimleriyle ilgili okuduğum metinler, hapishanede kadınlar tarafından yaratılan farklı bir yaşam alanına veya Pınar Selek'in ifadesiyle farklı bir "kadın kamusallığı"na işaret etmektedir.[33]

33. Kadınların yaşam deneyimlerini görünürleştirmeye çalışan, onların politik eylemliliğini yaratıcı, özgün ve dönüştürücü bir deneyim olarak ele alan feminist çalışmalar, kadın kamusallığını yeni bir kavram olarak tartışırlar. Kamusalı 'başka' biçimde tarif etmenin yolu olarak görünen kadın kamusallığı, Eser Köker tarafından (2004: 546) öncelikle kadınlar arası konuşmanın mümkünlüğü ile tanımlanır: "Kadın kamusal alanı... elbette konuşma aracılığıyla kurulur". Köker'e göre (a.g.e.), söz söyleme hakkının erkeklerde olduğu bir toplumsallıkta kendini ifade etmenin imkânlarından sürekli uzak tutulmaya çalışılan kadınların - ve hatta cezaevinde - konuşması, "müzakere etme biçimlerinin ötesinde bir anlam taşır". Başka bir ifadeyle, iktidara alternatif/karşıt bir kamusallığın görünümlerinden biri olarak kadın kamusallığı, ki Köker (a.g.e.: 539) bu alana "sırlarla, saklı tutulanlarla, gizlenenlerle örülü, mutfak köşelerinde, kapı ağızlarında konuşulanlara içkin bir gizlilik ve muhalefet stratejileriyle dolu" saklı konuşmaların alanı diyecektir, söylenerek ve homurdanarak, konuşarak, tartışarak, sohbet ederek, paylaşarak ve dayanışarak, baskıya karşı direnerek 'ele geçirilen' bir alana/mekâna tekabül eder. Pınar Selek kendi hapishane deneyimini anlatırken, elması ve yılanıyla sembolik bir ağacın, Havva'nın bilgelik ağacı'nın kapısında durduğu kadın koğuşunu kadınların konuştuğu, tartıştığı, dayanıştığı, beraber direndiği bir mekân, kuyuda yaratılan bir kamusallık olarak anlatır.

Belirtmek isterim ki; cezaevine kapatılmışlığı askeri darbenin şiddet dolu koşullarında daha da katmerli yaşayan kadınların içeriye dair anlatıları, çoğu zaman zihnimdeki kapatılma tahayyülüne uymuyordu. İçerde şiddet, zorla kapatılmışlık ve disiplin vardı. Diğer taraftan, iktidarın cezalandırma pratiğinin mekânlarından biri olan hapishane koğuşlarında, bu dört duvarın arasında, dayanışma ve dostluktu tutuklular tarafından hep hatırlanan ve anlatılan. Dinlediğim insanların içeriye dair ilk anlattıkları, yaşanan güzel anlardı. Sema, kadın koğuşları üzerine çalışmaya başladığımda tanıştığım ve aklımdaki soruları bir araştırmaya dönüştürme isteğini bana veren ilk kadın, cezaevi günlerini anlatırken, hiçbir zaman o dönemin acılarını hatırlamadığını, birbiri için heyecanlanan, ağlayan kadınların ise aklından hiç çıkmadığını söylemekteydi: "Biz birbirimiz için yaşıyorduk, birbirimiz için heyecanlanıyorduk, üzülüyorduk, birbirimiz için ağlıyorduk. Hiç bir ilişki böyle derinlemesine yaşanamaz".

Kadınlar tarafından anlatılan bu hikâyelerin "seçici" anlatımlar içerdiğini ve ayakta kalabilmek için bazı yaşananların kadınlar tarafından unutulduğunu düşünmek mümkündü. Fakat böyle bir kabul, kadın koğuşlarında yaşanan deneyime ve bu deneyimin diline sırtını dönmek olacaktı. Hele ki 12 Eylül darbesinin hemen sonrasında tutuklanan kadınların büyük kısmının cezaevi idaresi tarafından dayatılan askeri uygulamaları, sabahları İstiklal Marşı'nı okumayı, tüm askerlerin karşısında hazır ola geçmeyi ve onlara askeri selam vermeyi, sabahları uygun adım koşmayı, yemek yemeden önce yemek duası etmeyi kabul etmediğini öğrendiğimde bu kadın hikâyelerinin, "kuyuda yaratılan kamusallığın" (Selek, 2004: 599) peşine düşmek benim için vazgeçilmez oldu.[34]

Tam da bu sebeple, bu bölümün izleği kuyuda yaratılan kamusallığı, bu kamusallığın yaratıcısı olarak kuyuda kalan kadınların devletin şiddet siyasetine karşı yaşamak, ayakta kalmak, direnmek için keşfettikleri gülmekten başka direniş taktiklerini anlatmak olacaktır. "Erkek işi" olarak görülen siyasetin içinde yer alan ve bu pratik sonucunda cezaeviyle tanışan kadınların cezaevi koşullarıyla nasıl baş

34. Pınar Selek, cezaevindeki günlerini anlatırken oradaki yaşamı kuyuda yaratılan kamusallığa benzetir. Cezaevindeki insan zamanla kuyulaşır; yani tutuklunun ruhsal, zihinsel yapısı cezaevi mekânına göre şekillenir; dünyası ciddi biçimde daralır.

ettikleri, hangi taktikleri kullanarak cezaevi uygulamalarına karşı geldikleri çalışmanın bu kısmının temel meselesidir. [35]

Meydan Okumanın İlk Sesi: Hayır!

Ayfer kadınlar olarak ilk karşı koyuşlarını, sorgulandıktan ve cezaevine yollandıktan sonra tekrar sorguya götürülmeye çalışılan arkadaşlarını vermediklerinde yaşadıklarını hatırlıyor. Ayfer'in anlatımlarına göre, geri götürülüşlere tepki gösterilmesinin en önemli sebebi, bu uygulamanın yasal olmamasıdır: "...biz kadınlar – erkekler değil – bunun yasal olmadığını söylüyorduk... Bu insanın başına bir iş gelirse kime sorucaz". Hatta koğuşa gelenlere verilmemeye çalışılan ilk kadın Ayfer'dir: "...ve bi gün beni almaya geldiler... Hiç unutmuyorum saat böyle sabah saat on gibi falan işte. Ayfer gidiceksin. Ben de gelmiyorum dedim... Bunu şey cezaevi idarecileri söylüyor... Hayır dedim". Bu "hayır"ın ardından, ki bu hayır ilanı "sayısız başka insan adına [belki darbenin şiddetine tutsak başka insanlar adına] konuşur" (Scott, 1995: 303) o anda, daha önce bu denli kesin bir red cevabıyla karşılaşmayan idare, askerleri koğuşa gönderir. Ayfer'in hatırladığına göre doksan kadın vardır koğuşta: "Tüm kızlar vardı. İşte doksan kişiyiz... seksen dokuz insan... ben arkalarındayım". Henüz emniyetten yeni gelen, "inanılmaz zayıf... inanılmaz halsiz" Ayfer, onu korumak isteyen arkadaşları tarafından en arkaya alınır. Böyle kalabalık gelen askerlerin şiddeti karşısında çok

35. Bahsedilen direniş taktiklerini sayıp dökmeden önce, bu çalışmanın yazarı ama en çok da bana anlatılan ve daha önce 'solun resmi tarihi'nde bile kendine yer bulamamış Mamaklı kadınların yaşam anlatılarının nakledicisi olarak sürekli tartışmasını yaptığım bir meseleyi paylaşmak isterim. Bu çalışmayı yazmaya karar verirken, yapmak istediğim solun tarihine dair bir 'direniş güzellemesi' yazmak değildi. Türkiye'deki sol hareketin kendi tecrübesine eleştirel yaklaşmayı beceremediğine inananlardanım. Açıkça söylemek gerekirse; beni 'vuran' ilk görüştüğüm kadının, Sema'nın bana söylediği bir cümleydi: "Mamak'ta ne yazık ki erkek arkadaşlar kurallara uydular... bayanlar uymadılar, bayanlar dayatılanları reddettiler... Görüyorsunuz sanki kadınlar yokmuş gibi oldu". Ama ne Sema ne de görüştüğüm diğer kadınlar, 'cesur' ve 'korkusuz' kadınların yaptıklarını anlatmadılar bana. Resmi tarihin kendi kahramanlarını yaratırken sarf ettiği sıfatlarla hiç konuşmadılar. Aksine, aralarındaki tüm anlaşmazlıkları ve keskin sınırları nasıl şefkat ve sevgiyle aştıklarını anlattılar. Aslında bunları yazarken kendime de tekrar ne yapmak istediğimi hatırlatıyorum; yapmaya çalıştığım, 'başka sesler'in ve 'başkalarının hayat bilgisi'nin siyasal belleğimizde yer edinmesini sağlayabilmektir.

da "başarılı" olunamayacağının farkında olan Ayfer, yine de o saldırı anında kendisini çok güçlü hissettiğini hatırlamaktadır: "...işte zaten o güç gösterisini onlar kazanacak da... yeni gelmişim emniyetten, inanılmaz zayıfım inanılmaz halsizim ama orda bir güçlendim anlatamam". Ayfer askerler tarafından arkadaşlarının yanından zorla alınıp tekrar sorgulanmaya götürülürken, geride kalan kadınlar idareden bir söz almayı başarmışlardır: "Şu sözü aldı bizimkiler: Kızlar akşam biz istiyoruz, mesai saati bittiğinde biz istiyoruz, arkadaşımızı istiyoruz, dediler. İdare de olur, dedi". Cezaevinde ilk olarak böyle bir direnmeyle karşılaşan cezaevi yönetiminin şaşkınlığını gizleyemediğini belirtiyor Ayfer. Sonra da, tekrar sorgulanmak için getirildiği yerde görevlilerin kendi aralarındaki konuşmalarına şahit oluyor: "...çok büyük olay! Cezaevinde olay oldu, vermediler falan; böyle kendi aralarında konuşuyorlar". Akşam kaldığı koğuşa gerçekten de geri gönderilmesine bugün bile hâlâ şaşıyor Ayfer: "Ben hiç tahmin etmiyordum bırakacaklarını... Gittim, birtakım bir şeyler sordular... Ondan sonra beni akşam bıraktılar, biliyo musun? Akşam beni tekrar cezaevine bıraktılar ve ben inanamadım". Kadınlar arasında ortak hareket etmenin önemli işaretlerinden biri olarak böyle bir karşı durma pratiği ve bu pratikle beraber geri alınan birisinin varlığı "inanılmaz bir kazanımdı[r]". Bu olayın ertesinde koğuşa gelen ve şikayetlerini dilekçelere yazmalarını isteyen dönemin sıkıyönetim komutanı, tutuklulardan beklenilmeyen bu tavrı yerinde anlamak istemiştir: "Bize geldi. Yani bu kadar önemliydi, geldi". Koğuşu ziyaret ederek belki kendisini ve gücünü hatırlatmak isteyen bir askeri yönetici, koğuşun kadınları için başka bir anlam taşımaktadır. Bu kadar üst rütbeli bir yöneticinin koğuşu ziyaret etmesini gerektiren pratik belli ki fazlaca mühim bir karşı koyuştur. Kadınlar "... iktidar nezdinde rahatsızlık yaratıyor[du]... orada direniş ve muhalefet vard[ı]" (Cantek, 2011: 22). Sükun'un deyimiyle, kadınlar direnmişti ve "birden her şey tersine dönmüştü".

Ayfer, bu olayın ardından emniyet sorgusuna tekrar götürülmenin ve orada günlerce gözaltında tutulmanın - o günlerde gözaltı süresi doksan gündür - hemen yasal hale getirildiğini belirtiyor. Scott'ın ifadesiyle (1995: 266), "daha tozlar yere inmeden kaybedilmiş toprakları yeniden ele geçirmek için araştırma başla[mıştır]". Bu araştırmanın ilk adımı olan yasallaştırma uygulamasını takip eden bir başka uygulama da kadınlara askeri eğitim verilmeye başlanmasıdır.

Kendisine asker denilen kadınlar, buna itiraz etmekte gecikmezler: "...siz askersiniz, biz de asker değiliz... Biz asker değiliz, niye asker olacakmışız". Üstelik asker olamayacaklarını kanıtlamak için çok uğraşmaları da gerekmez: "Türkiye'de bayan asker var mı? Yoook!" Kadınlar, kendilerini erlerin altına sıralayan "tutuklu er mertebesi"ni kabul etmediklerini; siyasi tutuklu olarak kabul edilmek istediklerini sürekli ifade ederler.[36]

İkinci "hayır", uygulanmak istenen askeri eğitime dairdir. Kadınlar önce mangalara ayrılırlar; sonra da uygun adım yürütülmeye çalışılırlar. Kadınlar bu sırada Beşevler'deki iki yıllık Dil Okulu'nda, kadınların yaygın kullanımıyla İki Yıllık'ta tutulmaktadırlar. Askeri eğitimin bu kaidelerine uymak istemeyen kadınlar, ceza olarak Mamak Cezaevi'ne geri getirilirler.[37] Cezaevinde ilk istenen, kadınların askeri idarenin istediği biçimde sayım vermesidir. Bunun anlamı şudur: Sayma sırasının kendisinde olduğunu bilen kadın, gür bir sesle, askerlerin deyimiyle "bütün ciğerlerinden gelecek şekilde" sıra sayısını bağıracaktır.[38] Ama;

36. Malûm Mamak Askeri Cezaevi Hükümlü-Tutuklu ve Gözaltı Talimatı (akt. Çalışlar, 2010: 152) cezaevinde tutuklu olarak bulunanları şöyle tanımlamaktadır: "Hükümlü, tutuklu ve gözaltında bulunan personel, askeri ceza ve tutukevinde bulundukları sürece asker kişi sayılırlar ve ASKERİ STATÜYE TABİDİRLER... Ceza ve tutukevinde bulunan hükümlü, tutuklu ve gözaltındaki şahısların görev, emniyet, muhafaza, nöbet vs. gibi konularda muhatap olduğu asker kişiler bu personelin üst ve amiri durumundadır".

37. Mamak Cezaevi'ne getirilmeden önce askeri uygulamalara dair sergilenen karşı koymanın bir örneğini, İki Yıllık'ta tutulan kadınlardan birisi olan Seza Mis Horoz kendisiyle yapılan bir görüşmede (İdemen ve Oğuz, 2005: 27) şöyle aktarmaktadır: "Bir keresinde İstiklal Marşı'nı bir kısmı söyledi, bir kısmı söylemedi. Üzerimize geldiler. Herkes yere oturacak dediler. Ne yapacağımızı tam bilemiyoruz, toplu hareket etmek gerek. Yedi-sekiz arkadaş ayakta kaldık, diğerleri oturdu. Ve coplarla, tekmelerle müthiş saldırdılar. Sonra, çok güzel bir şey oldu, aynı filmlerdeki gibi: Bir baktık, tek tek, önce biri kalktı, sonra biri, derken bütün kadınlar ayağa kalktı, hepimiz eşit olduk. Çok hoş bir şeydi".

38. Cezaevi talimatında yüksek sesin ölçüsü bile tanımlanmıştır (akt. Çalışlar, 2010: 158): "YÜKSEK SESİN ÖLÇÜSÜ, koridorun en uzak noktasındaki sayım görevlisinin duyacağı kadar yüksek sesle söylenmesidir". Askeri idare aklına gelen ne varsa tanımlamakta ve kurallara bağlamaktadır. Koğuşlarda ve havalandırmada ne yapılacağına ve nasıl davranılacağına dair kesin emirler, tutukluların yaşam ve hareket alanlarını daraltmak içindir.

"...ilk önce bir kıdemli duruyo burda. Bir diyo, yanına söylüyo; iki diyo, yanına söylüyo. Biz bu ses tonuyla iki, üç [Ayfer bu ses tonu derken yüksek olmayan ama kısık da olmayan bir ses tonunu işaret ediyor]... oooo, dediler; böyle olmaz! Biz sözleşmiş gibi yeniden, bir, iki deyip... Belki üç saat belki beş saat sürdü: Bir iki... bir iki..."

Kendilerinden istenen bir şekilde sayım vermeyen kadınlar, askerlerin fiziksel şiddetine maruz kalırlar: "Sürekli bizi yere düşene kadar dövüyorlar coplarla. Yani bizi şey yapmak istiyorlar, ne diyim yani dize getirmek istiyorlar". Ayfer, bu sözlerden sonra, askerlerin şiddetine rağmen "usûlüne göre" sayım vermeyen kadınların farklı örgütlenmelerden kadınlar olduğuna dikkat çekiyor. Farklı örgütlerden kadınlar, aynı ses tonuyla şiddete karşı duruyorlar.

Bu karşı durmayı, başka bir hayır takip ediyor. Sayım bittikten sonra sıranın sonundaki kadın "sondur" diyor, susuyor. Bu susma, kendisinden "sondur komutanım" denmesi beklenen kadının "hayır" cevabıdır. Ayfer, eğer seslerini yükseltmiş olsalardı, "sondur komutanım" deselerdi başlarına gelecekleri sıralıyor: "...onlar kazanacaktı... arkası gelecekti, erkek arkadaşlara yapılanların hepsi bize yapılacaktı ve bizimle her türlü oyun oynanacaktı". Kadınların karşı gelmeye dair sözleri arttıkça, idarenin bu sözleri cezalandırmaya dönük bulduğu çareler, "aklının hayaline gelmeyecek yöntemler" de fazlalaşır. Havalandırma, mektup, sigara, aile ve avukat görüşmeleri uzun süre yasaklanır: "Ben orda bulunduğum süre içinde gerçekten kantini yasakladılar, ailemle çok az görüşmüşümdür".

Ayfer'in anlattığı bu karşı durma pratiğinin zamanla geliştiğini belirtmek gerekiyor. Meral, farklı örgütlerden, "bunun içinde Partizanlısı var, bilmem TİKB'den [Türkiye İhtilalci Komünist Birliği] var, şu var bu var; yani sırf bizim komünden [Halkın Kurtuluşu (HK)][39] ar-

39. Fazlasıyla dikkat çekici bir nokta olarak; görüştüğüm kadınlar – ki bu kadınların çoğu hâlâ politik mücadelenin içindedir – kendi hayat deneyimlerini anlatırken, sadece yargılandıkları davaların adlarını belirttiler; dahil oldukları politik örgütlenmelerin geçmişini, temel fikirlerini ve diğer örgütlenmelere dair eleştirilerini uzun uzun anlatmayı seçmediler. Genel olarak, Türkiye Solu'na dair kaleme alınan metinlerde rastgelinen 'solun resmi tarihi' yapılan görüşmelerde tekrarlanmadı. Dolayısıyla, bu çalışmanın yazanı olarak bana anlatılmayanı yazmayı tercih etmedim.

kadaşlar değil böyle", on kadar kadının İki Yıllık'a götürülmeden önce kendi aralarında askeri uygulamaları kabul etmeme yönünde tartışmalar yaptıklarını anlatmakta. Meral farklı örgütlerden bu on kadının başlardaki karşı durma tutumlarının, kendi örgütlerinden ve kendi komünlerinde yer alan diğer kadınlardan bağımsız gelişen bireysel tavırlar olduğunu belirtiyor. Sözü edilen kadınlar her ne kadar kendi komünlerinde karşı gelme imkânını tartışsalar da, aldıkları kararları tüm koğuşa kabul ettirmeye uğraşmıyorlar. Meral'in anlatımlarına göre, bu kararı alan kadınlar o sıralarda koğuşta çoğunluğu oluşturan Devrimci Yol (DY) davasının dışında kalan ve daha az sayıda temsilcisiyle koğuşta bulunan diğer "daha çok küçük, Partizan, TİKB, Acilciler... gibi böyle gruplar[dan] işte bir de bizden, Halkın Kurtuluşu[ndan]" kadınlardır. Fakat bu kadınlar da kendi örgütlenmelerinin tavrı olarak ilan etmezler bu girişimlerini; "daha şeydik, tam oturmamıştı bizim şeyimiz de, ne yapacağız, nasıl yapacağızlar"; akıllarında belli ki bazı sorular bulunmaktadır: "Yeni gelecek insanlar, nasıl insanlar olucak? Bu kararı onlara kabul ettirebilecek miyiz? O insanlar bu dayanma gücünü gösterebilecekler mi, gösteremeyecekler mi?" Kadınlar tarafından böyle bir kararın verilmesi, kendi içlerinde yapacakları tartışmayı erteleme ve bir an önce cezaevi idaresine karşı tepki geliştirme girişimi olarak kaydedilebilir. Bir araya gelen kadınların ilk bireysel tepkisi, susmak yönündedir. Kendilerinden istenene susarak karşı koyarlar: "Bu sekiz on kişi, şey de sayımda bize İstiklal Marşı'nın bilmem kaçıncı kıtasını oku dediklerinde okumıcaz kararını aldık ve hakkaten sordular... ve biz cevap vermedik". Az sayıda kadınla başlayan karşı koyuşun tüm koğuşa yayılması için bazı deneyimlerin yaşanması gerekir. Pamuk da Meral'in sözlerini destekler; kurallara uymamayı seçen kadınların tutumu ilk zamanlarda idareye koğuşun ortak tavrı olarak yansıtılmamıştır. Fakat kurallara uymayan kadınların varlığı ve idarenin bu kadınlara "çok fazla baskı" yapmaması, diğer kadınların hafızasında yerini almıştır.[40]

Bu kamusal bilgiyle İki Yıllık'a gelen, okulun "daha aydınlık" dersliklerinde tutulan, dışarıyı okulun pencerelerinden izleyebilen kadınlar, ilk ortak karşı gelme eylemlerini gerçekleştiriyorlar. Pamuk, bu

40. Meral'e göre, idare henüz kadınlar üzerine düşünmeye başlamamıştır: "Daha demek ki politikayı belirleyemediler, politika ve taktiği kadınlar üzerine".

ilk meydan okumanın konuşulmuş ve her ayrıntısı karara bağlanmış bir eylem olmadığını, eylemin gerçekleşme biçiminin "kendiliğinden" olduğunu hatırlıyor: "İlk götürülen de sanki böyle kendiliğinden koğuştan alınırken, yok göndermiyoruz diye... Konuşulmadan sanki, kendiliğinden öyle bi şey kalmış. Yani şeyi konuştuğumuzu çok hatırlamıyorum, emniyete giden birisini almaya geldiklerinde işte önüne geçelim, el ele tutuşalım. Öyle detaylarına kadar konuştuğumuzu hatırlamıyorum".[41] Böyle bir ortak tavrın Mamak Cezaevi'nde devam etmesi gerekliliği karara bağlanınca ve bu karara herkes uymaya devam ettikçe, kadınların birbirlerine olan güveni arttıkça "hayır"lar da çoğalır. Kadınlar askeri eğitimi reddederek uygun adım koşmaktan vazgeçerler. Erkekler uygun adım koşmaya devam ederken kadınların böyle bir kararı yani idareye "hayır deme" kararını nasıl aldıklarını sorduğumda Sema, Mamak'ta kadınların erkeklerden tecrit halde ve onların kaldığı koğuşlardan çok uzaktaki barakalarda kaldıkları dönemin önemine işaret ediyor. Dolayısıyla, aralarında iletişim ve ilişki kurmak mümkün değilmiş; diğer taraftan "erkekler [kadınları] etkilemeye çalışsa da kadınlarda "bir inandın mı sonuna kadar gitme tavrı var. İşte bir şeye hayır dedin mi bir daha kabul etmeme gibi bir şey var."[42]

Ayfer'in anlattığı "hayır" cevaplarına bir yenisi daha sonra eklenecektir. Kadınlar askerlere el açmayacaktır. Meral, el açmalarının

41. Sükun 'kendiliğindenliğin' cezaevinin daha sonraki dönemlerinde süren direnişin özelliklerinden biri olmaya devam ettiğini belirtiyor: "Bizde öyle bir kendiliğinden, sadece o reflekslerimizle oluşmuş bişeydi; öyle planlı programlı, şimdi şunu yapıcaz, sonra bunu yapıcaz. Yani biz bunları planlayarak yapmadık". Fakat böyle bir kendiliğindenliğe eşlik eden tartışma sürecine işaret etmeyi de unutmuyor Sükun: "Biz bişeyler yapıldığında aaa bunu böyle yapmalıyız, böyle yapmamalıyız diyoduk, yapıyoduk".

42. Ne ilginçtir ki, Mukaddes Erdoğdu Çelik'in kitabında da (2005: 175-177) buna benzer bir duruma işaret edilmektedir. Selimiye Kışlası'nda bir yıl yalnız kalan kadınlar, 'bağımsız siyaset yapma' imkânını bulurlar. 'Bağımsız siyaset yapmak', koğuşta yapılan eylemlerin, idareye karşı tutumun ve taleplerin kadınlar tarafından ortak olarak belirlenmesi anlamına gelmektedir. Daha sonra Metris Cezaevi'ne nakledilen kadınlar, oradaki tutuklu erkek devrimcilerin oluşturduğu cezaevi konseyinin kurallarına uymak durumunda kalırlar. O zamana kadar ortak hareket eden kadınlar arasında, mensup oldukları örgütlerin ideolojik farklılıklarına dair anlaşmazlıklar bu dönemde görünürleşir. Oysa Selimiye Kışlası'nda bu farklılıklar ortak hareket etmeyi engellememiştir.

önceden de gizli bir alay içerdiğini söylemişti: "Başta da elimizi şey diye veriyorduk; işte biz korkmuyoruz, sen ne dersen de, elimi de veriyorum, vurursan da vur gibi bir edayla uzatıyorduk ellerimizi". Başka bir ifadeyle, ellerini askerlere uzatan kadınlar bunu bir kabul etmişlikle ve boyun eğmişlikle değil, inatla yaparlar.[43] "Sondur komutanım" dememenin, ardından elleri uzatmamanın ve alınan bu iki "hayır deme" kararının tüm koğuşun mensuplarınca yerine getirilmesinin getirdiği güven duygusu, daha topyekûn bir reddi mümkün kılacaktır: "Bi şekilde bi bakıyosun ki aaa hiçbişey olmuyor, daha iyi hissediyosun, devam ediyosun". Pamuk başlardaki bilinmezlik ve korku sona erdiğinde, karşı koymanın devam ettiğini düşünüyor: "Yapmadıkça yapmadıkça, bi de insan bi şeye başlamadan önce yaşayacaklarını, neler olacağını, o bilmemezlik, korku var ya, onu geçtiğin zaman, ondan sonraki daha zoruna, daha zoruna, daha zoruna... ne gelecek bi bilinmezlik var ama... öyle öyle öyle gitti". Artık kadınlar askerlerin istediği ne olursa olsun kabul etmeyecek ve istenenleri yerine getirmeyeceklerdir. Böyle bir kararın alınmasını zorlayan, idarenin kadınların direnişi karşısında sürekli yeni yöntemler geliştirmesi ve "hiç daha önce uygulanmamış bir şeyi zırt diye şunu yap diye söyleyebilmeleri[dir]". Ani bir emrin karşısında kalan ve koğuş arkadaşlarıyla bu emri tartışma imkânı bulamayan bir kadının yapacağı tek şeyin "hayır demek" olması böylece ortak karara bağlanır: "Dedik ki; şu ana kadar işte yaptıklarımız yapmadıklarımız belli. Şu andan itibaren yeni ne getirirlerse getirsinler yapmıcaz. Bu en yapılabilir bir şey olsa bile yapmıcaz kararı. Bu da ortak karardır, koğuş kararıdır yani". Hatta bu kararın alınmasından hemen sonra kendisinden yaka düğmesini kapatmasını isteyen askere sustuğu için, "ya üç ya beş gün... en az üç gün" 'kafes'te tutulur Meral.

Görüşlere veya duruşmalara gidip gelen kadınlardan, durdurulduklarında yüzlerini duvara dönmeleri ve başlarını tavanla duvarın birleştiği noktaya doğrultmaları da istenir. Askerlerle ve subaylarla göz göze gelmek yasaktır. Yine ortak bir tavır olarak kadınlar, yüzlerini değil sırtlarını dönerler duvarlara. Kadınların bu karşı koy-

43. Bu inada dair Seza Mis Horoz'un tanıklığıdır (İdemen ve Oğuz, 2005: 27): "Bir keresinde, bir arkadaşımız açtı ellerini, asker vurdu, vurdu, kıpkırmızı oldu artık, kendi yoruldu, "indir, indir ulan orospu!" diyor. Biz de kıza, "etme, eyleme, sakat kalacaksın" demeye başladık. Nitekim, asker pes etti, gitti".

ma pratiklerini sergilerken susmayı tercih etmelerinin sebebi olarak Meral, karşılarındaki askerlerle iletişim kurmanın ve onları ikna etmenin imkânsızlığına dikkat çekmektedir: "Tartışmanın bir anlamı yok ki... Karşında bir asker var sonuçta, seni döven bir er! O adama ne meram anlatacaksın ki sen... Sen onu konuşarak ikna etmek gibi bir ihtimalin yok ki!" Meral'e göre, kadınlar askerlerle sözlü dalaşmalara girmek yerine, kendi aralarındaki güven duygusunu ve dayanışmayı sürdürmeyi tercih ederler: "Bizim amacımız onlara bir şey anlatmaya çalışmak, ikna etmek, meram anlatmak değildi ki. Bizim amacımız bize zorla uygulanacak, uygulanmak istenen şeylere karşı durmak... kendi kimliğimizi kişiliğimizi korumak, işte birbirimize güvenimizi dayanışmamızı geliştirmek". Öyle görünüyor ki; tüm dayatmalara karşı durmak için susmak kafîdir.

Kadınlar tarafından böyle bir direnme pratiğinin sergilenme nedeni Sema'ya göre, yaşanan ortamın mensuplarının arasındaki sınırın, biz ve onlar ayrımının çok net bir biçimde çizilmiş olmasıdır: "Saklayacak hiçbir şeyimiz yoktu. İdare biliyordu, bizi biliyordu, düşman. Biz de onu biliyorduk, düşman". Dışarıda yaşanan dönemin ilişkilerinin aksine, bu mekânda kadınlar açıkça kimliklerini, devrimci olduklarını ifade etmektedirler: "Sürekli kendini gizleyerek yaşamaya çalışmak kolay bi şey değil... O konuda biz dışardakilerden daha şanslıydık, daha özgürdük en azından".

Sema'ya göre, yaşanan bir çarpışmadır şiddeti uygulayanlar ve şiddetin muhatapları arasında: "Cebir altındaydık, ama ona karşı çıkıyorduk. Çıktığımız ölçüde de mutluyduk". Bu mutluluğu, Ayfer de dile getirir: "Yani biz bir orduya kafa tuttuk arkadaş... Elli tane, yüz tane, iki yüz tane kız yaptı bunu". Böyle bir kafa tutmanın nedenlerinden biri, ortak bir kimliğin, devrimci olmanın sağladığı dayanışmaysa; diğeri, kadınların bulundukları mekânları değiştiren ve hatta yeniden yaratan girişimleridir: "Biz koğuşumuzu gül bahçesi gibi yapardık. Yani gül yoktu da, gül yasaktı. Gittiğimiz yerde bi defa en büyük şeyimiz şeydir bizi taşıyorlar ya başlıyorduk çamaşır sularıyla o yatakları yıkamaya, her yeri silmeye". Kapatıldıkları yer neresi olursa olsun, o mekânı yaşanılır hale getirmeye gayret ediyorlardı. Tüm bu çabaları değersizleştirmeye dönük cezaevi girişimlerinden biri olarak yatak içleri ortalığa döküldüğünde, dökülen kumaşları havalandırmaları, çırpmaları ya da yıkamaları "çıldırtır" idareyi.

Cezaevi ile olan aralıksız mücadeleyi bir satranç oyununa benzetmekte haklı gibidir Ayfer. Karşılıklı hamleler hep birbirini izler: "Yani şöyle bir şey: Satranç gibi düşün, o bir hamle yapıyor, sen bir hamle yapıyorsun". Karşı tarafın yeni bir hamle yapması, kadınları da başka bir hamle yapmaya çağırmakta gibidir; hakim olanın karşı tarafı durdurmaya çalışırken yaptığı hamleler sanki "meydan okumanın hızlı billurlaşmasına yardım etme[ktedir]" (Scott, 1995: 298). "Resmen bir savaş" olarak nitelenebilecek bu oyun sırasında, pes etmeyen ve sürekli yeni şiddet pratikleriyle karşılarına dikilen rakiplerinin karşısında "kırk üç kilosun, yüzün sapsarı, elini ayağını kaldıracak halin yok [ama] sayım oldu mu dik onların önünde dik olucam diyosun". Sükun, böylece dik olmanın "güzel bir duygu" olduğunu, bu duyguyla ayakta durabildiklerini anlatıyor.

Sema cezaevinin kadınlar tarafından bu kadar metanetle karşılanmasının nedenini anlatırken, günlük yaşantıda erkeklerden daha çok şiddet gören kadınlara cezaevindeki şiddetin "vız geldiğini" söyledi. Yaşadıklarını anlatırken, cezaevinde tutuklu olan erkeklerle kadınlar arasında sürekli karşılaştırma yapmaktaydı: "Cezaevinde biz onlardan daha az şiddet görmedik, daha az eziyet çekmedik, belki daha fazla şiddet gördük". Anlatısını zaman zaman erkek ve kadın tutukluları karşılaştırma bağlamına oturtmasında bir kırgınlığın izleri vardı: "Görüyorsunuz sanki kadınlar yokmuş gibi oldu".[44] Sema belki buna kırgındı, yani yok sayılmaya. Oysa kaldığı cezaevinde sadece kadınlar asker zoruyla uygulanan yaptırımlara direnmişlerdi: "Mamak'ta ne yazık ki erkek arkadaşlar kurallara uydular... bayanlar uymadılar, bayanlar dayatılanları reddettiler".[45] Böyle bir karşı

44. Gül Erdost, bu ifadeye benzer sözleri başka bir kaynakta yer alan anlatısında belirtir (Çelik, 2005: 302): "Geçen yıl, 78'liler Vakfı'nın resim sergisinde İlhan'ın resmi dahil çok sayıda erkeğin resmini gördüm. Ama hiç kadın resmi yoktu. Sanki 12 Eylül'de, bu ülkede hiç kadın ölmemişti. Sadece ölüm değil, yaşarken de kadınlar hatırlanmıyor".

45. Bu çalışmayı yazmaya karar verdiğimde amacım, kadınlar cezaevinde askeri uygulamalara karşı koyarken erkeklerin bu karşı koyma pratiğini daha geç hayata geçirdiklerini söyleyerek kadınların ve erkeklerin politik mücadelesini karşılaştırmak ve bir pratiği diğerinden daha 'sağlam, yiğit, cesur, korkusuz' bulmak değildi. Dinlediklerimden biliyorum ki; yukarıdaki sözleriyle Sema da böyle bir karşılaştırma yapma derdinde değil. Bana kalırsa, bu cümleyi takip eden cümlenin "görüyorsunuz sanki kadınlar yokmuş gibi oldu" olması, Sema'nın direnip direnmemeyi değil

çıkışın ve birbirine tutunmanın, cezaevinde darbeyi böyle yaşamanın en azından ruh sağlıklarını koruduğunu söylüyor Sema. Yapacakları tek şeyin karşı çıkmak olduğunu, karşı çıkınca mutlu olduklarını anlatıyor: "Bize ne yaparlarsa yapsınlar 'he' dedirtemiyorlardı. Biz hiç ezilmedik... ezemediler!"

Saklanmak, Zorunlulukları Eğmek Bükmek Bozmak, Tersine Çevirmek: Başka Red Biçimleri

Cezaevi yönetimi tarafından yasaklanan eşyalar koğuşta her vakit bulunur. Hatta zamanın birinde koğuşa sokulan ve sürekli devredilen bir bıçak hâlâ hatırındadır Hayat'ın. Hayat, idarenin kesinlikle bulamadığı satranç veya dama taşlarını da keyifle hatırlamaktadır: "İdare arıyo, buluyorlardı. Mesela bazen de bulamıyorlardı, onları nereye saklıyorduysak saklıyorduk. Yani hayatta bulamıyorlar". Böyle saklambaçların oynandığı koğuşta, bulduğu satranç taşlarıyla mutlu olan askerler gayet komik görünüyordur herhalde: "Bir kere bulmuşlardı. Aman allahım, hiiih... nasıl böyle uçtular sevinçten, bulduk bulduk!" Fakat, "ebe"nin bulacağı daha çok satranç taşı bulunmaktadır anlatıcı kadınların sırlarından biri sayılan koğuşun zulalarında: "Tabi bir taneyle sınırlı olduğunu düşünüyorlar, tabi yeniden yapıyoruz... Bir tane değil yani, bir kaç takım yapıyoruz".

Kadınların gündelik yaşantılarına müdahale etmenin bir yolu koğuş içinde haber verilmeksizin yapılan aramalarsa; diğer yolu da, koğuş kapısının açık mazgalından içeriyi gözetleyen askerlerin varlığıdır. Bu gözetlemelerden zaman zaman kurtulmak isteyen kadınlar, mazgaldan

kadınların direnişinin görünmezleştirilmesini kendisine dert ettiğini gösteriyor. Belirtmek isterim ki; bu çalışmanın kapsamı dahilinde, Mamak'ta tutulan erkeklerle görüşme yapmadım. Bunun en önemli sebebi, Sema'nın kendisine dert ettiğini benim de kendime dert etmemdi; unutarak, işaret etmeyerek yok edileni elimden geldiğince dinlemeye ve sonra da yazmaya çalıştım. Kadınların anlatılarını yazmamı 'zorunlu' hale getiren 'karşılaşma'lardan birini bu arada anlatmak isterim: Darbe sonrası Mamak Cezaevi'nde kalan ve dönemin cezaevi sürecini anlatan Osman Akınhay, kendisiyle yapılan görüşmenin bir kısmında (İdemen ve Göktürk, 2005: 30-33) anlattığı Mamak Cezaevi'nde "en alt boyutta olan" fiziksel direnişin içinde kadınların sergiledikleri karşı gelme pratiklerine hiç değinmemiştir. Bu bir 'unutma' olarak kabul edilse bile, her unutma bir 'yok ediş' değil midir aslında; "birini yok ederseniz, ona yapabileceğiniz kötülüğün sonuna varırsınız... Yok etmek? Unutmak da bir yok ediş..." (Eroğlu, 2006: 115).

bakınca askerin göremeyeceği kör noktaları belirlerler: "Burdan [mazgaldan] bir çok yeri görüyor ama kör bir köşe var". Bu saklı mekânlarda sohbet ederler, eğitim çalışmaları yaparlar. Yine bu kör yerlerden biri olarak mazgaldan bakınca görünmeyen mutfakta da kısık sesle gece sohbetleri ya da anmalar yaparlar: "Belli bir saatten sonra onların koyduğu kural gereği yatmak zorundasın ya da onların gözüne görünmeyeceksin yatmayacaksan… Mutfağa gidiyorduk fısıl fısıl…"

Bu arada, kadınların bazen birbirlerinden kendilerini saklamakta da ne kadar başarılı olabileceklerine dair Pamuk'un bir anısını anlatmak gerekiyor. Sahte kimlikle yakalanan genç bir kadın, sorguda verdiği ifadeye uygun olarak koğuşta okuma yazma bilmeyen birisi gibi davranmaya devam ediyor. Koğuşun "kurtarıcı" kadınları, genç kadına okuma yazma öğretmek için seferber oluyorlar. Ama genç kadının ailesi kızlarının kaybolduğuna dair gazeteye ilan verdiğinde her şey açığa çıkıyor. Lise öğrencisi olan genç kadın, bu ilandan sonra kimliğinin açığa kavuşmasıyla serbest kalıyor: "Bu var ya, yani harfi yanlış yapar... yeni öğreniyomuş gibi, nasıl oynamış bizimle!"

Cezaevinde sigara içmek konuştuğum tüm kadınların yaygın bir alışkanlığıydı. Fakat kaldıkları süre boyunca sıkça sigara yasaklarına maruz kalan kadınlar, sigaraya ulaşabilmek için türlü yollar icat etmek durumunda kalmaktaydılar. Sigara yasaklarına rağmen koğuşta içilen sigaraların kokusunu alan ama bir türlü sigaraları bulamayan idarecilere çok gülüyor Ayfer: "Adam çıldırıyor ya… Geliyo duman var; arıyo sigara yok. Sigara yasağı var, fakat bizde sigara var... Biz buluyorduk, gerçekten buluyorduk… Çok hoştu, adamlar çıldırıyodu ya, gerçekten çıldırıyordu işte!" Bu yasak vakitlerinde kadınların uzun ve sık saçlarının içinde koğuşa gelir sigaralar. Gidilen duruşmalarda karşılaşılan erkek arkadaşlardan veya kadınlara yardım etmek isteyen askerlerden alınan sigaralar, uzun saçlı bir kadının topuzu içinde koğuşa giriverir: "Sigaralarını saçlarına toplarlardı şöyle bir güzel. Onların arasından böyle bir avuç sigara çıkardı… Ay! Ne alemdik ya!"

Askeri uygulamalara karşı gelme meselesinde ortak bir tavır alınmadan önce askeri uygulamaların bir biçimi olan "rap rap eğitimi"ni yapan kadınlar, Meral'in gözlemlerine göre, idarenin istediği biçimde uygun adım yürümezler: "Bir grup arkadaş çıkıyo, işte onlar yavaştan yapıyormuş gibi, ama tam da yapmadan ama yapmış da

olmuş oluyorlar". Ortada yürüyen bu kadınların yanı sıra, mazgaldan görünmeyen kör yerlere çekilen kadınları fark eder sonra: "Diyelim koğuşta atıyorum elli kişi varsa, yirmi kişi orda rap rap yapıyo, otuz kişi sağda solda. Böyle bir hava var". Yine bir bozma girişimi olarak, masa başında yemek duası yapan "beş on kişi... mırıl mırıl bişeyler söylüyorlar[dır]".[46] Kesin bir karşı koyuşun olmadığını işaret eden bu anlatımlar, başka bir manaya da gelmekte: Kadınlar askeri cezaevinin dayattığı uygulamaları tam ve mükemmel bir biçimde yerine getirmezler.[47] Kabul ederek de direnmenin yolunu bulurlar. Kurallara uymakta gibi göründükleri anları, farklı bozma pratiklerinin sergilenmesi takip edebilir. Mesela, kadınlar havalandırmaya sayıma çıkarlar; ama idarenin istediği biçimde yani koşarak değil, koşmadan. Arkadaşlarının "sondur komutanım" demeyip şiddete maruz kalmasının ardından verilen askeri komutlarla "hazır ol" durumuna geçmeleri ve bu geçişi sert ve ses çıkarır bir biçimde yapmaları beklenen kadınlar bunu "yalandan" yaparlar, "şöyle yavaşçacık". Havalandırma içinde uygun adım yürümeleri istenir, ama kadınlar "başka türlü" yürür: "...yürüyoruz... uygun adım yürümüyoruz, onların istediği hızla yürümüyoruz... ama yürüyoruz... o havalandırmanın içinde dön dön dön dur... askeri disiplin yürümüyoruz".

Yüksek sesle İstiklal Marşı söylemeleri konusunda emir verilen kadınlar "senin istediğin şekilde söylemeyeceğim... söylemek istiyorsam normal, benim istediğim şekilde söyleyeceğim" cümleleriyle askerlere ve idarecilere karşı dururlar. Koğuş içindeki eğitimler, söylenen marşlar, sayımlar hep kısık sesli, "mırıl mırıl[dır]": "Eğitim yapılırken sessiz şey yapar; marşları sessiz söyler; sayımı sessiz, yavaş sesle veren böyle pasif direnme diyebileceğim böyle bir direnmeleri

46. Yine Mamak Askeri Cezaevi Hükümlü-Tutuklu ve Gözaltı Talimatı'ndandır (akt. Çalışlar, 2010: 163): "... koğuş kıdemlisi bütün koğuşun duyabileceği bir sesle yemek duasını okur ve bütün koğuş tekrarlar. Yemek duası şöyledir: TANRIMIZA HAMDOLSUN MİLLETİMİZ VAR OLSUN, duaya bunlardan başka kelime katılmaz ve duadan kelime çıkarılmaz".

47. Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu'nda tutuklu kadınlara 'er' rütbesi uygun görülüp, onlardan her üst rütbeliye selam vermeleri istendiğinde çok konuşup tartıştıktan sonra ne yaptıklarını bir bozma ve tersine çevirme pratiği olarak burada aktarmak isterim. Kadınlar, yanlarına yaklaşan albayın karşısında 'hazır ol'a geçip daha sonra verilen 'rahat' komutunda da bu duruşlarını devam ettiriyorlar: "Rahat, dedim sözcü, rahat, dedim / Biz, böyle rahatız komutanım!" (Soysal, 1996:160).

olan insanlar vardı".[48] Fakat bu "mırıl mırıl... cılız cılız" kadın sesleri bile bulunulan ortamın ciddi ve eril niteliğine zarar vermeye yetmektedir: "O kadar vahşiliğin arasında, erkeklerin arasında böyle ayrık otu gibi duruyorduk... düşün çıkartıyorlar, kızlara havalandırmada eğitim yaptırıyorlardı ya da koğuşta eğitim yaptırıyorlar: Komandoyuz biz, komandoyuz biz diye, cılız cılız kız sesleri".

Kadınları aşağılamak için edilen küfürler, sahiplerine "sahnenin arkasında" hemen iade edilirler.[49] Kadınlar her ne kadar başlarda bu küfürleri duydukları için utansalar da, sonraları ne vakit "canımız yandığında" o küfürleri geri yollarlar. Sema, daha önceki sayfalarda anlatılan "idare şakası" sonrası arkadaşlarıyla beraber ettiği küfürleri hâlâ hatırlar: "Bana tahliye muamelesi yaptıklarında da onların [küfürlerin] hepsini tek tek sıralamıştık".

Başka bir dava duruşmasında Hayat, mahkemenin 'her şeye kadir' hakiminin karşısında düşlediği dünyanın resmini çizmektedir.

Beş kere okunduktan sonra Güneş'in hatırında tek cümlesiyle kalmayan Nutuk, gazete de dahil olmak üzere okunacak her şeyin yasak olduğu cezaevi koşullarında sadece okuma tutkusunu tatmin etmek isteyen bir kadını mutlu etmiştir; zorunluluk anlamını yitirmiştir: "Nutuk'tan ne hatırlıyorsun derseniz, hiçbir şey! Yani bir gün şey diye düşünüyorum, çok yaşlandığımda Nutuk'u ezbere okuycam herhalde, yani beş kere okuduktan sonra".

Saklama ve zorunluluğu imkâna çevirme pratiklerinin bir araya nasıl gelebileceğine dair başka bir örnek vermek gerekirse; koğuşta zorunlu tutulan eğitimin bir parçası olarak kadınlara *Atatürk'ün İlke ve İnkılapları* adında bir kitap verilir ve bu kitabı bir kadının sesli

48. Pamuk'un bu cümlelerinin işaret ettiği dönem, askeri uygulamalara karşı gelme tutumunun ortak bir karar olarak henüz alınmadığı dönemdir.

49. Burada sözü geçen 'sahne arkası'nı, Scott'ın (1995: 26) sözünü ettiği ve hakim olanın isteklerinin hüküm sürdüğü kamusal senaryonun ardında yazılan gizli senaryoya, "söylentileri, dedikoduyu, halk masallarını, türküleri, jestleri, şakaları" (a.g.e.: 16) hakimin mutlak denetiminin olanaksızlığının işaretleri olarak gören eleştirel anlayışa atıfla kullanıyorum. Küfür de, resmi otoritenin hoşuna gitmedikçe, bu arka sahnenin bir repliğidir.

Fotoğraf 4: Hayat'ın dünyasının resmidir.

biçimde okuması, diğerlerinin de okunanları sessiz bir biçimde dinlemesi şart koşulur.[40] Kadınlar, ders kitabı olarak koğuşa soktukları İngilizce veya Fransızca klasikleri tam da bu eğitim sırasında okurlar. İngilizce ya da Fransızca bilen kişi, idarenin kitabını eline alır; fakat kitabın içine başka bir kitap, klasik bir roman saklanmıştır. Asker mazgaldan bakarken okunuyormuş gibi yapılan ders kitabının yerini, asker gider gitmez saklı romanın anlatımı alır: "Arkadaş Fransızca öğretmeni. Aslını Fransızcadan okur, Türkçeye çevirir... Hepimiz sessiz sessiz, adam ordan bakıyor... Adam çıldırıyor bunlar nasıl ders dinliyor diye... Asker geldiği zaman böyle böyle, Atatürk dördüncü kolorduya bunları demişti... asker gidince yazar şunu şunu söylemiştir". Ayfer'in bu cümlelerinden sonra keyifle söylediği başka bir cümle daha var: "Biz onlarla oynadık!" Bu keyif, gözetimin kalktığı ve itaatin hemen buharlaştığı anları yaşamış olmanın keyfi olsa gerektir (Scott, 1995: 157).

50. Oral çalışlar'ın belirttiğine göre (2010: 18), bu kitabın önsözü Kenan Evren tarafından yazılmıştır; tutuklanan herkes bu kitabı parayla almak zorundadır.

Hayal Etmek ve Yaratmak: Bulunamayan, Engellenemeyen, Yokedilemeyen Meydan Okumalar

> hayal: Çocuk, bahçedeki elma ağacına tırmanıp
> hayallere dalarmış. Gün boyu inmezmiş ağaçtan aşağı;
> kimi geceler dallarda sabahlarmış.
> Sonunda, bu gidişata dayanamayan aile büyükleri kesivermiş ağacı.
> Çocuk, elma ağacından geriye kalan çukurun içine girip
> elma ağacı olduğunu hayal etmiş.
> Her sene sulu sulu, kütür kütür elmalar vermiş.
> Her sene gözyaşları arasında elma kompostularını kaşıklamış aile büyükleri.
> (Elif Şafak, *Mahrem: Görmeye ve Görülmeye Dair Bir Roman*'dan)

Gözaltında tutulduğunda beraber kaldığı hücre arkadaşına daha sonraki yıllarda Kızılay'da rastlayan Güneş, gözaltındayken kurduğu hayalleri ondan dinler. Uzun yıllar boyunca cezaevinden çıkamayacağına inanan Güneş,

> "işte bana dantel ipi, ağ ipi bi kilo alınsa, işte bilmem ne ebatta şuna şu alınsa yaparsam, şu masa örtüsü şu kadar zamanda biter; bunu işte bilmem kime göndermem, şu kadar sürer; onun bunu satması ve parasını göndermesi şu kadar zaman alır... güzel işte, avukat parasını öderim..."

gibi hesaplamalar yaparmış. Aynı anda, annesinin ördüğü ve sorgulamalar sırasında epeyce yıpranan hırkanın aynını örmek ve böylece gözaltında yaşadıklarını annesinin fark etmemesini sağlamak için kimden ne isteyeceğini de uzun uzun düşünmekteymiş. İktidarın mutlak denetimini sürekli göstermek için kullandığı şiddetin tam ortasında Güneş'in düşünceleri "başka yerler"de gezinmekte; Güneş'in hayalleri hakim olanın sınırları dışında dolaşmaktaymış. Diğer taraftan, geleceğe dönük bu düşüncelerin ve hayallerin, tutuklanacak olmayı ve cezaevinde uzun bir süre tutuklu kalmayı kabul etmekle; ama bu tutukluluk sonrası yaşanacak hapisliğe dair düşünmemekle de alakası var: "Yani hiç oturup da ya benim hayatım ne olacak, bana ne oldu, bundan sonraki şeyler nasıl bir şey falan diye oturup da böyle bir hesaplaşma yapmamışım demek ki". Feride de

gözaltında tutulduğu hücrede ve sonra kaldığı cezaevinde "hiç hay Allah, bunlar benim başıma niye geldi gibi bir düşünce" taşımadığını; hapislik sürecini "ileriye yönelik kaldırılması gereken bir fedakârlık gibi" algıladığını anlatıyor.

Güneş gözaltındayken ve sorgulanırken kaldığı hücrede, tanıdığı insanların yüzlerini ve isimlerini birleştirir kişilikleriyle. Sezgin de ceza diye kaldığı hücrelerde kendi hayal gücünün sınırsızlığıyla karşılaşır: "Neredeyse o hücrede hiç yaşamıyordum". Genelde yazılarak oynanan sayı oyununu kalemsiz kağıtsız oynarlar hücre arkadaşıyla. Hücrenin duvar köşelerini "bir yatak rahatlığında yaşama yeteneği gösterir[ler]". Tek kaldığı zamanlardaysa, o da düşünür tanıdığı kişileri ve hayal ettiği insanlar yüzlerindeki tüm ayrıntılarıyla karşısına çıkıverir. Sebep belki de Güneş'in ifade ettiği kadar basittir: "Kendinizi meşgul etmeniz lazım!" Bu bir geri çağırma ve hatırlama girişimi gibidir. Böyle bir girişim, yanına başka insanları/arkadaşları/dostları çağırarak hücreyi kalabalıklaştırma ve yalnızlığını biraz da olsa giderme isteğidir.[51]

Güneş, gözaltında tutulduğu hücrede başlamıştır elindekilerle yeni ve başka şeyler yaratmaya. Sorgulandığı yerden "yürüttüğü" bir kırmızı kalem ve hücrede verilen ekmeklerin içi bir satranç takımının en temel malzemeleri oluverir. Kırmızı kalemin ucunu yontarak elde ettiği kırmızı tozla ekmek içinden yaptığı hamuru boyayan Güneş, bir satranç takımının sahibi olur. Daha sonra bu takımı yakalatan Güneş, takımın atına bakıp bu atın ne kadar da ata benzediğini, satrancın nasıl oynandığını tartışan polisleri hâlâ hatırlar. Güneş,

51. Bu metni yazarken, kadınların kendi yaşam deneyimlerine dair yaptıkları yorumları elimden geldiğince aktarmaya özen gösteriyorum. Fakat bazı zamanlar, haddim olmayarak, onların yaşamlarını hayal ederken, kendi yorumlarımı yazarken buluyorum kendimi. Ayfer bunu hemen fark ediyor: "...ben şu an [bana anılarını anlatırken] Mamak'a gittim, onları gözümün önünde canlandırıyorum. Senin canlandırdığın farklı, yaşamak farklı..." Ayfer'in sezgisel olarak işaret ettiği üzere, kadınlarla yaptığım görüşmeler bir araştırmacı olarak beni de saran bir dünya yarattı; kadınların anıları zaman zaman benim hayallerime karıştı. Aynur İlyasoğlu (1997: 167) benim bu soru(nu)ma dair bir tartışmanın feminist literatürde sürdüğünü; görüşmecinin kendi katkısının metinde yer almasını savunanlar ile yazarın kendi sözlerinin metin üzerinde iktidar kurmanın bir yolu olabileceğini düşünenler arasında çetin bir tartışmanın yapıldığını işaret etmektedir. Kadınların sözlerinden sonra yaptığım yorumlar - sözü edilen söylemsel iktidarın oluşma ihtimalini sık sık düşünmeme rağmen - onların cümlelerinin içinde saklı ipuçlarıyla bazı cümleleri yine de yazma "yürekliliğinin" sonucudur.

tutuklandıktan sonra da satranç takımı yapmaya devam ettiğini söylemeden edemez. Hayat da koğuşta oynadıkları satranç ve dama oyunlarını ve oyun takımlarını nasıl özenle yaptıklarını anlatıyor:

> "…ekmeklerin içini tuz işte ne bilmiyorum başka neyle karıştırıyorduk ya. Bişey koyuyorduk, nişasta mı istiyorduk, kantinden bişey, onu şimdi bak net hatırlamıyorum… onu birbirine karıştırıp hamur işte şey oluyordu işte biraz daha yumuşakken şekil veriyorduk, satranç taşlarının şeklini veriyorsun ve biraz kuruyunca güzel güzel oynuyorduk".

Cezaevi koşullarında kadınların saçlarına yaktıkları kınalar, kitap okuyan kadınlar, kitap ve gazetenin olmadığı zamanlarda yapılan danteller, iğne oyaları, örgüler, nakışlar, çalışılan İngilizce dersleri, üniversite sınavı için matematik çalışan kadınlar, matematik veya İngilizce dersi anlatanlar, "karavanının pis yağlı şeyinde" gelen ama yine de keyifle içilen çaylar, gizliden saklıdan zuladan tüttürülen sigaralar, hatta "on tane birinci eşittir beş tane bafra eşittir üç tane samsun" veya "dört birinci eşittir iki bafra eşittir bir samsun" esasına dayalı kurulan sigara piyasaları, koğuşun temizliğinin hiç aksatılmadan yapılması… Bunların hepsi, koğuşun gündelik hayatının sürdüğüne işarettir; hayat dört duvar içinde de devam etmektedir. Bu devamlılığın bir kanıtı olarak Sezgin, cezaevinde tutulduğu süre boyunca, on sekiz ay boyunca duvarları hiç algılamadığını, kapalı tutulduğunu ve sınırlı olduğunu düşünmediğini, içeride "yapılması gereken çok iş" olduğunu söyler.

Sürekli bir şeyler yapma ve bu bir şey yapma edimleri sırasında başka yeni şeyler yaratma, dört duvarın arasında kalındığını çoğu zaman hissettirmez kadınlara. Karavanalarla gelen yemeklerin yenmeyecek kadar kötü olması, kadınları yeni tatlar keşfetmek zorunda bırakır mesela. Mamak tostu, bu yeni tatlardan biridir. Önce, gelen mercimek çorbasının taşı ayıklanır; kalan mercimeğin içine nane konulur; içi çıkarılmış ekmeğin içine bu naneli mercimek sürülür: "…ya katık resmen, ya inceciiiiik bi şey koyardık". Daha sonra, bu sandviç kaloriferin petekleri arasına konur ki ısınsın da tost olsun. Yemek yaparken yaratıcıdır kadınlar (Yıldız, 2008: 259): "Kahvaltı için yapılan tostlarımız vardı... Kıtır isteyenler için gazeteye sarılıp radyatörün arasına konuyor, yumuşak isteyenler için naylona

konduktan sonra radyatörün arasına konuyordu". Başka bir tat olarak Mamak pastası yapmayı cezaevinde öğrenir Güneş. Onun için bu pasta da, bir yaratma girişimidir: "Mozaik pastasını orda öğrendim. Yarattık kakaolu bisküvilerle falan... işte bisküvilerden meşhur Mamak pastası yapılıyo; kakaolu bisküviler ezilip sütle karıştırılıyo, krema oluyo".

Yatakların içindeki kıtıklar askerler tarafından koğuşun orta yerine boşaltıldığında, bu kıtıklar arasında yer alan bazı kumaş parçaları kadınların yaratıcılıklarını sergileyecekleri materyallere dönüşürler; "büyük parçalar... muflonlar falan onlarla hayvan oyuncakları falan yapmaya başladık". Bundan başka, kıtıklardan palyaçolar örü-

Fotoğraf 5: Yine Uçurtmayı Vurmasınlar filminden alınan, kadınların 'pasta' yaptığını gösteren bir sahne[52]

52. Çalışmanın bazı bölümlerinde Uçurtmayı Vurmasınlar filminden bir takım sahnelere yer vermemin bir sebebi, filmin senaryosunu yazan Feride Çiçekoğlu'nun cezaevi deneyimiyse; diğer sebebi de, görüştüğüm kadınların bu filmdeki sahneleri fazlasıyla gerçek bulmasıdır. Bu filme ilham olan kitaptan bir alıntı (Çiçekoğlu, 2004, 67): "Yılbaşında çok eğlendik... Kızlar pasta yaptılar bütün koğuşa. Kakaolu bisküviyi iyice ezip sütle karıştırıyorlar. Sonra sade bisküvilerin arasına sürüyorlar".

lür, kadınlar bu oyuncakları dışarıdaki çocuklarına gönderirler. Hayat'ın hâlâ sakladığı ve aşağıda fotoğrafı olan bir bez çanta da yine yatakların içinden "yürütülen" bu artık kumaşlardan yapılmıştır. Daha sonraki günlerde, yatak içlerinden çıkan kıtıklar minderlere, yastıklara ve bir şark köşesine dönüşür: "İki ranzanın arasına böyle bir şey düzenledik, çok da şık oldu".[53]

En ufak şeyin, "bir sap ipin bile" değerlendirildiği koğuşa, mahkeme gidiş gelişlerinden bulunan her şey taşınır: "Mahkemeye gider gelirken bile iplik toplardım". Portakallara sarılarak gelen kağıtlar, dışarıya yazılan mektuplara dönüşür. Mahkemeye gidip gelirken bulunan yapraklar, otlar, küçük çiçekler dışarıya yollanan kartların temel malzemelerindendir.

Fakat cezaevi idaresi dışarıyı hatırlatacak her şeyin, ki bunlara yapraklar, otlar, küçük çiçekler dahildir, koğuşta bulunmasını yasak-

Fotoğraf 6: Hayat'ın hâlâ sakladığı kıtıktan çantanın resmidir.

53. Kıtıktan yataklara Oral Çalışlar da (2010: 8) anılarında değinmektedir: "Askeri dikimevinin artığı ne kadar kırpıntı varsa bir çuvalın içine doldurmuşlar ve bunları yatak diye Mamak'a getirmişlerdi. İp sarılan makaradan, plastik askı parçalarına kadar ne ararsan bu yatak adı verilen çuvallara doldurulmuştu".

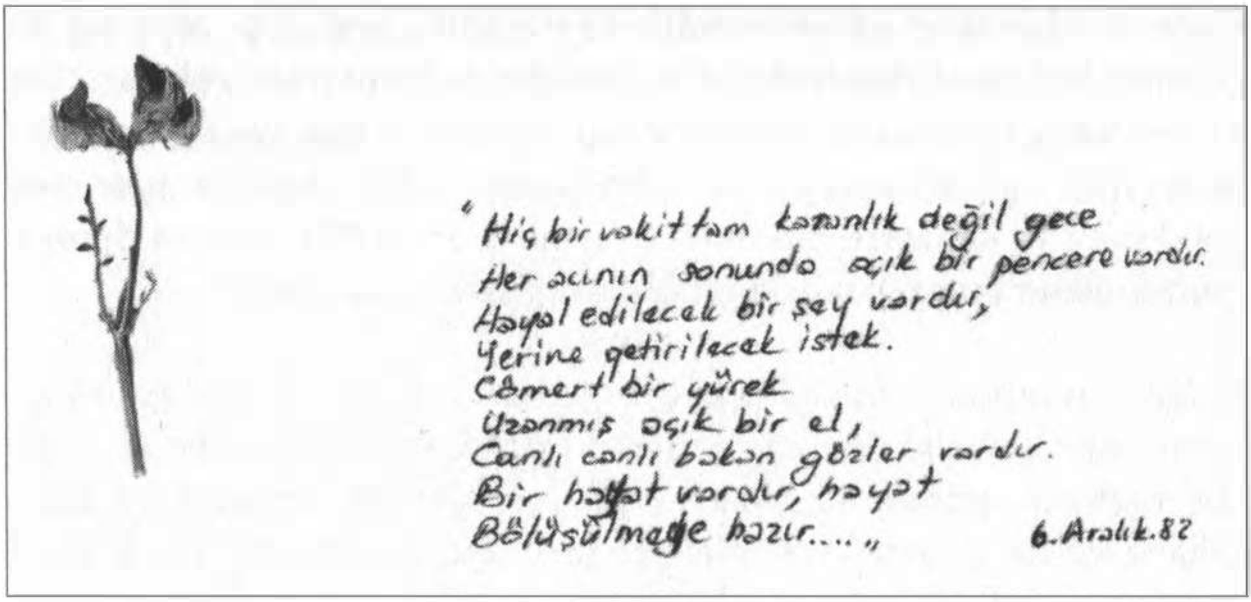

Fotoğraf 7: Mamak Cezaevi'nden 6 Aralık 1982 tarihinde yollanan, muhtemelen dışardan bulunmuş bir çiçekle yapılan bir kart

lamıştır; dolayısıyla duvarlarına resim veya kartpostal da asamaz kadınlar.[54] Fakat mazgaldan görünmeyen bir kör noktada Güneş'in kartpostalları ve fotoğrafları inadına asılıdır: "Uzun süre onları kimse fark etmedi".

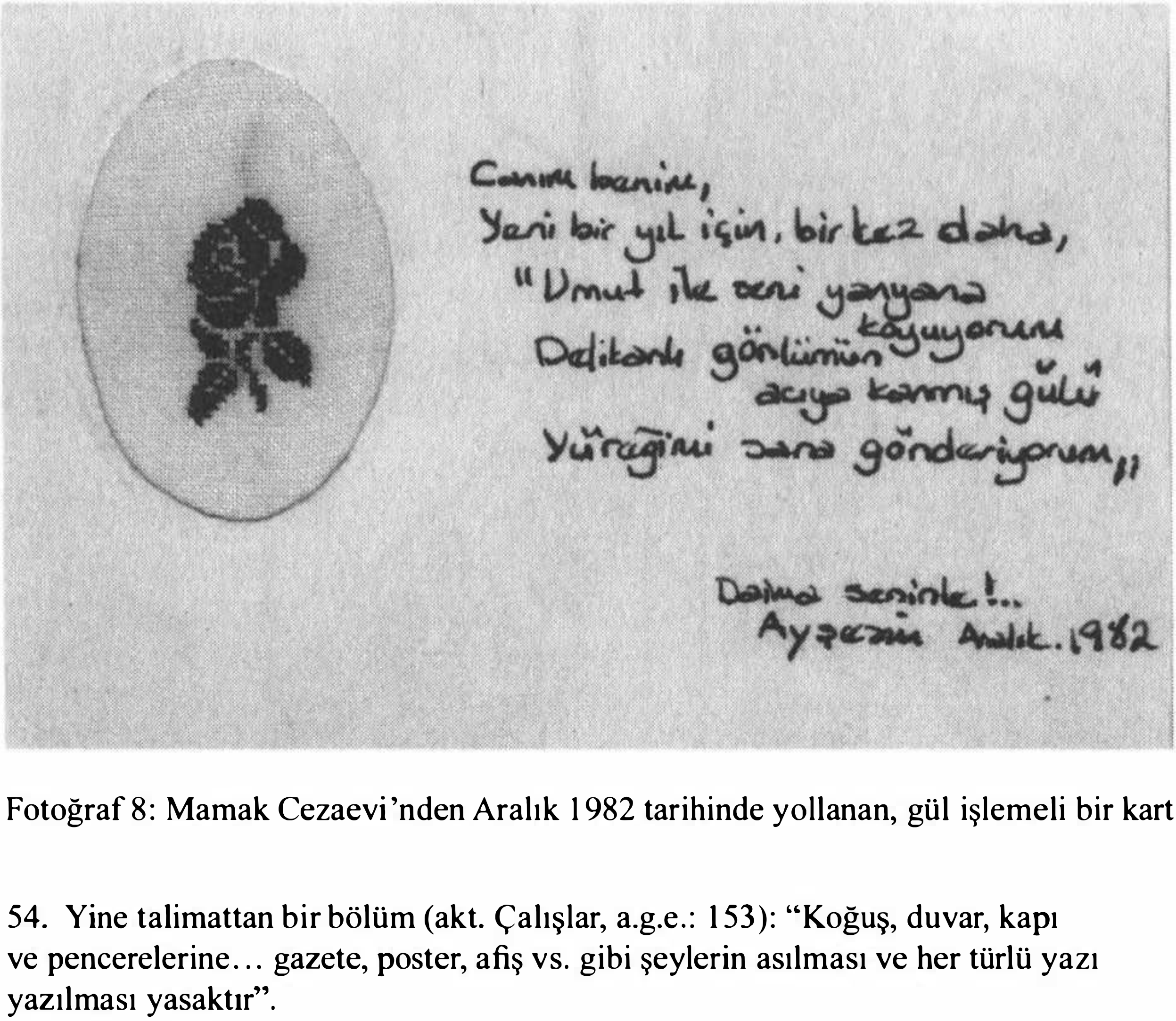

Fotoğraf 8: Mamak Cezaevi'nden Aralık 1982 tarihinde yollanan, gül işlemeli bir kart

54. Yine talimattan bir bölüm (akt. Çalışlar, a.g.e.: 153): "Koğuş, duvar, kapı ve pencerelerine... gazete, poster, afiş vs. gibi şeylerin asılması ve her türlü yazı yazılması yasaktır".

Cezaevi idaresinin yasaklarından biri olarak, örgü şişi veya tığ da giremez koğuşa. Fakat kadınlar bu yasağın da üstesinden gelirler: "Biz bi şekilde yaratıyoruz, saklıyoruz bi şeyleri, söküp söküp yeniden örüyoruz... şişleri saklıyoruz". Aşağıdaki kartın üzerine işlen-miş gül deseni ve kanaviçe etaminin üzerine işlenen Miki Mouse deseni, muhtemelen bu saklı şişlerin, tığların, iğnelerin hüneridir.

Sezgin, annesine gönderdiği aşağıdaki karta cezaevinde uzayan saçlarını çizer ve belki de uzun zamandır göremediği annesine elindeki tek hediyeyi gönderir: "İçeri girdiğimde saçım omuzlarımdaydı. Çıkana kadar saçımı kestirmeyeceğim, dedim. Elbette saçım iyice uzadı. Bu nedenle anneme 'saçım sana sevgi çiçekleri göndermek için uzuyor' diye yazarak bu kartı [aşağıdaki kartı] gönderdim".

Fotoğraf 9: Sezgin'in eliyle yaptığı ve annesine gönderdiği karttır.

Kartlar ve mektuplar, dışarıya yollanan ve kadınların iyi olduğunu tanıdıklara ulaştıran haberciler değildir sadece; mektubun kenarına yapıştırılan gerçek ya da kağıttan bir çiçek, kadınların yaşama tutunma inatlarını kendi kendilerine gösterdikleri bir işarettir aynı zamanda.

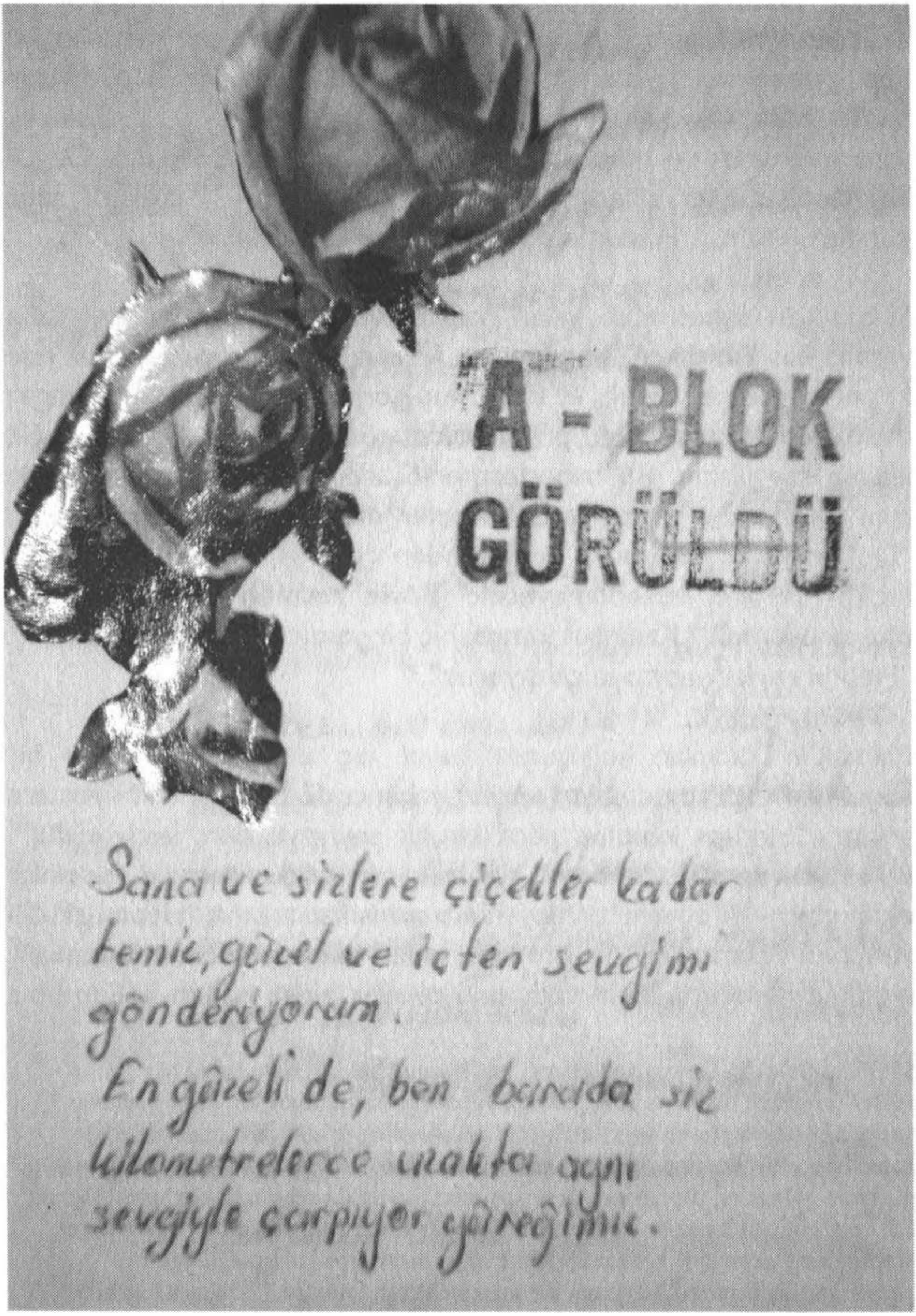

Fotoğraf 10: Hayat'ın, kenarına bir kağıttan çiçek iliştirdiği kart

Kağıt kalem verilmeyince "kağıt olmayınca, üstünde nakışlar bezeli türkülerle dokunmuş bir bez oldu sözlerimiz" diyerek kumaşlara iğne iplikle mektuplar yazan, becerileri yetmeyen koğuş arkadaşlarının yardımına koşup mektuplara çizgi film kahramanlarının çizimlerini yapan, yazdıklarını resimlerle, çiçeklerle, çizimlerle süsleyen bu kadınların mektupları, hapishaneden dışarıya konuşan metinlerdir; hep gelecekten, güzel günlerden, umutla özlenen özgürlükten bahsederler: "Aydınlık yarınların bizim olması dileğiyle... Gelecek yılların aydınlık ve mutlulukla dolu olacağına inanıyorum... Özgür ve neşeli günler dilerim... Yarınlar merhaba... Yüreğimi sana gönderiyorum... Hasretle öperim..."

Sükun için annesinden gelen mektupların başka bir anlamı daha vardır. Bir "işbirlikçi" olarak anne, kızının yine Mamak Cezaevi'nde kalan sevgilisine yazdığı ve kendisine gönderdiği "görüldü" damgalı mektupları yeniden yazıp Mamak'a gönderir; ama kızına değil, kızının sevgilisine. Bu haberleşmenin ardından gelen mektuba da aynı muameleyi yapar, ama bu sefer mektup kızına gitmektedir: "Dolayısıyla mektubun cezaevinden geldiği, cezaevine gittiği hiç bi şekilde hissedilmeyecek. Böyle resmen bi çeşit kripto oluşturuyorsun". Kadınları kimse, hiç bir yasak durduramamaktadır: "Hep bi şeyler yapmaya çalışıyoruz".[55]

Mamak'ın kadınlar koğuşunda hayat hiç durmaz. Koğuşun bir köşesinde İngilizce dersleri verilir; yabancı dil bilenler bilmeyenlere anlatır: "Herkes kendine göre bir alt seviyeye ders veriyor[du]". Bu sırada, ders kitabı olarak koğuşa giren farklı dillerdeki romanlar okunur; yine dil bilenler bilmeyenlere romanları anlatır: "Hepimizin dili yetmiyor onları okumaya işte birisi onları okuyor... Eylem Adamları, hiç unutmuyorum kitabın adı, onu okuyor birisi, bölüm bölüm bize

55. Pınar Selek'in Ümraniye Cezaevi'nde beraber kaldığı kadınlar da hep 'bir şeyler' yaparlar; resim yaparlar, heykel yaparlar; "kağıt üretenler, beste yapanlar, yazanlar, şarkı söyleyenler, kilim motifi geliştirenler, tiyatro çalışanlar bir köşe kapıp başka bir dünyaya akarlar"; çiçek yetiştirirler (Selek, 2004: 604): "Yumurtayı, güvercin gübresini, çayı, patateslerin dışındaki ya da sebzelerin köklerindeki toprak kalıntılarını, çürük meyve ve sebzeleri, yerdeki tozları, sigara külünü birleştirerek ürettiğimiz toprak öyle bereketliydi ki koğuşumuzu tepeden tırnağa saran ve yerlere sarkan sarmaşık bir yana, her yer çiçeklerle dolmuştu"; koğuşta kuş bile beslerler. Sibel Öz (2006: 176), cezaevinde "kadın renkleriyle bezenmiş bir dünya" kurduklarından söz ederken haklı gibidir.

31. MART
1982

CANIM CİHANIM

BU KEZ DE SANA ŞİİR YAZDIM. AMA BİR DERGİDEN OKUDUĞUM ŞİİRLER BUNLAR. ABDULKA-DİR BUDAK İSİMLİ BİR ŞAİR YAZMIŞ ÇOCUKLAR İÇİN. ŞİİR YAZANLARA ŞAİR DENİR BİLİYOR MUY-DUN? YA DA OZAN!.. DERGİDE SÖZEDİLDİĞİNE GÖRE U OZANIN "BİR GÜL ÇOCUK" adlı KİTABINDANMIŞ BU DİZELER.

BEN ŞİMDİ SANA BUNLARDAN BİRKAÇ TANESİNİ YAZIYORUM. EĞER SEVERSEN, BABANA SÖYLE BU KİTABI ALSIN SANA. BELKİ DAHA DA GÜZEL ŞİİRLER VARDIR İÇİNDE!...

Fotoğraf 11: Meral'in kızına yazdığı; koğuştan başka bir kadının çizdiği kart

anlatıyor". Koğuşun bir eve ya da okula benzediğini düşündürten bu sahnelerin gözümüzün önünde görünürleştiği anlar, kimi zaman Hayat'ın cezaevinden dışarıya çıkarmayı başardığı ders defterinin üzerindeki etikette Mamak Askeri Cezaevi'nin okul adı olarak yazılması; kimi zaman da cezaevindeki İngilizce öğretmeninin verdiği ödevin 'homework' (ev ödevi) başlığı altında yapılmış olmasıdır.

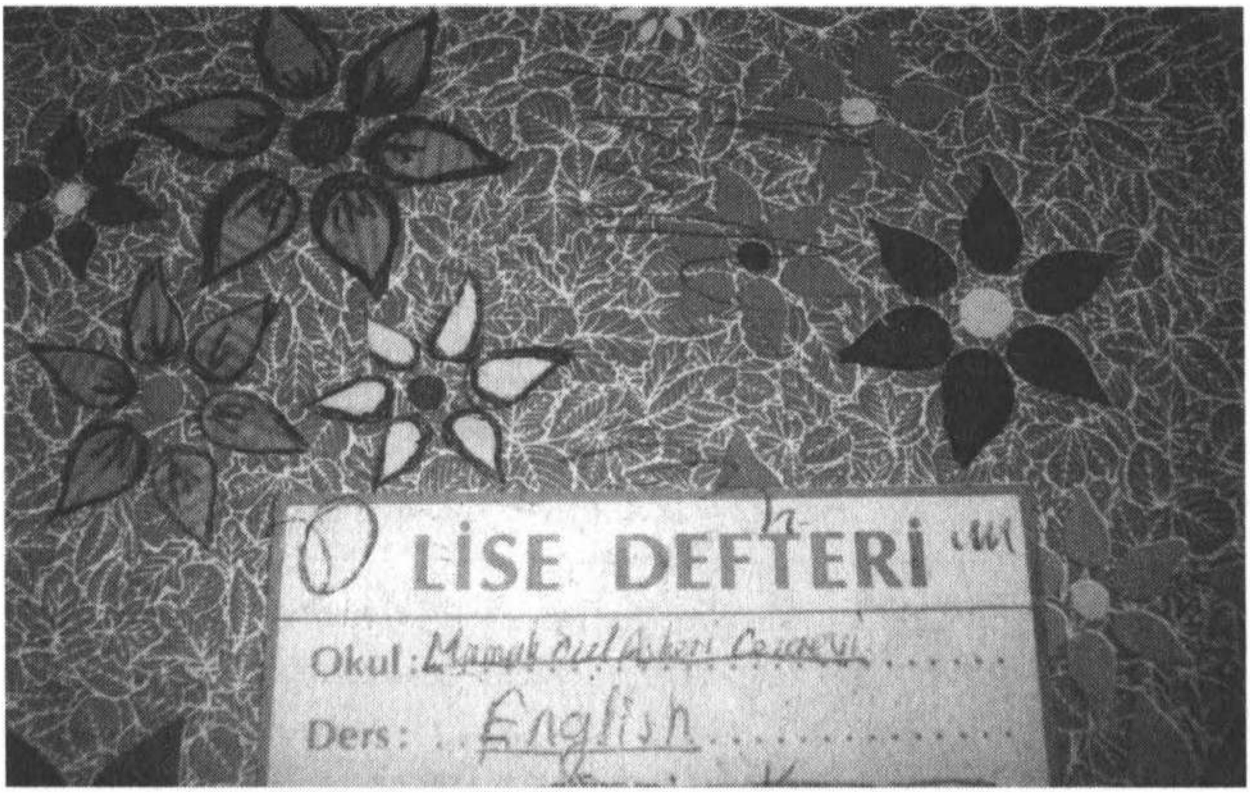

Fotoğraf 12: Hayat'ın İngilizce defteri

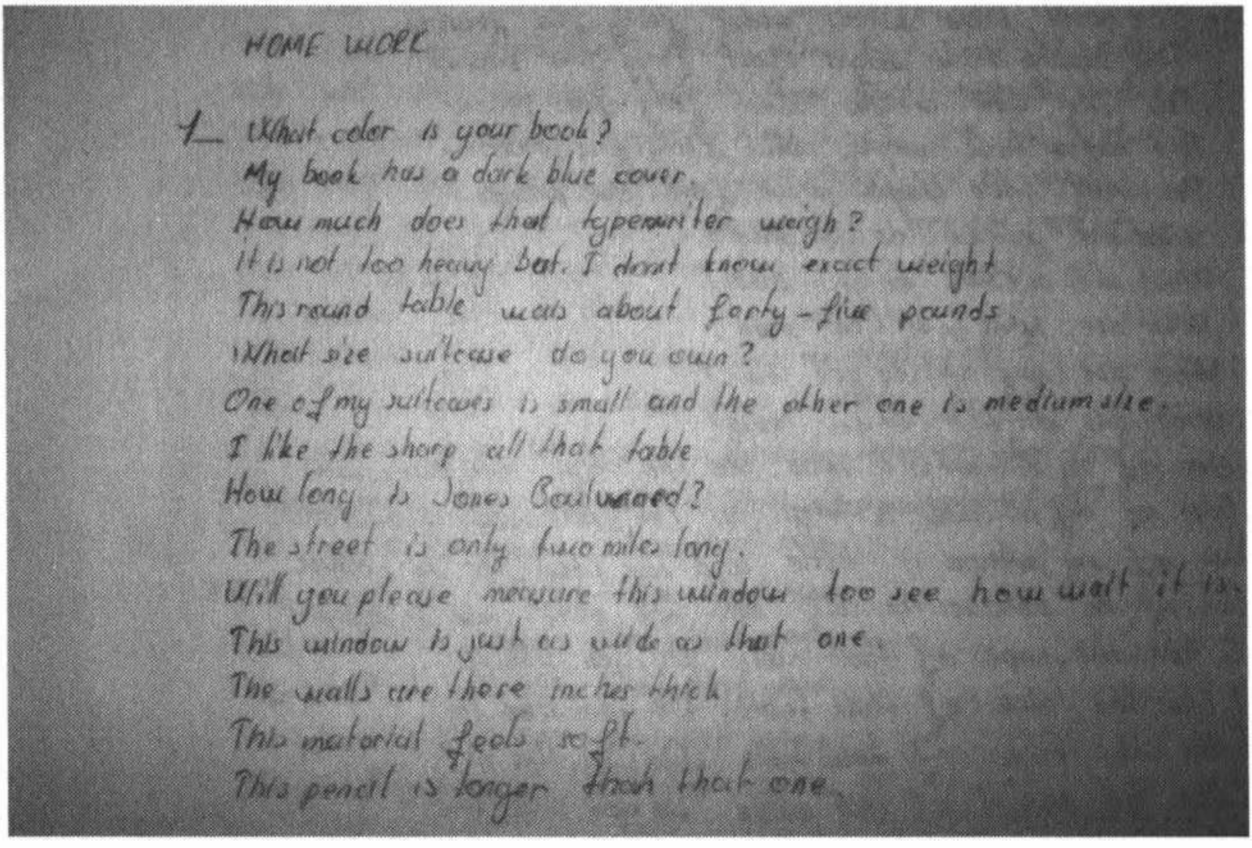

Fotoğraf 13: Hayat'ın İngilizce defterinden bir sayfa

İyimserlik: 'Başka Türlü' Bir Bakış

Kadınların cezaevinde bu kadar yaratıcı olmalarında, en ufak şeyi, "bir sap ipi bile" başka türlü görmelerinde, yaşadıkları hapis hayatının duvarlarını aşma çabalarında, hiç durmadan kendilerine türlü uğraşılar yaratmalarında, "başka türlü bakış"ın değeri büyük olsa gerektir. Başka türlü bakmanın diğer adı "iyimserlik"tir. Gözaltında tutulurken temiz hava alabildiği, güneş ışığını görebildiği ve suyla oynayabildiği için tuvalet temizlemek Güneş için "iyi bir şeydir". Sorgulamadan, havalandırmadaki asker şiddetinden ve verilen hücre cezalarından sonra koğuşa varabilmek de, mutlu eder kadınları: "Koğuşa girdin mi oh be diyosun, koğuşa geldim diyosun... Cennete gitmiş gibi oluyosun!". Kadınlar için, havasız ve dar bir mekân olan İki Yıllık'tan Mamak Cezaevi'ne, hele ki havalandırmasının zemininin toprak olduğu C Blok barakalarına gelmek ne sevindiricidir. Ayfer, her ne kadar Nazi kamplarında esir edilenlerin tutulduğu barakaları hatırlatsa da, bu mekânı benimser: "En havadar, en uygun yere geldik... o barakalarda biz çok mutlu olduk, aayyy çok güzel, hava var, işte pencereden bakabilicez, toprağa basabilicez, çok mutluyuz". Özellikle toprağa basabilmek, onun için doğaya ve dolayısıyla dışarıya açılan bir kapı gibidir. Sükun da benzer duyguları ifade eder: "Birden bire hani dışarıyı da görebiliyoruz... gökyüzünü görüyorsun, toprak görüyorsun, orda burda küçük çimenler, çiçekler görüyorsun".[56] Hayat'a göre, yaşadıklarının "iyi yanlarını bulup kendine moral veriyorsundur".[57] Doğaya yaklaşmanın bir işareti olarak havalandırmada görülen bir fare Güneş için muhteşemdir. Hâlâ o kadar detaylı anlatır ki o fareyi:

> "Yukarıya doğru bakan, pembe burunlu falan, çok güzel bir şeydi. Bir lağım faresinin insana ne kadar güzel görünebileceğini

56. Mamak Cezaevi'nden sonra kaldığı Ulucanlar Cezaevi halkın ziyaretine açıldığında, Feride gidip gördüğü yeri hayalindeki koğuşa hiç mi hiç benzetemez: "Burası bizim koğuşumuz olamaz diyorum. Çünkü, benim zihnimde renkli, ışıklı filan bir yer gibi kalmış. Yani orada iki sene nasıl yaşadığımıza... Sahiden iyiydik, yani kendi yarattığımız enerjiyle iyiydik. Ama dışardan tarafsız bir gözle bakılınca o basık, rutubetli, karanlık yerlerde nasıl yaşanıyordu bilmiyorum!".

57. Pınar Selek'in Ümraniye Cezaevi'nde beraber kaldığı kadınlar da hep iyimserdir (Selek, 2004: 597): "Rüyalar, koğuşun en yaşlı olanları tarafından yorumlanır ve genellikle 'her şeyin iyiye doğru gideceği' sonucuna varılır".

insan ancak çok uzun süre bir hayvan görmeden yaşayınca anlayabiliyo. Çok güzeldi. Böyle bir pırıl pırıl bir cildi, kürkü nefis görünüyordu. Pespembe burnu... ben çok beğenmiştim. Dünyanın en güzel faresi oydu herhalde".

Güneş'in iyimserliği, gözaltında tutulduğu hücreden başlar aslında; akreplerle, farelerle tutulmadığına şükreder.[58] Böyle bir şükretme hali üzerine cezaevinden çıktıktan sonra düşünür. Önemli bir belirleme olarak vardığı yer, işkence ve şiddetin her türlüsünün insanın ölçülerini bozduğudur. Şiddetin bu kadar ortasında tutulan kadınların ölçüleri değişmektedir. Başka bir ifadeyle, şiddet gören kişi gördüğü eziyeti sürekli başkalarının gördüğü eziyetle karşılaştırır. Yaşadığıyla baş etmenin bir yolu olarak, bir yaşama stratejisi olarak bu karşılaştırma, yaşananı küçümsemeyi beraberinde getirir: "İnsanlar birbirlerine bakıyorlar ve şöyle diyorlar: Bana onun kadar yapılmadı... Ben işkence gördüm dersem, ona yapılanlara ne diycem". "Bana fazla bir şey yapılmadı" ifadesi, kendi başına geleni küçümsemenin dayandığı belki de en son noktadır. Bu cümleyi çokça dillendirdiği zamanlarda Güneş, ölçülerini yeniden değiştirmesine yol veren bir radyo haberi duyar. Bu haber, İngiltere'de bir kadının kocasını öldürme şüphesiyle sorgulanmasının ardından bu suçlamayı kabul ettiğini beyan eden ifadesiyle ilgilidir. Kadın, bu ifadeyi işkence altında verdiğini, penceresi olmayan bir odada tutulduğunu, önüne koyulan ifadeyi imzalamadan bu odadan çıkartılmayacağının kendisine söylendiğini, paniğe kapılarak ve korkarak kağıdı imzaladığını söylemektedir. Bu haberi dinledikten sonra Güneş kendisine yapılanları düşünür: "...işkence başka nasıl olabilir ki denebilecek kadar çok şey yaşamıştım... bütün işkence türlerini tanıyordum, biliyordum her türlü aşağılamayı, fiziksel olarak da bir yığın şeyi..." Güneş'in yaşadığının ne kadar zor bir deneyim olduğunu bu kadar kesin bir biçimde hissettiği an, cezaevinden çıkmasından çok sonraya denk düşmektedir. Yaşanılan deneyime daha sonra ve başka bir hayatta anlam verildiğini anlatan bu olay, Güneş'in kendisi ve dış dünyayla kurduğu ilişkiyi yeniden gözden geçirmesinin bir vesilesidir. Böyle bir sorgulamanın 'dışarı'ya ertelenmesine yol veren bireysel bir pratik olarak iyimser olmak,

58. Gözaltında 'faresizliğe' şükreden Güneş'in Mamak'ta bir fareyle 'muhteşem' karşılaşması, kadınların 'beterin beteri'ni değil 'beterin iyisi'ni görmeye çalışmakta ne denli usta olduğunu hatırlatması bakımından ne ilginç bir örnektir!

yetersizlik, acizlik, güçsüzlük duygularını ötelemekte; hali hazırda bulunanı başka türlü görmeye yardım etmektedir.

Paylaşmak: Sınırları Bulanıklaştıran Tecrübeler

Gözaltında hücrede tutulurken, yanındakinin acısını hafifleştirmenin biricik yoludur elindekini paylaşmak: "O dönemde hücrelerdeki böyle çok işkence görenlere hani yapabileceğimiz bir şey olmuyordu. O nedenle de daha çok onlara belki işte en fazlası kumanya dağıtırken peynir ekmekse verdiğimiz işte; kendi peynirinizden bir parçasını oraya verebilmek gibi bir şeydi". Hücrede başlayan bu dayanışmanın devam ettiği yerdir kadın koğuşu. Hayat, gördüğü şiddet sonucunda yürüyemeyecek hale gelen kadın arkadaşlarına komünce nasıl baktıklarını ve onu yürütmeyi nasıl başardıklarını anlatmaktadır: "Bir yıl boyunca onun koluna girdik, yürüttük, ovaladık, masaj yaptık... ona göre bi şeyler alınıp yedirilmeye çalışılıyor... O destekle sonradan yürüdü". Feride de, koğuşa geldiğinde kendisine gösterilen şefkati, "hayatımda en çok şefkat gördüğüm zaman annemden sonra" diyerek tanımladığı o "muhteşem" anı unutamıyor: "Müthiş bir karşılamaydı. Sular ısıttılar, beni yıkadılar... o şahane bir duygu".

Fakat darbenin hemen ardından tutuklanarak Mamak'a gelen Pamuk'un kadın koğuşuna dair ilk izlenimleri gayet farklıdır: "Bir sıcaklık yoktu. Herkes yaralı... Herkes o 12 Eylül'ün şeyiyle şeyi bilemiyo... o sertlikle insani duyguların da sertleşiyor... Tek teke kimle konuşcaksın, yaşadığın işkenceyi birisiyle konuşamıyorsun ki, onu bile konuşamıyosun paylaşamıyosun... çok sıcaklıktan, paylaşmaktan çok söz edilmeyecek bir durumdu". Aynı davadan yargılanan kadınların bile birbirleriyle konuşmakta yetersiz kalmasını, polis sorgusunda yaşananların fazlasıyla "olağanüstü" olmasıyla açıklıyor Pamuk: "Çünkü o da aynı şeyleri yaşamış, aynı şeylerden çıkmış gelmiş. Sanki başlarda biraz inkâr şeyi var gibi... İnsan kendi yaşadığını, özellikle emniyet sürecinde yaşadığını önce kendin de kabul etmiyosun, yani psikolojik olarak reddetme şeyine giriyosun ilk başlarda". Hem çok uzak hem de çok yakın bu ilişki biçiminin dayanışmaya çevrilebilmesi için aradaki sınırların, ama en önce örgütsel sınırların bulanıklaşmasını sağlayacak bazı deneyimlerin koğuşta yaşanması gerekmiştir.

Başkasını dinlemeye başlamak, kadınlar arası ilişkilerin değişmesini sağlayan önemli girişimlerdendir. Güneş, orada bulunan ve yaşça kendisinden küçük kadınları dinler. Ona anlatılanlar arasında kadınların polis sorgusunda yaşadıkları da yer alır. Dinlediği farklı örgütlerden kadınların güvenini, öğrendiklerini kendi komün arkadaşlarına bile anlatmayarak kazanır. Ona göre, insanlar koğuş içinde gözlemler yaparak kime ne anlatacaklarını, kiminle ne konuşacaklarını belirlerler: "İnsanlar kiminle konuşabileceklerini buluyorlar, seçiyorlar". Meral de, polis sorgusundan gelen kadınların yaşadıklarını anlatmak ihtiyacında olduklarını; onlar konuştukça başkaları onları dinledikçe yaşanan acının azaldığını gözlemler. Onların komününde, sorgudan gelenlerin anlattıkları dinlenir: "...bazen sabahlara kadar, gece yarılarına kadar dinlediğimiz olurdu". Burada unutulmadan belirtilmesi gereken nokta, konuşmak isteyenin komün sorumlusuna yaşadıklarını anlatmak zorunda olmadığıdır: "Öyle bir tek kişiye, bir komünün başına filan anlatılmaz... yani bir kişi alınıp da onu sorguya çekmez". Meral'in komünündeki kadınlar bir araya gelerek konuşmak isteyen kadını beraberce dinlerler. Sezgin de, tutuklanmalarının ardından kendi komünlerinin "sınır"ları içinde yaptıkları ve emniyette yaşadıklarını paylaştıkları bir "sohbet toplantısı"nı hatırlamaktadır: "Terapi gibiydi bu". Sezgin'e göre, böyle bir paylaşımın gerçekleşmesi daha sonra gelişen direniş pratiklerini mümkün kılar.[59] Paylaşılan bu sözler, komünlerin arasındaki sınırları da aşar bazı zamanlar. Meral farklı davadan yargılanan bir kadını dinlemiştir mesela.

Meral dayanışmanın ilk adımlarından biri olarak, Erdal Eren'in idamından sonra koğuşun mutfağında gizlice yapılan ve tüm koğuşun katıldığı anmayı işaret etmektedir. Kadınlar beraber bir şarkı besteler bu anma sırasında:

> "O genç bir yiğitti / O genç komünistti / O küçücük gözleri, incecik elleri, kocaman yüreği / Deniz'im, Yusuf'um, İnan'ım

59. Bu noktada, Eser Köker ve Pınar Selek'in yardımıyla daha önce sözünü ettiğim kadın kamusallığının sözle kurulan yanını yeniden vurgulamak isterim. "Sözün yaşama dönük bir anlamı" (Selek, 2004: 599) olduğu kadın koğuşlarında, "orda cam olduğu için mutfak tuvaletin o incecik arasında" sigaralar gizlice içilmekte; kör noktalarda sohbet edilmekte; mazgaldan bakınca görünmeyen mutfakta fısıl fısıl konuşulmakta; sırlar saklanmakta; konuştukça sınırlar bulanıklaşmaktadır.

/ Tohum saçtınız çorak topraklara ulaşmak istediğiniz hedefe varmak için / bu toprak elif elif işlendi ve çelik su vere vere sertleşti / Erdal'ım darağaçlarında, denizleri yaşatan körpecik fidanım benim / Andın andımız, sevdan sevdamız".

Ayfer, aynı şiddetle uğraşan kadınların yan yana gelmesini bir zorunluluk olarak tanımlamaktadır. Fakat ortak tavır geliştirme süreçleri, örgütlenmeler arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmaz başlarda. Fikirlerin farklılığı devam etse de, beraberce karşı durulan anlarda gerçekleşen temaslar kadınları birbirine yanaştırır: "Orda sen istesen de istemesen de bir tepsinin içindesin. Yirmi dört saatin göz önünde... Karşındakini de orada çok iyi tanıyorsun... Yirmi dört saat birliktesin sen, kaçacağın bir nokta yok, anlatabildim mi?" Bu noktada, bir kadının "a fraksiyonuna ait, b fraksiyonuna ait" olduğu için değil, devrimci olduğu için idareye karşı koyduğunu belirtir Ayfer. Böyle ortak bir kimliğe, ortak bir tutuma sahip olmak, ortak mücadelenin zemini oluverir. "Düşman"ın farklılık gözetmeden davranması, onun karşısında dostluğun yaratılmasını sağlar. Hatta Sükun, bu direnişler sırasında kendi örgütlenmesinin kararlarına bile karşı geldiğini belirtir: "Ben örgütümle ters düşerek bazı şeyleri yaptım, bize de dediler açlık grevlerine katılmayacaksınız diye... hiç tartışmadım bile bunu... Ben orda doğru bildiğimi yaptım".

Güneş de, özellikle A Blok'a geçtikten sonra iyice artan şiddet sebebiyle kadınların birbirine daha çok yaklaştığını anlatıyor:

"Artık böyle şey haline gelmiş, donumuzu indirip çişimizi yapıp donumuzu kaldıracak hareketlilikte ellerimizin olmadığı zamanlar oldu. Aşırı coplanmaktan şişip kalmış, hareket edemeyen durumda parmaklarımız vardı, işte kıvıramıyorduk, şişlik o düzeydeydi... Koğuşta hani bazen Dev-Yol komününde mesela kimse bu durumda değilse, benim elim iyiyse ben bütün koğuşa baktım. İşte sizin eliniz iyiyse, siz bütün koğuşa baktınız".

Bu yaşananlar, kadınlar arasında dayanışma ve dostluk yaratır. Görülen şiddetin bu kadar yoğun olması aralarındaki farklılıkları umursamayarak kadınların birbirlerine yardım etmelerini sağlar: "İşte onun elini bilmem ovuyosun, sürüyosun". Böyle başlayan dayanışmanın vardığı yerdir: "Birbirimize yaklaşmıştık, biz birbirimiz

için yaşıyorduk, birbirimiz için heyecanlanıyorduk, birbirimiz için üzülüyorduk, ağlıyorduk gerçekten öyle. Hiçbir ilişki bu kadar derinlemesine yaşanamaz". Başlarda farklı örgütlenmeler arası keskin ayrımların yarattığı öfkeyle davransalar da, daha sonraki yıllarda "o dönem Mamak'ta kalan kadınların... daha güvenle baktıklarını sevgiyle baktıklarını gördüm ve yaşadım" diyor Güneş. Ona göre, koğuş içinde dayanışmaya ve paylaşmaya dayalı gelişen ilişkilerin bir sebebi, kadınların birbirlerine karşı dürüst ve açık olmalarıdır: "Hakkaten dürüst ve iyi kızlardık".

Güneş, cezaevi koğuşunda gerçekleştirilen dayanışmanın bilgi hiyerarşisinden uzak olduğunu dile getiriyor. Kadınları ortak bir mücadele zemininde buluşturan, o koşullarda ayakta durmaları gerektiğine dair inatlarıdır: "Orda hepimiz insan olmanın onurunu ayakta tutmaya çalıştık... böyle yapılmasını kabul etmiyoruz demeye çalıştık". Yine de, üniversite mezunu olan ve bir meslek sahibi olan Güneş, koğuşta kalan kadınların entelektüel birikiminin aynı düzeyde olmadığını, bazı örgütlenmelerin kadınlarının "bilgi zayıflığını, bilimsel bilgi zayıflığını, entelektüel bilgi zayıflığını" belirtmektedir. Fakat böyle bir farklılığın üniversite mezunu olan kadınlara üstünlük vermediğini, aksine kimi kadınlardaki böyle bir bilgi birikiminin kadınlar arası dayanışmayı artırıcı bir rolü olduğunu vurguluyor. Güneş, kadınların birbirleri arasındaki farklılıkları görünürleştirmeye dönük söylem ve pratikler gerçekleştirmek yerine, bu farklılıkları çoğu zaman aşan dayanışma yolları bulmayı tercih ettiklerini söylüyor: "N'olur yani, iki kere ezersin bilginle şeyinle. O da seninle ilişkisini keser. Biter yani o zaman! Oradaki direniş öyküsü direniş öyküsü olmazdı, başka bir şey olurdu". Yaşça daha büyük, "daha iyi eğitimli" ve bilgi birikimi olarak daha zengin kadınların çoğunlukta olduğu bir davanın mensubu olarak Güneş, içlerindeki bilgi birikimini diğer kadınlarla paylaşmaya gayret ettiklerini vurguluyor. Böyle bir paylaşımın, farklı davalardan yargılanan kadınların olumlu ilişkiler geliştirmesine yol verdiğini de belirtmeden edemiyor. Aksi takdirde, eşitlik ve adalet isteyen kadınlar olarak orada bulunmanın anlamsızlaşacağını söylüyor.

Koğuşta hiyerarşik ilişkilerin gelişmesine neden olma ihtimali olan yaş farklılıkları, Sema'ya göre bir otorite aracı olarak değil, ortaklığın gerçekleşmesinin imkânı olarak işliyor. Yaşça büyük kadınlar, küçüklere "korumacı" yaklaşıyor: "Yalpalayan ya da yal-

palamaya eğilimli olan, çok da güçlü görmediğimiz kadınlara çok sevgi göstermek zorundaydık, onları ayakta tutabilmek için". Pamuk, koğuştaki şanslı genç kadınlardan birisidir. Yaşının küçük olması, ciddi bir hastalığının olması, hakkındaki suçlamaların ağır olması, sorgu için sürekli emniyete götürülmesi her örgütlenmeden kadının ona yaklaşmasını sağlıyor: "Beni sanki çocuklarıymış gibi seviyorlardı... şımartılıyom, seviliyom, bana süt getiriliyo, mutfakta iş yaptırılmıyo... temizlikten muaf tutuluyorum... ve onun için de ben çok farkında değilmişim o koğuş içindeki gerginlikler, tartışmalar..." Pamuk'un muaf tutulduğu bu gerginlikler ve anlaşmazlıkların işareti olarak Sovyet, Çin ya da Arnavutluk yanlısı olmanın yarattığı dogmatik sınırların koğuş içindeki varlığına değinen Feride, böyle bir kapılıp gitmenin, cevapların başkaları tarafından verilmesinin sağladığı "mutluluğun" kolayca bırakılamayacak bir duygu olduğunu anlatıyor.[60]

Güneş, başlarda birbirinden öğrenme konusunda tutuk kalan kadınların zamanla birbirlerine çok şey öğrettiğini söylemektedir. Mesela kendisi, koğuşta el işlerinde beceriksiz bulunan bir arkadaşına örgü öğretir. Hatta arkadaşı öğrendiği yeni "hayat bilgisi"yle dışarıdaki yeğenine bir yelek örer; daha sonra, bu "beceriksiz" kadın yine Güneş'ten öğrendikleriyle iğne oyası yapmaya kalkışır ve bir tane küçük örtü bile yapar. Başlarda aynı davalardan yargılanan kadınlar arasında başlayan bu paylaşım, zamanla tüm koğuşa yayılır: "İlk zamanlar kendi aramızda aynı davada yargılananlar arasında oluyordu, sonra giderek birbirimizden öğrenmek konusunda da rahatladık".

Koğuşlarda paylaşılan şeylerden biri de giysiler ve nevresimlerdir. Tahliye olan bir kadın, her eşyasını alıp gitmez; ihtiyacı olanlara devrettiği eşyalarla her eski tutuklu kendisinden izler bırakır "koğuşun bedeni"nde. Önceleri çoğunlukla komün içlerinde ger-

60. Cezaevinde örgütler arası sınırların keskinliğine dair en önemli örnek, Türkiye Komünist Partisi (TKP) ve Türkiye Devrimci Komünist Partisi (TDKP) davasından yargılanan kadınların arasındaki ilişkilerin niteliğidir. Dışarıdaki siyasal mücadele ortamında TDKP tarafından pasifist ve sosyal şovenist bulunur TKP: "Açık söyliyim yani, TKP ile biz gerilimliydik dışardayken". Fakat TDKP davasından yargılanan kadınların beklemediği bir tavrı gösterir TKP'li kadınlar cezaevinde. Tüm eylemlerde yer alırlar. Fakat Meral itiraf eder ki cezaevinde bir kere bile oturup konuşmamıştır ayrı davalardan yargılanan bu kadınlar: "...bunca mücadele yürütüyoruz ve onlar da katılıyorlar mücadeleye ve biz onların mücadelelerine de saygı duyduk... ama bir kere sohbet etmedik".

çekleşen giysi paylaşımının zamanla tüm koğuşa yayıldığını, bunun da su borusunun üzerine kıyafetlerin asılmasıyla oluşan "gardrop" sayesinde olduğunu anlatıyor Güneş: "İşte yarın Devrimci Yol davası varsa, gardroptakilerden seçilir, giyilir, gidilir". Bu eşya paylaşımı, kendisinin gözlemlerine göre, koğuşta kısa bir zamanda gerçekleşmiştir. Kısa zamanda gerçekleşen bu paylaşım, kadınların kendi aralarında zamanla gelişen yakınlaşmalarının vesilelerinden biri olmuştur.

Kadınların kendi aralarındaki dayanışmaya başka bir örnek olarak; dosya incelemek ve oluşturulan dava dosyasındaki bağlantıları ve açıkları görmek konusunda usta bazı kadınlar, dava dosyasını incelerler ve kadınlara bazı savunma önerilerinde bulunurlar:

> "Başkalarının dava dosyalarını çok okudum... dosyasını görmediğim çok az insan vardır o dönemde, çünkü avukatlarla ilişkiler çok dardı, çok sınırlıydı, çok kısa sürelerle görüşülebiliyordu... İfade verecek, ifadesinde ne söylemesi, nasıl söylemesi doğrudur diye özel çalışma yapmak gerekiyordu; dava dosyaları çok inceleyip destek olduğum çok insan olmuştur".

Koğuşta kurulan küçük bir hukuk bürosunun çalışanlarındandır Güneş. Başlarda kendi davalarının dosyalarını okuyan kadınlar, başka kadınlara da aynı desteği verirler zamanla.

İdarenin zorunlu kıldığı yaptırımlardan biri olan koğuş içinde yemek dağıtımı o günün nöbetçileri tarafından yapılır. Dolayısıyla, farklı örgütlerden kadınlar sırayla koğuşun yemeğini eşit dağıtmak için karavananın başına geçerler. Herkes herkesin elinden yemek yer.[41] Bu kadar hakkın ve adaletin gözetildiği bir ortamda, kimse kimseye bir söz etmeden sıranın sonuna sırayla geçilir "sondur komutanım" dayağı için:

> "Her gün iki defa iki kişi dayak yiycek. Elli kişiyiz, düşün! Normalde sana kaç günde bir sıra gelir? Günde iki kişi dayak yiyeceğinden dolayı, işte yirmi günde, yirmi beş günde gelmesi lazım... Hiç kimse hiç kimseye bir şey söylemiyor... Sen bir şekilde arkada kalıyosun, bugün son dayağı benim yemem lazım diyosun".

Meral tutuklandıktan sonra tutuldukları kafeste dayak yiyerek koğuşa gelen yeni kadınlardan bahseder: "O kadar kötü dayak yemişler ki... Kafeste eller böyle dev gibi olmuş". Kurtuluş davasından yargılanan bu kadınlar koğuşa geldikten kısa bir süre sonra, havalandırma vakti gelir. Yine aynı rutin yaşanacaktır. Kadınlar havalandırmaya çıkacak, "sondur komutanım" demeyecek ve askerlerin fiziksel şiddetine maruz kalacaklardır. Gösterilen ortak tavır kafesten gelen kadınlara anlatılamadan, havalandırmaya çıkılır. Havalandırmada uygun adım yürüme emri verildiğinde, "böyle bir grup birlikte duruyorlar, yürümediler". Askerler bu yürümeyen kadınlara yöneldiklerinde, geride kalanların askerleri durdurmaya nasıl çalıştıklarını Meral anlatıyor: "Bizim yürümediğimize artık alıştılar. Bize bir şey yaptıkları yok, yeni gelenleri kıracaklar. Ondan sonra askerlerin bunlara yönelmesi ile birlikte bizim o yürümeyenler grubunun içerisinden n'apıyorsunuz, görmüyor musunuz, zaten ne haldeler, bilmem ne filan diye biz bağırmaya başladık". Böyle bir engelleme çabasıyla harekete geçen kadınlar farkındadırlar ki askerlerin şiddeti onlara geri dönecektir. Nitekim döner de: "Bizim bağırmamızla birlikte, bu sefer onları bıraktılar, bize yöneldiler". Dayağın bile paylaşıldığı bu ortamdan hatırlanan, dayanışmanın verdiği mutluluktur: "Bu arkadaşlarla nasıl sarıldık, nasıl ağlıyoruz, biliyor musun? Bir yandan onlar ağlıyo, bir yandan biz. Onlar diyor ki, bizim yüzümüzden siz dayak yediniz. Biz diyoruz ki, oh size dayak attırtmadık". Dayanışma ilişkileri, birbirlerini koruduklarında açığa çıkıyor: "Bu toplumda kaç kişi kim için ne yapmış? Senin için dayak yiyo... dayak yiyeceğini bile bile seni savunuyo". Hayat'ın sözleri bu anlatılanları özetliyor: "... paylaşıyoruz dayağı".

Bu paylaşımı gündelik ve yaygın bir yaşam pratiği haline getiren en önemli gelişme, koğuştaki kadın sayısının giderek azalmasıdır.

61. Sükun kadınlar arasındaki örgütsel ayrılıkların bu yemek dağıtımlarında nasıl ortaya çıkabildiğini, koğuş nöbetçisi olduğu bir zamanda farklı örgütten bir koğuş arkadaşının kendisinin elinden yemek almak istemediğini hatırlıyor: "Yemek dağıtıyorum o zaman, biri kepçeyi elimden almak istedi... ben, dedi; sosyal faşistin elinden yemek yemem". Ama koğuş içindeki dayanışmanın artması beraberinde bu ayrılıkları ve sınırları da anlamsızlaştıracaktır: "Bunların hepsi bitti gitti... bu gün eminim ki o günlerde yaşadıklarımızdan dolayı birbirimize çok saygımız ve sevgimiz var... bunlar komik şeylerdi, çocukça şeylerdi". Hayat da, "o curcunalardan sonra", koğuşun kadınları arasında "dıştalama, sınırlılık" ilişkilerinin "hikâye oldu[ğunu]" belirtir.

Sayıca az kalan kadınlar, birbirlerine daha da yaklaşırlar; hatta ortak komün fikri bile koğuşta tartışmaya açılır. Farklı örgütler arasında ortak komünün mümkün olup olmadığının tartışılmaya açılması "cesaret[tir]" Hayat'a göre. Pamuk, bu sıralarda, uzun zamandan sonra koğuştaki bir kadınla kendi içini paylaşır: "Neler yaşadım, içimde neler var, nelerle karşılaştım, nasıl bir ruh halindeyim, ona mesela her şeyi çok açıklığıyla anlatabildim, paylaşabildim".

Tüm bu koğuş içi dayanışma ilişkilerinin yanı sıra, kadınların diğer dostlarını da anmak gerekiyor. Kadınlar tarafından keşfedilen ba-zı "olumlu tipler" aracılığıyla dış dünyadan haberdar olunur. Bu askerlerin fedakârlık yapıp riskler alarak kendilerine yardım ettiğini belirtiyor Hayat. Meral de, direndikleri için kendilerine saygı duyan askerlerin varlığından bahsediyor. İdarenin haberi olmadan içeriye sokulan kitaplara, koğuşa atılan sigaralara, erkeklerin hücrelerinden mektup taşıyanlara, Erdal Eren'in parası bittiğinde kadınlardan Eren'e para taşıyanlara, komutanlarının "döv" emri karşısında vuramayanlara dair Sema'nın sözleridir: "...bizim yüzümüzden askerliğini yakanları biliyorum ben. Bizim yüzümüzden yürümeyecek hale getirilenleri biliyorum... Bizim için türkü söylüyorlardı yanık yanık, çok üzülüyorlardı bizim için".

Erkek tutuklulardan gelen yardımlar da unutulmazdır. Meral tutulduğu hücrede açlık grevi yaparken, erkeklerin kendisini şekersiz bırakmamak için buldukları çözüm sayesinde nasıl susuz kaldığını gülerek anlatmaktadır:

> "Erkek arkadaşlara doldurtmuşlar ibriği. Ben susadım, ibrikten bir su içeyim dedim. Ama ibriği nasıl içiyorsun, elini şeyden çıkartıyorsun parmaklıktan, ibriği tutuyorsun işte demire yanaşıyorsun, şöyle içiyorsun. Ondan sonra, anam ben ibrikten bir yudum aldım, n'apmışlar biliyor musun; bal yapmışlar bal; şerbet, şekeri basmışlar, beni besliyecekler diye erkek arkadaşlar... [gülüyor] Ama o kadar ağır bir şeker koymuşlar ki susuzluktan geberiyorum, canım su istiyor, su içmek istiyorum ama orda şerbet var... [gülüyor) Eee söyleyemiyorum da askere de bir şey söyleyemiyorum. Bana su getir diyemiyorum, su var ya önünde diyecek herif; arkadaşların işi çıkacak ortaya. Mahvoldum orda..."

Pamuk da, açlık grevi yapan kadınlar koğuşunun önünden geçen erkeklerin, hazırladıkları küçük tuz ve şeker paketlerini askere sezdirmeden yere düşürüp ayaklarıyla kapının altından ittiklerini hatırlamaktadır.

Bedenden Ötesi Yok!

Ayfer, yaşadığı şiddet karşısında bedenine gelen acıları hiç düşünmediğini söylüyor: "Sen bedenini düşünmüyosun ki, düşüncelerinin doğruluğunu düşünüyorsun". Sorduğumda, kadınların çoğu cezaevinden çıkana kadar hiç ağlamadıklarını belirttiler. Bu soru üzerine Güneş'in bana anlattığı bir anektodu buraya dahil etmek isterim:

> "Almanya'da bir genç kızlar sığınma evini ziyaret etmiştim. On - on sekiz yaş arasında tecavüze uğramış kızlardı aile içinde ya da dışında. Sığınma evindekiler kuruluş da psikologları ile çocuk gelişimcileri ile kızların sağaltımları ile ilgileniyorlardı. Şöyle bir olay anlattı psikolog: Bir ara sığınma evindeki kızların hepsinde bir vajinal akıntı başlamış işte ortak çamaşır makinesi falan kullanmak nedeniyle. Her şeyden önce mantar olabileceğini düşünmüşler, işte testler yapılmış, jinekolojik kontroller yapılmış, yani birine bulaşmış olsa cinsel ilişki ya da başka bir nedenle çok hızlı yayılabilen bir şey kandida türü mantarlar ama çıkmamış yani mantar yok. Araştırmışlar, başka şeyler de yok. İltihabik şeyler olabilir falan diye. Sonra bir çocuk psikiyatristiyle jinekolog birlikte çalışmalar yapmışlar ve jinekolog onlara şöyle bir şey sonunda söylemiş: Acıyan vücut ağlar ve bu her zaman gözyaşı olarak akmaz, demiş".

Anlattığı bu olay sonrası, Güneş cezaevindeki pek çok kadının vajinal akıntısı olduğunu söylüyor. Onun için, bu aslında vücudun ağlaması; iktidardan saklanan gözyaşları var cezaevi kadınlarının.

Kadınlar arasındaki yakınlaşmanın sebebi Güneş için, "idarenin baskısı karşısında fiziksel olarak başka şansımızın kalmamasıdır". Ellerinde bir tek bedenleri vardır kadınların. O bedenin bu kadar yıpratılmasıdır kadınları "ortak bir beden"de birbirlerine dolayan:

> "Hakkaten yorganımızı üzerimizi örtecek kadar elimizle bir şey tutamamak, bardağımızı tutup su içebilecek durumda olmamak

ya da tuvalette donumuzu indirip toparlayacak durumda olamamak gibi fiziksel olarak ellerimizi kullanamamanın getirdiği zorluklar oldu. Eğer birbirimize bakmasak ya aç kalıcaz ya altımıza yapıcaz".

İdarenin kadınları rencide etmek ve aşağılamak için söylemini ve şiddetini doladığı kadın bedenleri, direnişin sağlanabildiği "tek alan[dır]". İdarenin kurallara uymaları için kadınların bedenlerine verdiği acıların izleri, "tam mahkemelik morluklar" mahkemenin ama en çok da dışarıdakilerin tepkisine yol açmak ve şiddet sahibini zora sokmak üzere mahkemelerde sergilenir; şiddetin izi, şiddete uğrayanın bedeninde "düşmana doğrultulmuş bir silah"a dönüşmüştür. Feride'nin ifade ettiği üzere, hakim olanın mutlak otoritesini sürekli yeniden ve farklı yöntemlerle kadınlara dayatması karşısında "geriye bir tek bedenimiz kalıyor". Yaşadıkları hayat boyunca "kendilerini gösterme şansı... az olan" kadınlar, belki tam da bu sebeple erkeklerin kararını aldığı ve on gün sürmesi planlanan ama erkekler koğuşunda üç gün sonra bırakılan açlık grevini tamamlıyorlar. Oysa ki, Ayfer'in de belirttiği gibi: "Zaten biz açlık grevini aşmıştık zaten... sayım vermiyorduk... ama biz onları desteklemek için girdik".

1981 yılında Mamak Cezaevi'nde yapılan açlık grevine kadın koğuşu da katılır. Bu açlık grevinin istekleri, cezaevindeki baskıcı uygulamaların son bulmasıyla ilgilidir. Eylem başladıktan sonra cezaevinin sert ve şiddet dolu tedbirleriyle karşılaşan erkek koğuşu, eylemlerini üçüncü günde sona erdirmek durumunda kalırlar: "Duyuyoruz koğuşları... [erkekleri] dışarı çıkarıyorlar, dayaktan geçiriyorlar, bağırttırıyorlar... Bu arada böyle anonslar yapılıyo, işte şu kadar kişi açlık grevini bıraktı filan diye... Üçüncü gün itibariyle de açlık grevi tümden bırakıldı erkek arkadaşlar tarafından". Başta on gün sürmesi planlanan eylem, erkek koğuşlarında üçüncü gün sona ererken kadınlar açlık grevine devam ederler. Bu eylemin ilk üç günü kadınlar koğuşunda daha sakin yaşanır: "Birinci gün bize pek dokunan olmadı". Fakat erkek koğuşlarında eylemin son buldurulmasından sonra kadın koğuşuna gelen idare, kadınlara tek tek eyleme devam edip etmeyeceklerini sorar: "Hepimizi sıradan geçtiler, dayaktan geçirdiler ama hiç kimse de bırakıyorum demedi. Kadınlardan bir tek fire vermedik, tek bir fire vermedik". Böyle

bir tutumun, erkeklerin açlık grevini bitirdiklerini bilen kadınların eylemlerine devam etmesinin sebebini Meral, o ana kadar kadınların sürdürdüğü direnişin kendisinde buluyor. Bu direnişin temel niteliği, ona göre, kadınların bir kere karar verdiğinde bu kararı sonuna kadar uygulamaktaki kararlılıkları: "Ne diyorsak onu sonuna kadar yaptık... Hep biz dediğimizi yaptık". Gösterilen bu inadın tekrar ve tekrar idareye gösterilmesi gerekliliği, açlık grevine devam edilmesine yol veriyor.

Kadın bedeninin cezaevi yönetimi için aşağı bir yanı var Sema'ya göre: "İdare karşındakileri küçük yaratıklar olarak görüyordu... nasıl oluyor da bunlar, bu değersiz insanlar, yani erkek bile değiller, eksik etek nasıl oluyor da bana karşı geliyor, nasıl oluyor da benim emirlerime itaat etmiyor". Sürekli uysal olması arzu edilen kadınlar, Güneş'in ifadesine göre, "biz [açlık grevini] erkeklere bağlı olarak yapmıyoruz" derler. Burada, kadın bedeni bir direniş zeminidir ve bu zeminde kadınların söz ve kararları geçerlidir; bedenden ötesi yoktur: "Bedeninizin sınırları içinde varsınız ve dışardan her türlü şey gelebilir ve bu sınırın içi bana ait".[62]

Buraya kadar hapishanede bir kadın koğuşunun nasıl bir yaşam, hareket ve direnme alanına dönüştüğünün hikâyesini anlatmaya çalıştım. Adile'nin ve Ayfer'in, Ayşe'nin, Feride'nin ve Güneş'in, Hayat'ın ve Meral'in, Pamuk'un, Seher'in ve Sema'nın, Sezgin'in ve Sükun'un cümleleriyle, öznel tasvirleri ve tanımlamalarıyla Mamak Cezaevi'nin kadın koğuşu bir yaşam tecrübesi olarak görünürleşiverdi. Ama kadınların bana anlattığı hikâyeler henüz bitmedi! Özgür olduklarında ve sokağa geri döndüklerinde kadınların ne yaptıkları ve nasıl yaşadıkları bu çalışmaya dahil edilmese olmazdı!

62. Bu noktada, Elizabeth Grosz'un bedeni yalnızca tahakkümün değil direnişin de yeri olarak anlatan metinlerini anmak gerekiyor. Grosz'a göre (akt. McDowell, 1999: 53), direnişin her zaman bir yolu vardır, çünkü "onlar [insan bedenleri] yerine getirirler ve karşı koyarlar". Beden, "yeni[yi], şaşırtıcı[yı], önceden kestirilemez[i]" bulmak ve/ya yaratmak konusunda potansiyele sahiptir. Bundan dolayı, beden zaman dışı ve durağan bir 'obje' değil; ama "perspektifin, sezginin, hayalin, arzunun, failliğin merkezidir".

5. BÖLÜM

DIŞARIYA DAİR

bir anı (zehir tadında),
bir görüntü (kimsenin görmediği
gizlenmiş, duyarlığa),
bir sözcüğün yer değiştirmesi
(belli belirsiz paslanarak),
ve sonra apansız bir akşam gezintisi
yeni bir düşünce verebilir insana
birkaç zamanlık yaşama inadı
biraz tebessüm
-kırık dökük de olsa-
"yeni bir hayat" kurmacalarına
dokunma isteğinin yonttuğu tutunma çabalarına

sonra çözülür zıpkın
kendini bırakır
gölgesini düşüren takıntılarına.
(Murathan Mungan, *Pavese'nin Günlükleri*'nden)

Türkiye'de yaşanan darbe sonrasında bir askeri cezaevinin kadın koğuşunda neler yaşandığını anlattıktan ve ne gariptir ki "hiç olmayacak bir yer"de, "hiç olmayacak bir zaman"da yaratılan kamusallığın izlerini görünürleştirdikten sonra geriye kalan, dışarıya, sokağa dönüp bakmak ve "olması gerektiği yer"de kamusallığı aramaktır. Bu arayış çabasına yol veren, özgür kaldıktan sonra sokağa geri dönen kadınların bazı cümleleridir: "...yaşananları düşündükçe diyorum ki;

bu dışardaki insanları dağıtırken, biz ruh sağlığımızı korumuş olduk içerde. Gerçekten öyle, çünkü saklayacak hiç bir şeyimiz yoktu"; "...sürekli kendini gizleyerek yaşamaya çalışmak kolay bi şey değil... duygunu, düşünceni, yapmak istediğini olduğu gibi yapabilmek, gösterebilmek başka bi şeydi ve o konuda biz dışardakilerden daha şanslıydık, daha özgürdük en azından". Sema'ya ve Sükun'a ait bu ifadeler, "dışarı"nın suskunluğuna ve dilsizliğine işaret eder. "[K] itlesel açılım bakımından, değil Türkiye'nin, dünyanın bile o günlerde gördüğü en önemli sol dalgaya" (Gültekingil, 2008: 15) tanıklık eden 1970'li yılların sokaklarında, artık "sessiz ve aceleci" (Kutlu, 1987: 102) insanlar gezinmektedir. 12 Eylül'ü öncesi ve sonrasıyla anlatmaya çalıştığım ikinci bölümün devamı olarak bu bölüm, Mamak Askeri Cezaevi'ndeki hapis hayatından sonra sokaklara dönen kadınların, Türkiye'nin ekonomik ve sosyo-politik dönüşümünde bir dönüm noktası olarak değerlendirilen 1980'li yıllardaki toplumsal değişimi nasıl deneyimlediklerine, sokaklarda gezinen "sessiz ve aceleci" insanların arasında neler hissettiklerine dair dinlediklerimden kaleme alınmıştır. Bu bölüm, dolayısıyla, 1970'li yıllarda politik mücadelede yer alan ve hayatlarının bir kısmında cezaevinde tutulan kadınların darbe sonrası sokağı nasıl deneyimle(yeme)diklerine; bir eyleme mekânı haline getirdikleri dışarıyı nasıl yitirdiklerine; böyle bir kayıp hissine rağmen nasıl ve hangi yollarla hâlâ yaşamayı becerdiklerine dair bazı ipuçları sunmaktadır.

Yeniden Dışarıda Olmak

Görüştüğüm kadınlardan sadece Adile 12 Eylül askeri darbesini dışarıda yaşamıştı: "Kimsenin sesi çıkmıyordu korkudan... Nasıl yaşarsın?... Sessiz, korku..." Adile, yine de, bu zor zamanlarda insanların birbirini bulduğundan; "belirli yerler"de, çoğu Ankaralının bileceği Mülkiyeliler'de, Engürü Kahvesi'nde, Zafer Çarşısı'nda, sinemalarda görüştüklerinden bahsediyordu. Ankara'nın bazı kamusal mekânları, aynı geçmişten insanları buluşturmaktaydı. Ama diğer taraftan, bu zamanlarda şehrin sokaklarında korkusuzca yürümek de pek mümkün değildi: "Her içerden çıkanın peşine bir polis takıyorlardı, takip ettiriyorlardı. Kimin ne ilişkisi var ve polis seni tehdit ediyordu: Bak, şununla görüşüyorsun, dikkat et!" Hapishaneden çıkmak, özgürlüğe kavuşmak anlamına gelmiyordu; gözetim ve denetim aksamadan devam ediyordu: "Cezaevinden

çıktıktan sonra evimiz kaç kez arandı. Baskına geliyorlar en az iki üç defa... gidip karakola imza veriyorsun".

İktidar suçlu gördüğünü ıslah edemediğinin kabulüyle hareket etmekte gibi; "birisi... hapisten çıktığında yeniden suç işlemeye eğilimli biri olmaktan" kurtaramıyor kendisini (Foucault, 2003: 26). Cezaevindeki iktidar, denetleyen gözünü gündelik hayata çeviriyor ve hatta çoğu zaman kendini ayan beyan göstererek varlığını unutturmuyor; 12 Eylül'ün hemen ertesinde tankı, üniforması, radyo ve televizyonda yayınlanan yüksek sesli bildirileri yoluyla gündelik hayata yerleşen sesini henüz sokağa çıkmış olanın ve muhtemelden daha çok kesin "suçlu" sayılanın hayatına da sızdırmaya çalışıyor. İktidar sokaktaki bu yeni bedenleri titiz bir biçimde kuşatıyor; yeni adreslerini öğreniyor; arama yaptığı evlerde ve imza vermeye çağırdığı karakollarda kendini "suçlu" gördüğüne yeniden hatırlatıyor; cezaevinden çıkanları takip ediyor ya da büyük kısmını takip ederek kendi gücünün söylentisini yayıyor.

Böyle bir dönemde ev, dışarıda kalan kimi solcular için bir buluşma mekânı oluyor: "Yine görüşüyorduk yani; evlere gidiyorduk, evlerde buluşuyorduk". Ev, sokağın tanklara ve askeri araçlara terk edildiği bir dönemde başka bir anlam kazanmış görünüyor; kamusalın, sokağın işgali sonrası ev, sadece daha korunaklı bir mekân değil aslında; bazıları için yalnızlığın üstesinden gelme niyetiyle de kullanılan bir mekân: "...en çok evler... Çünkü yalnız gibi hissediyorsun kendini... evlere gidersen o samimiyet... daha bir yalnız olmadığının o zaman farkına varıyorsun". Fakat bu evler, geçmişin mahalle evleri değil! Eskiden kalınan ve örgütlenme çalışması yürütülen evlerin kapısı artık kapanmış çünkü: "Halk artık kapattı bize her şeyini". Birbirlerinin evlerinde toplanıyor devrimciler. Bu "ev toplantıları"nda, darbe öncesinde yaşananlar hatırlanıyor; bununla beraber, ileriye dönük olarak neler yapılabileceği, darbe koşullarının nasıl ortadan kaldırılabileceği de tartışılıyor: "Geçmiş dönemlerimizi anıyorduk. Sonra neler yapabiliriz; 12 Eylül şeyini nasıl yenebiliriz; kendimizi nasıl güçlü hissedebiliriz diye".[63] Adile'nin hatırladıklarına

63. Serpil Sancar (2006: 50-51), "Babam ve Oğlum" filminde evin devrimciler için çaresizlik ve yenilgiyle dönülen bir mekân olarak anlatıldığını, bu dönüşün bir "mağdurluk anlatısı" içinde sunulduğunu eleştirdikten sonra şu soruları sorar:

göre, daha sonraki yıllarda kurulacak demokratik kitle örgütlerine dair, ki bu örgütlenmelere bazı sendikalar ve İnsan Hakları Derneği (İHD) dahildir, ilk tartışmalar da yine bu ev toplantılarında yapılmıştır. Yapılan tartışmaların ürünü olarak ilk kurulan örgütlenme İnsan Hakları Derneği'dir. Böyle bir kurumsallaşma, muhalif insanların yeniden bir araya gelebilecekleri ev-dışı mekânların ilk habercisidir: "İHD bizim için büyük bir açılım oldu. Ondan sonra cesaret geldi devrimcilere... Orada toplanıyorduk".

Darbenin ilk günlerini cezaevinin dışında yaşayanlardandır Ayşe ve Meral. İkisi de kısa bir süre, dışarıda ama saklanarak yaşarlar. Kaçak olarak yaşadığı beş ayın sonunda yakalanan Ayşe cezaevine giderkenki hislerini şöyle hatırladı: "İlk söylediğim şu arkama bakıp: Oh be, dedim; ilk kez takip ediliyor muyum edilmiyor muyum; özgürce gidiyorum, dedim". Ayşe, kaçak olarak yaşadığı bu dönemdeki sokağa çıkmalarını, sürekli takip edilme ve takibe yakalanarak başka insanların hayatını tehlikeye sokma endişesini "korkunç" anlar olarak adlandırmaktadır. Meral ise, bir buçuk ay süren "dışarıda ama gizlide"ki yaşamını sokaktaki insanların korkusuyla hatırlar. Birbirlerini tanıyanların sokaklarda selamlaşmadığı bir ortam yaratmıştır askeri darbe: "Öyle insanlar birbirleriyle selamlaşmıyordu o tarihlerde... Kızılay'da filan çok karşılaşıp da selamlaşmadığımız çok arkadaşımız olmuştur". Bu yıllarda herkes birbirinden korkmaktadır: "Herkes benden kaçıyor. [Cezaevinden] işyerime döndüm. Kimse konuşmak istemiyor... Herkes çekiniyor, korkuyor".

Görüştüğüm kadınların içinde cezaevinden daha önce çıkan birisi olarak Ayfer, dışarıda olmanın zorluğunu, çok kere "keşke içerde olsam" diye düşündüğünü dile getirir: "Öyle kötü şeyler yaşıyorsun

"Solun devam eden hayatı neden merak edilmiyor?... Solun hâlâ yaşamayı beceren özlemleri, arayışları, sorgulamaları ve ilkeleri acaba kendilerini nasıl ve hangi yollarla yaşatmayı beceriyor?" Sancar yaşanılanları, acıları, hataları görmezden gelmediğini; fakat işkence ve ölüm, yenilgi ve pişmanlık anlatısının ötesinde, insanların 'devlete başkaldır(a)madığında' nasıl ayakta durduğunu anlamak istediğini belirtiyor. Bu noktada Adile, bizi ev meselesine dair yeniden düşünmeye davet ediyor. Adile, darbe sonrası dönemde dışarıda kalan ya da cezaevlerinden dışarıya çıkan devrimcilerin evde buluşup tartıştığını anlatırken dönülen bir evden daha çok siyasetin konuşulduğu, insanların birbirlerini onardığı bir alandan bahsediyor.

ki... Çevre açısından, kendin açısından, kendi yaşamını sürdürme açısından... Çok acı şeyler yaşıyorsun". Ayfer'in yaşamında 12 Eylül bir dönemeçse, bir diğer dönemeç de cezaevinden çıktığı tarihtir. Cezaevi sonrası sürdürülecek yaşam, zor zamanları içerir. İçeride eşini bırakan Ayfer, çalışmak ve hayatını sürdürmek zorundadır; fakat dahil olduğu yeni toplumsallık onun kendi hayat öyküsünü anlatmasına izin vermemektedir. Devrimci kimliğini içerdeyken savunmakta zorlanmayan Ayfer, artık "başka" insanların arasındadır ve bu insanlardan Ayfer'in saklayacakları vardır:

> "...zor bir süreç, çünkü orda düşman belli, senin yapacakların belli, edeceklerin belli. Dışarıdaki süreç farklı. Bir toplumun içindesin ve bir sürü yaptırımların var. İşte tek başınasın; işte içerde bir kocan var; yaşamını sürdürmek zorundasın; ayakta durmak zorundasın. Benim hâlâ çalıştığım işyerleri beni şey bilirler... kocası işte şey Arabistan'da çalışıyo. Birçok yerde de söylemezsin, çünkü iş riski var".

Ayfer böyle bir dünyayı kendisinden önce cezaevinden çıkan arkadaşlarından duymuştur aslında. Anlatılanlara göre, bu dünyada "kimse kimseye selam vermiyor[dur]"; insanlar birbirinden kaçıyordur; cezaevinden çıkan insanlar da kimseye zarar gelmesin diye tanıdıklarına selam vermiyordur: "Zaten sen kimseye zarar vermek istemiyorsun ki... Zaten sen dışarda da dışarı çıkan insanlarla bir arada oluyorsun, anlatabildim mi?" Kendisine anlatılanları daha sonra yaşayacak olan Ayfer, cezaevinden çıkanların "ayrı bir koloni" gibi göründüklerinden bahsetmektedir; "çünkü sen artık, affedersin ama damgalı eşek gibisin. Cezaevine gidiyosun geliyosun; tutuklu yakınları ile birlikte oluyosun". Böyle bir ilişkisizlik döneminde İnsan Hakları Derneği'ne gidip gelmek, oradaki tutuklu yakınlarıyla ilgilenmek Ayfer için bir "topluluk" kurabilme anlamına gelmektedir. Yine insanların arasında olmaya dair bu cesaret, "ben hayattayım, sizinle birlikteyim; bakın toplumla birlikteyim diyebilme cesareti", Ayfer'e göre, "ciddi bir iş[tir]"; ciddi bir mücadeledir. Bu mücadele açıkça bir meydan okumadır aynı zamanda: "Yani böyle pısıp, 'İşte tamam ben cezaevindeydim, işte bana böyle yaptılar, işte ben' yaparsan zaten yok olursun. Ben varım kardeşim [masaya vuruyor] Yine hayattayım, yine devam ediyorum, yine yaşamın içindeyim, yine yaşamımı sürdürüyorum. Gelin buyrun, gelin ne yaparsanız yapın!" [64]

Gerçekten de, geride bıraktığı cezaevi deneyimi Ayfer'e güç katmaktadır: "Kendime o kadar güveniyorum ki... İlk [iş]başvurumda kabul edildim"; artık bir anaokuluna müdür olmuştur. İnsanlar tarafından dışlandığını hisseden Ayfer, bu okulda yaptıklarını hâlâ mutlulukla hatırlamaktadır: "İnanılmaz şeyler yaptım orda, tüm hayallerimi gerçekleştirdim. Çocuklar benim için... İnsanlar seni itmiş. Çok güzel bir tiyatro yaptım... Sıfır beş, sıfır altı yaş bütün dünya çocuklarını birleştirdim. Türküler, şarkılar... Bütün gün onlarla uğraşmak bana inanılmaz güç kattı". Ayfer'in dışarıdaki bu yaşamının bir parçası da cezaevinde kalan eşini her hafta ziyaret etmektir. Farklı cezaevlerine yapılan bu ziyaretler on iki yıl sürer: "...Hem çalıştım, beş gün çalışıyorum; cumartesi çıkıyorum, gece yolculuk yapıyorum, cumartesi bütün gün görüş yapmaya çalışıyorum... Geliyorum, işyerine gidiyorum, her hafta gidiyorum ama [sessizlik]... On iki yıl boyunca". Bu gidiş gelişlere eşlik eder on iki yıl boyunca "günlük gibi" yazılan mektuplar: "Bu dertleşmek, biliyo musun?" Böylece ayakta kaldığını ve karşısındakini ayakta tuttuğunu belirtir. Ayfer kendisine güç veren her deneyimi eşine yazmayı ihmal etmez. Hatta eşi, çalıştığı anaokulunda Ayfer'in yaşadığı mutluluğu yaptığı resimlerle paylaşmaya çalışır: "...Eşime aktarıyorum bütün yaptıklarımı. İşte şöyle yaptık, şu çocukla şöyle yaptık... şu çocuk şunu yaptı, şunun şu özelliği var. Fotoğraflarını gönderirdim. Eşim çok güzel resim yapar. Ona onların resimlerini gönderir, ona onların resimlerini..." Böyle yaşanan bir hayata dair Ayfer'in kendi anlatımıdır:

> "Sabah mesela onlar dokuzda başlıyodu, ben yedide başlardım. Yedi sekiz dokuz ya inanılmaz [gülüyor]... ordan çıkardım İnsan Hakları'na giderdim. Gece saat on onbir eve gelirdim. Mutlaka çarşamba günleri de, o zaman eşim Eskişehir'deydi, ben görüşümü yapardım arkadaş [masaya vuruyor]... ya inanılmaz bir şey ya... Ben şu an düşünüyorum da... Bi de sonra Ceyhan'a

64. Ayfer'in anlatımı, bana kalırsa, "geçmişin bir döneminde yaşanıp bitmiş, bugün yenilgisinin hesabını vermeye ve bedelini ödemeye mahkum bir sol tanımı[nı]" (Sancar, 2006: 50) ve hatta solun bir kimlik olarak benimseyip zaman zaman ve özellikle otobiyografik anlatımlar yoluyla dolaşıma soktuğu mağdurluk anlatısını, güçlü bir kesintiye uğratmaktadır. Mağdurluk anlatısı sorunludur; çünkü "mağdura var olacağı bir alan tanınır ve bu alanın dışına çıkması yadırganır" (Selek, 2007: 21). Oysa ki Ayfer'in anlatısı, çoğu zaman sol tarafından bile kabullenilen bu kısıtlı alana ve bu alanı sürekli yeniden üreten mağduriyet diline açıkça karşı konuşmaktadır.

gittiler. O şey… pulmanlardan sabah, cuma akşamı saat on birde tren vardı, pulmanlar böyle. Ben artık böyle otomatikleşmiş biçimde bütün gün koştur, iş yap. Para kazanıyorum. Yani ben para kazanmak zorundayım. Pulmanlarda rahat uyuyabiliyorsun. Tam on iki saat! Sabah sekiz ya da dokuzda Adana'da oluyorum. Çarşaflarımı koyuyorum, şeylerimi koyuyorum, bir güzel horul horul uyuyorum… Bana iyi geliyor, melek gibi… Sabah sekizde işte Adana'da olurduk… Saat tam dokuzda görüş kapısında olurduk… Bütün gün işte uykusuzluk falan. Bütün gün kendimi çok dinç hissederdim… ya inanılmaz bir şey ya [gülüyor]".

Meral de, cezaevinde direnmenin yarattığı güçle dışarıdaki hayata tutunduğunu; içerde verdiği mücadeleyi dışarıda da sürdürdüğünü anlatıyor: "O mücadeleci ruhla, direngenlikle, dayanıklılıkla beceri geliştirdik; sorun çözme konusunda beceri geliştirmiştik. O ruh yaşatıyor insanı". Sükun da cezaevinde fark ettiği dayanma gücünün, edindiği sabrın, "ilk çaresizlikte bile bir şeyi bi işe yarattırıp çözüm bulma" becerisinin dışarıdaki yaşamında onu güçlendirdiğini; sahip olduğu özgürlüğün kıymetini bilme duygusuyla yaşama sıkı sıkıya bağlandığını anlatıyor: "Hem inadın, hem özgürlüğe bağlılığın, özgürlüğe tapınmanın... Biz bütün bunların daha fazla kıymetini biliyoruz". Ayfer de sadece kendisinin değil diğer cezaevi arkadaşlarının da hayata tutunmak için çabaladığını belirtiyor: "Yani böyle bir kenara çekilen benim çevremde yok, benim tanıdığım yok daha doğrusu". Böyle kadınlardan birisi olarak Sezgin için, bir buçuk yıl polis tarafından izlendiği "sokak koşulları"nda okulunu tamamlamak "inat meselesine dönüş[müştür]": "Hiç bir zaman olmadığım kadar başarılı bir öğrenci oldum". Hayat da, başladığı yeni bir defterin ilk sayfasına yazdığı cümlelere ve kendi şiirlerine dışarıda ayakta kalacağına dair umudunu yazmıştır.

Ayşe cezaevinden çıktığında ilk olarak yarıda bıraktığı üniversite eğitimini bitirir. 1984 yılında döndüğü Orta Doğu Teknik Üniversitesi, politik niteliğini yitirmemiştir. Kendi kuşağından sonra gelenlerin yardımını fazlasıyla gördüğünü belirtir Ayşe: "Onların bir dernekleri olmuştu, dernekte biz işte seminerler verirdik… Onlar da bizim kuşağımız gibi mahkemeye gelirlerdi benimle toplu biçimde. Bunlar güzel şeylerdi". Ayşe dahil olduğu bu "yeni" dünyayı "kapalı bir hapishane[ye]" benzetse de; böyle bir baskılanma ortamında bile

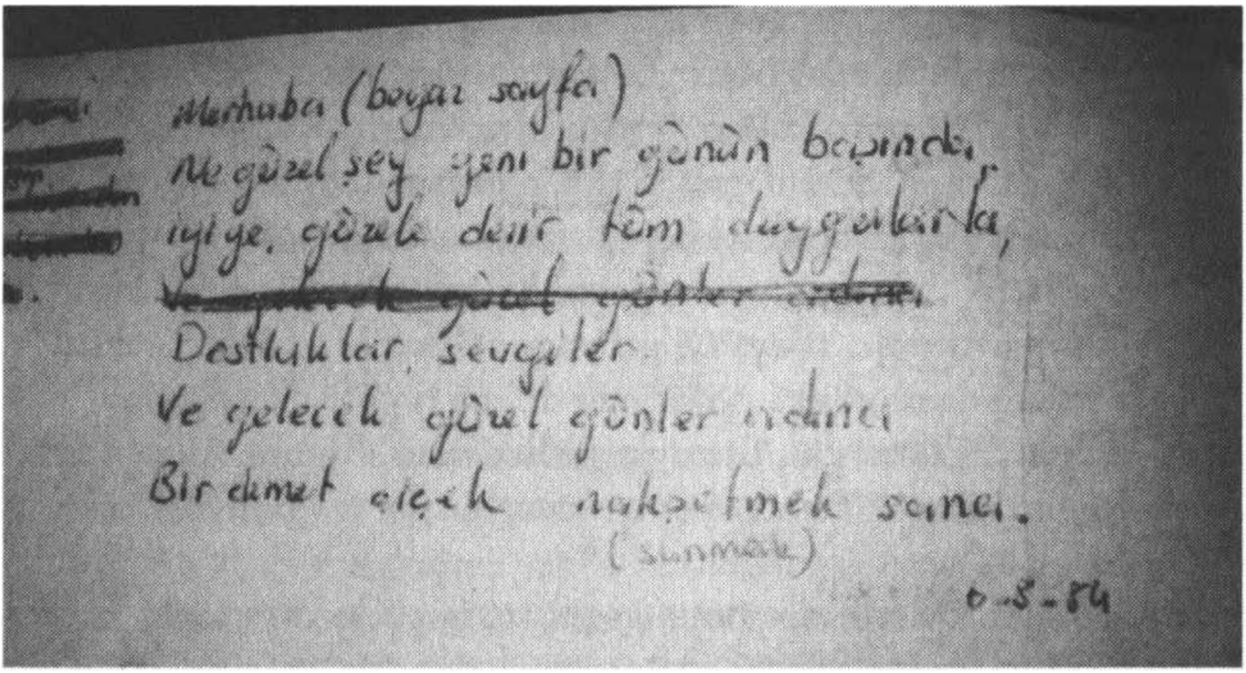

Merhaba (beyaz sayfa)
Ne güzel şey yeni bir günün başında,
iyiye, güzele dair tüm duygularla,
~~Ve yaşayarak güzel günler adına~~
Dostluklar, sevgiler
Ve gelecek güzel günler adına
Bir demet çiçek nakşetmek sana.
(sunmak)
6-8-84

Fotoğraf 14: Hayat'ın dışarıdaki defterine düştüğü ilk cümlelerdir.

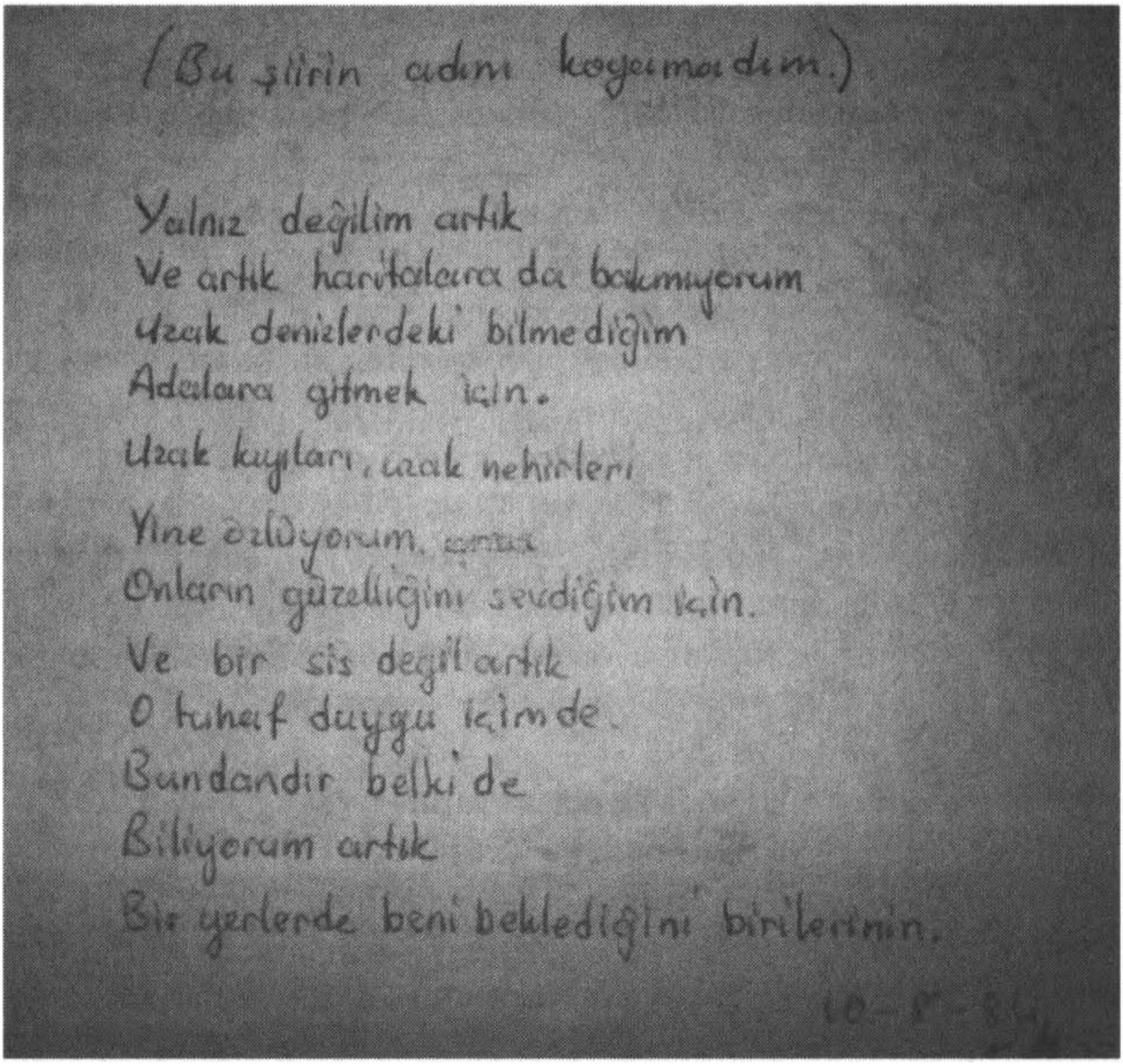

(Bu şiirin adını koyamadım.)

Yalnız değilim artık
Ve artık haritalara da bakmıyorum
Uzak denizlerdeki bilmediğim
Adalara gitmek için.
Uzak kıyıları, uzak nehirleri
Yine özlüyorum.
Onların güzelliğini sevdiğim için.
Ve bir sis değil artık
O tuhaf duygu içimde.
Bundandır belki de
Biliyorum artık
Bir yerlerde beni beklediğini birilerinin.

Fotoğraf 15: Hayat'ın kendisini anlayacak birilerinin dışarıda bir yerlerde olduğuna dair inancıdır.

gelişen dayanışma ilişkilerine dikkat çekmektedir. Okuduğu okulda kendisine özel ders veren arkadaşlarını hâlâ hatırlamaktadır: "Hepsi kapılarını açtılar, özel davrandılar. Beni bu mutlu ediyordu. Bizden üç beş yaş küçük olanların desteği büyük oluyordu... Abla abla diye her teneffüs bölüme gelip beni ziyaret ederler. Bunlar hoş şeyler, o kötü koşullarda bile güzellikler vardı".

Hapishanenin bir adım dışarısını çiçeklerin boy verdiği bir yer olarak resimleyen Hayat ise, bu dünyada daha sonra nasıl bocaladığını anlatıyor. Dışarıda olmanın zor bir deneyim olduğunu söylemeden edemiyor: "... O kadar direnmenin içinden çıkıyosun. Dış dünya, hayat, insanlar, yaşam kaygısı, gelir ihtiyacı... Allah allah! Kocaman adam olduk! Açıköğretim de yeni! Ne yapmam lazım diye düşünüyosun... Dedim, dışarda daha zormuş ya!" Cezaevinde verilen mücadelenin ardından çıktığı sokaklarda söz anlatacağı kimse yok gibidir Hayat'ın. Öncelikle, içerdeki örgütlü duruşunu devam ettireceği politik bir alan/mekân yoktur dışarıda. Bununla birlikte, kendisini anlatabileceği insanlar da bulamaz çevresinde. Hayat'ın bugünlere dair hatırladığı en yoğun duygu kırgınlıktır; içeride sergilediği direngen tavır dışarıda fark edilmez bile: "Sen zannediyorsun ki... Ben neler yaşadım diyorsun; çok değerli görüyorsun kendini; çok önemli şeyler başarmışsın... Kendini bir yere koyuyorsun ve herkesin seni fark edebileceğini düşünüyorsun".[65] Hatta bu duygunun zaman zaman insanları küçümsemeye dönüştüğünü de itiraf ediyor Hayat: "Küçümsüyorsun insanları... Ne kadar ciddi itiraflarda bulunuyorum!" Fakat böyle duygular zamanla yerini başkalarını anlama hissine ve kendi yaptığıyla ayakta kalma inadına bırakıyor:

> "Bu halk için çok fedakârlık yaptım, ben daha fazlasını hak ediyorum diyorsun... ama adamın haberi yok ki... Ne bilsin senin ne yaşadığını, ne yaptığını? Aslında haklısın, ama haklı

65. Hayat da mağduriyet diline açıkça karşı konuşanlardan; bize cezaevinde kalmış bir kadının mağduriyet hikâyesini değil, ayakta kalma hikâyesini anlatıyor. Sanırım Mamak Askeri Cezaevi'nin 'azılı kadınlar' koğuşundan çıkanların anlatımlarında en göze çarpan şey bu: Kurban kimliğine sıkıştırılmayı/sığınmayı kabul etmemek. Onlar bir orduya nasıl kafa tuttuklarını anlatmak istiyorlar başta. Oysa ki çoğu insan onlardan 'başarı öyküleri' dinlemek istemiyor; "...mağduriyet konumunu vurgulayarak yapılan her şey kabullenili[yor]. Ama bu konumu alaşağı eden bir iddia ortaya koyulunca, huzur bozulu[yor]. Rahat kaç[ıyor]" (Selek, 2007: 21).

> değilsin de... Sen seçtin... Sen sadece arkadaşlarınla birlikte direnmenin zaferini yaşadın, bu sana ait bir şey".

Böyle bir fark edi(lmeyi)şin ardından, dışarıda da ayakta durmak lazım geldiğini anlıyor Hayat; ama kısa süre sonra farkına varıyor ki, dışarıda yaşamak bildiğinden başka bir şey: "Dışarda neye direneceksin? Karşında seni döven bir asker yok ki!" Bu cümlelerin ardından hayatın her alanına yayılan gündelik şiddetten bahsediyor Hayat: "Ama var hayatın içerisinde... Senin böyle hayatına, düşüncene, bakış açına, zihniyetine girmeye başlıyor yaşam biçimi olarak".[66] Ailesi, "halkı" artık eskisi gibi düşünmüyor: "...arkadaşınla, babanla annenin, akrabalarım... Onların önceki düşünceleriyle şimdiki düşünceleri arasında bir fark olmuş bir kere!" Darbe öncesi günlerde evlerini koruduğu insanlar, verilen mücadelenin boşa gittiğini söylüyor. O kadar yaşanmışlığın ardından bu sözleri duymak Hayat'ı çok üzüyor:

> "Bir kere biri, çok uzun evine gittiğimiz, bize katılan genç kızları olan, yaş olarak benden büyük, evlerinde bizi konuk eden, bize destek olan insanlar vardı... Karşılaştım otobüste. 'Boşmuş' dedi... Yani benim gibi bir adama böyle denir mi? Dedim ki siz bir şey yaşamadınız, ben yaşadım! Dolu mu boş mu, benim bileceğim bir şey... Ne oldu, size ne zarar verdik? Ben desem hadi neyse de; 'hayatım kaydı, lanet olsun!' demiyorum da; siz niye diyorsunuz? Derken bir bozuldu filan... Durdu!".[67]

Dışarıda insanların birbirinden uzaklaştığını fark ediyor sonra; çevresindeki herkes birbiriyle kavga ediyor ya da birbirinin dedikodusunu yapıyor: "Fark ettim... Şimdi orda [cezaevinde] birbirimizi seviyoduk, sahipleniyoduk, dayanışıyoduk... Öyle bi doluluk vardı... Bi direnme noktasında yaşıyosun... Çıktıktan sonra farkettim insanlar uyduruk şeylerle kavga ediyolar, birbirleriyle

66. Hayat, "Dışarda neye direneceksin? Karşında seni döven bir asker yok ki!... Ama var hayatın içerisinde..." diyerek, iktidarın kendini yalnızca açıkça ve şiddetle, baskı ve zorla görünürleştirmediğini; aynı zamanda, gündeliğe 'bir zor aygıtı olmayarak da' sirayet edebildiğini bize bir kez daha hatırlatmaktadır.

67. Hayat kendisinden ne beklendiğinin farkındadır: "...'boşmuş' diyeceğimi bekliyor!" Kendisinden bu cümleyi bekleyen birisine Hayat'ın verdiği cevap, tam da Selek'in yazdığı gibi, huzuru bozuyor, insanların rahatını kaçırıyor!

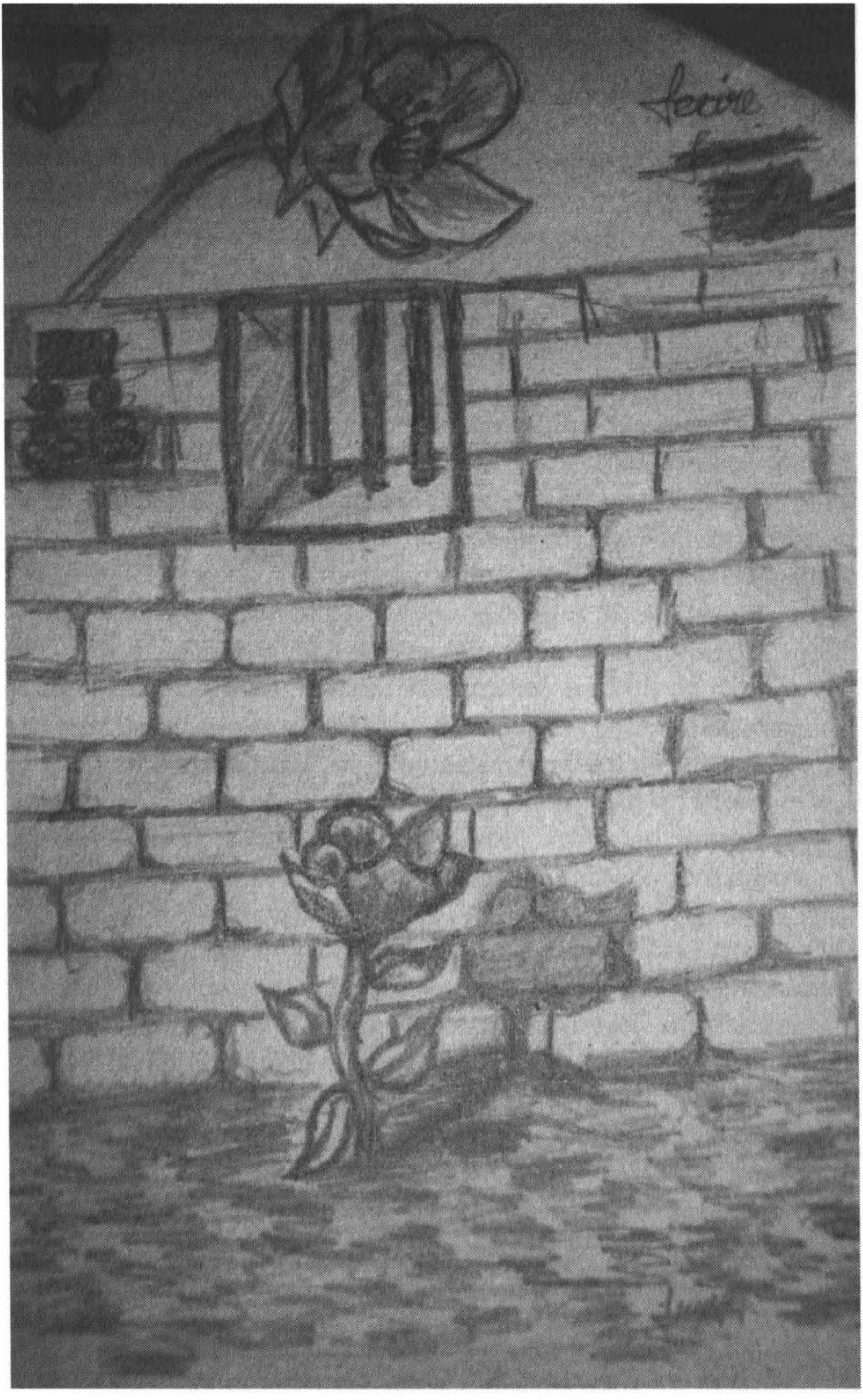

Fotoğraf 16: Hayat'ın çiçeklerle resimlediği dışarısıdır.

küsüyolar, dedikodular var... Anlayamıyordum". Böyle bir hayatın içinde Hayat soruyor kendi kendine: "Şimdi ben ne yapıcam?" Kendi örgütlenmesini sokakta bulamayan Hayat'ın sözleridir: "...bir yerde bir ipucu, bir hareket, bir şey bulsan... Olmuyor!" Yine de, yapılan siyasi tartışmalara ve toplantılara katılıyor; arkadaşlarıyla beraber kitap tartışmaları yapıyor. Hayat'ın bu çabaları hep hüsranla son buluyor: "Kitap okumalarında, tartışmalarda hemen ordakiler bir hiyerarşi oluşturuyor. Birisi kendini örgüt şefi ilan etmeye çalışıyor. Oyun mu oynuyoruz? Hangi zamanda yaşıyoruz?" Hep denemeye devam ediyor Hayat: "Duramıyorsun!"

Kadınlar duramıyor ve yaşadıkları deneyimleri anlatmak istiyorlar: "Cezaevinden çıktıktan sonra kendimize görev edindik. Orda ne tür baskılar işkenceler uygulanıyor. Yansıtmayı görev biliyorduk". Fakat yaşadıklarını anlatmaya başladıklarında, deneyimlerinin insanları nasıl korkuttuğunu hemen fark edeceklerdir:

> "...üç kadın arkadaş beni ziyaret etti. Çıktım diye... Neyse geldiler. Hoş sohbet derken, soru soruyorlar anlatıyorsun. Tabii görev biliyorsun ya... Anlatayım ki bilsinler ne tür işkenceler yapılıyor diye. İşkencelere değindim. O insanlar ne oldu, biliyor musun? Fare görmüş gibi oldular. Böyle ayyy ayyy diye tepkiler göstermeye başladılar. Ben hiç öyle tepki beklemiyordum... Ben ondan sonra işkence anlatmayı bıraktım".

Karşı tarafta korku yarattığını fark ettikten sonra Meral, yaşadıklarını kendisine saklamayı tercih edecektir. Ayfer de aynı düşüncededir: "...karşındakini ürkütmek istemiyorsun! Onun için anlatmamak daha hoş geliyor. Yaşadık bitti! [Ayfer sustu!]" Daha önce, Robert Cover'a (2010) atıfla, şiddetin ve acının deneyimleyeni nasıl dilsiz bıraktığından söz etmiştim. Bu dil kaybı konuş(a)mamak değildir çoğu zaman; dil acı, işkence ve şiddete dair her konuştuğunda ona dayatılmış kelimeler, kavramlar ve vurgularla konuşur (Foucault, 2000: 172). Yaşadığı acıya dair söz söylemekten mahrum kalanlar, "dilsiz değildirler... Onlara bir dil ve kavramlar dayatılmıştır. Ve onlara bu şekilde dayatılan düşünceler, maruz bırakıldıkları baskının yara izleridir" (a.g.e.). İktidarın şiddetine maruz kalanlar, her konuştuklarında "düşüncelerinin içine işlemiş yaralar, izler[le]" (a.g.e.) konuşurlar. İktidar sanki ceza çektirdiğinin dilinde(n) konuş-

maktadır. Meral'in ve Ayfer'in böyle bir konuşmayı terk etmesinin sebebi, tam da budur: "Böyle bir tepki yaratıyorsa... onları ürkütmekten başka bir şeye hizmet etmiyor... En iyisi anlatmamak!"[68]

Pamuk cezaevinden yeni çıkan bir adamın dışarıdaki hayata uyum sağlayamayarak intihar etmesini konu alan bir filmi anlatarak başlıyor dışarıyı anlatmaya. Böyle bir ruh halini ancak dışarıya çıktığında anladığını belirtiyor: "O adamın psikolojisini o kadar iyi anladım ki..." Görüştüğüm diğer kadınlara göre cezaevinde daha uzun kalan Pamuk, dışarıya dair duyduklarından korkmuştur: "Dışarısı bana bir canavar geldi; çıkanı yutuyo, öğütüyo, götürüyo..." Dışarısı onun için bilinmeyendir; yedi senedir alışılan bir hayatın dışında yaşanacak yeni yaşam "özgürlük de olsa" bu kadını ürkütmektedir. Gerçekten de, cezaevi arkadaşlarının dışında kimseyle, hatta ailesiyle bile uzun süre ilişki kuramaz Pamuk. Bu zamanlarda, "tersine çevrilen bir Türkiye'de" cezaevi arkadaşlarını görmek onun için çok değerlidir. Onları görmediği zamanlarda içine düştüğü, "uçsuz bucaksız bir yalnızlık" duygusudur. Böyle bir yalnızlık duygusuna, dışarıya yalnız çıkamama korkusu da eklenir: "Yaşamda acemisin... Korkunç bi travma! Yalnız başına dışarıya çıkamıyosun, çünkü sana yedi yıl boyunca çık, gir, toplan demişler; yokuş çıkamıyosun, yürüyemiyosun uzun süre". İktidarın bedende nasıl alışkanlık yaptığına, davranışlara nasıl sindiğine, cezaevi deneyiminin büyük kısmı iktidara karşı sürekli yeni ve başka direnme imkânları bulmakla geçen bir bedenin özgürlüğe nasıl alışamadığına dair Hayat'ın ifadeleri çarpıcıdır: "İne-

68. Görüşmelerimiz boyunca kadınlar gözaltında yaşadıkları işkenceden konuşmadılar; diğer taraftan, cezaevinde gördükleri şiddeti, şiddetin mekânını, sürekli farklı işkence yöntemleri uygulayanları anlattılar. Bunun bir sebebi, bana kalırsa, cezaevinde uğradıkları her şiddet muamelesine karşı çoğu zaman bir şeyler yapmış olmalarıydı. Bazen iktidarla alay etmişler; bazen yasakları umursamamışlar; hiç 'komutanım' dememişler; hep mücadele etmişlerdi. Dolayısıyla, cezaevi deneyimlerine dair anlatacakları her şey kendi mücadele pratiklerini de içermekteydi. İktidarın diline karşı işleyen kahkahaları vardı. Diğer taraftan, onlara hiçbir zaman kes(k)in sorular sormadım. Bana hayatlarını anlatmalarını istedim sadece. Ne anlatacaklarına onlar karar verdiler. Söze dökülen, beraberce yaşananlar oldu. Hiç birisi çok işkence gördüğünü anlatarak başlamadı konuşmasına. Anlatılan acı, ortak yaşanan bir acıydı: "...işte bilinen işkenceler... işte herkese yapılan, bütün insanların o dönemde benim gibi binlerce..." Anlatılara tekrar dönüp baktığımda fark ediyorum ki; kadınları mağduriyet anlatısından koruyan da böyle bir dil; kadınların kendilerini ne kurbanlaştırdıkları ne de kahramanlaştırdıkları; ama ortak yaşanan bir şiddete beraberce nasıl karşı koyduklarını anlattıkları bir dil...

ceğim yere geliyorum, kalkmıyorum yerimden… Biri kapıyı açacak, bana 'hadi in' diyecek, ben de inicem!"

Bir türlü dahil olunamayan bir hayatın sancılarıdır sürekli yaşanan: "Yaşam sanki halka olmuş, seni atmış istemiyo; sen bir yerden illa giricem diye..." İçerde direnen ve direndiği için kendisini güçlü hisseden, "[cezaevinde] o kadar sana saldırıyorlar ki… Sen öyle bir savunma mekanizması geliştiriyorsun ki… en güçlü benim…" diyen Pamuk'un hayata dahil olmaya dair girişimlerinin sürekli başarısızlığa uğraması onu fazlasıyla hayal kırıklığına uğratmaktadır. Yeni dünyanın insanlarıyla iletişim kuramamaktadır Pamuk; tanımadığı insanlarla konuşurken yüzü kızarır mesela; "o sosyal ilişkin şey olmuş yani!" Bu zor zamanlarda "bayılma noktasına gelene kadar saatlerce sokaklarda" yürür Pamuk. Onu insanlardan uzak tutan ve en çok yaralayan durum, karşılaştığı insanların ona "pişman mısın" diye sormasıdır. Oysa onun pişman olacağı bir şeyi yoktur; pişman olması gereken başkalarıdır: "Ya düşün; yani sen böyle sapık manyak tiplerin eline, dünyanın ve Türkiye'nin gözü önünde terk ediliyosun ve sana her türlü şeyi yapıyorlar ve bunlardan pişman mısın diye soru sana soruluyo. Benim ona sormam lazım izlediğin için pişman mısın diye".

Görüştüğüm kadınlar içinde cezaevinden en geç çıkan Sema da, dışarıda mutsuz olanlardandır. Çıktığı "yeni" ülke eskisi gibi değildir çünkü; böyle bir ülkede "yersiz… kökü olmayan bir ağaç gibi[dir]" Sema. Dahil olduğu örgütlenme ve kendini ifade edeceği bir alan artık yoktur; arkadaşlarının "kimi kârda kimi barda[dır]"; tanıdığı insanlar bu başka yaşamın içinde ayakta kalma mücadelesi vermektedir: "O zaman bunaldım, çok bunaldım".

Seher de cezaevinden çıktıktan sonra yaşadığı çelişkileri gidermekte, hayata tutunmakta zorlanmıştır. Dahil olduğu siyasi harekete dair sorunları olmasına rağmen, mücadele etme isteği hep vardır; dışarıdaki "koca hayat"ta ayakta durma isteğiyle yaptığı her şey, gittiği dil kursları, bilgisayar kursları Seher'e yetmiyordur: "Yalnızdım ve çok hüzünlüydüm… Kendimi yalnız, yıpranmış, bir liman arayan, güvensiz hisseden bir konumdaydım". Bir yerlere tutunma isteğiyle yaptığı evliliğe on yıl sonra son verecek ve hayata yeniden ve başka bir yerden başlayacaktır Seher. Yeniden başlamanın ilk adımı yazmaktır: "Küçük yazılar yazmaya başladım… Belgesel metinleri".

Kendine kurduğu "küçük dünya"da mutlu olduğunu; "eski insanlar"la görüşmeyi tercih ettiğini; yeni hayatında "keşke"lere yer vermediğini belirtmektedir: "Şimdi hayatın bir yerinden tutunuyorum... Aldığım nefesin farkındayım... İyiyim, ayaktayım yani!" Seher'in uzun süren yalnızlığını ve bu yalnızlık içinde kendi çabasıyla yaratmaya çalıştığı "küçük dünya"ya olan bağlılığını paylaşmakta gibidir Hayat. Aşağıdaki resim, ki Hayat bu resmi cezaevinden çıktığı yıllarda çizmiştir, bu ortak duyguyu anlatmaktadır sanki.

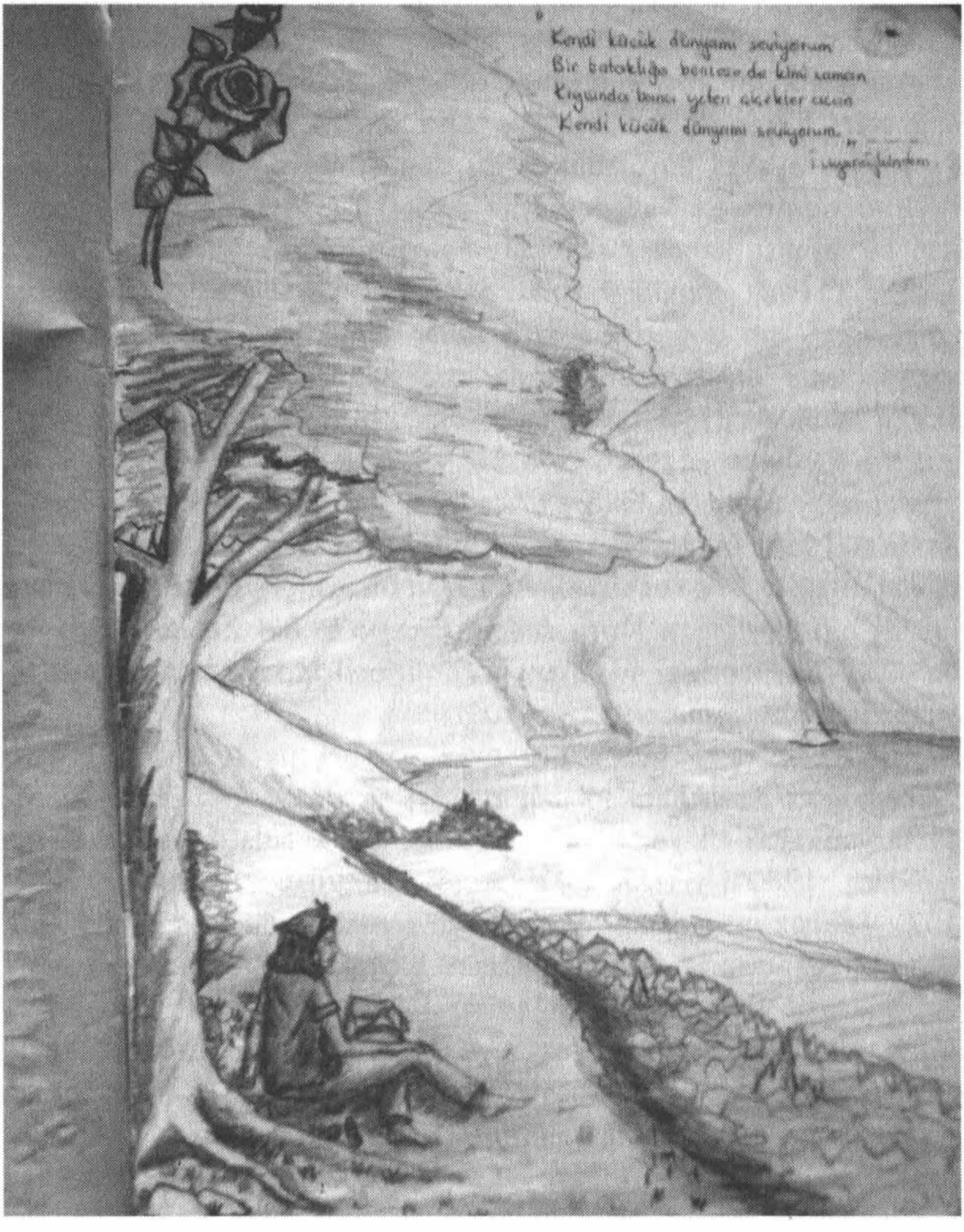

Fotoğraf 17: Hayat'ın resmettiği 'küçük dünya'dır.

Çalışmanın bu kısmında dışarıdaki hayatlarını anlatan kadınlar, cezaevinde yarattıkları kamusallığı dışarıda da arayıp bulmak veya yaratmak için çaba sarf etmiş görünmektedirler. Çoğu, peşlerinde dolanan polislere rağmen, yeni toplumsal örgütlenmelerin içinde yer almaktan çekinmemişlerdir. Fakat böyle bir çabayla tutunulan hayat, yine de yalnızlık, boşluk, paylaşımsızlık, iletişimsizlik içerir. Yine en çok birbirlerini anlarlar; birbirleriyle görüşürler; beraber güçlenirler. Kadınların büyük kısmının 1970'li yıllarda mücadele ettiği örgütler artık yoktur; mevcut siyasi örgütlenmelere de kadınların ufku sığmaz. Ama yine de görüştüğüm kadınların hepsi aramaya, sol mücadelenin içinde olmaya çalışmıştır. Kimi kadınların arayışları hüsranla sonuçlanmış olsa da; devletin çıplak şiddeti karşısında ayakta durulabileceğini deneyimleyen bu kadınlar, sürekli denemekten vazgeçmemişlerdir. Cezaevi deneyimi, onlar için bir ayakta kalma imkânıdır. Fakat şüphesiz ki; kadınların da yıldığı, kırıldığı, yenildiği anlar olmuştur. Özellikle yaşadıklarının "diğerleri" için değerli ve fark edilir olmadığını hissettiklerinde, yaşadıklarını anlatamadıklarında, anlattıklarıyla sadece insanlara korku saldıklarını hissettiklerinde "uçsuz bucaksız bir yalnızlık" duygusuna kapılırlar. Fakat böyle bir yalnızlık duygusuyla yapılanlar, yazılanlar, roman ve hikâyeler, senaryolar, Pamuk'un *O Hep Aklımda*'sı, Meral'in tabloları, Ayfer'in henüz yayınlamadığı anı kitabı, Hayat'ın şiirleri ve resimleri, Adile'nin hikâyeleri, Seher'in yazıları, Feride'nin *Uçurtmayı Vurmasınlar*'ı, Sezgin'in *Biri Zeliha Diğeri Ayda*'sı sadece "içeride" yaşananı görünürleştirmez; aynı zamanda bu yalnız kadınları yeniden hayata bağlar.

Görüştüğüm kadınlara sorduğum son soruydu: Cezaevinden nasıl bir sokağa, aileye, ülkeye çıktınız? Bana anlatılanlar fazlasıyla tanıdıktı. 1980'li yılların sokaklarında, Kutlu'nun ifadesiyle (1987: 102), "sessiz ve aceleci" insanlar gezinmekteydi. "Hiç olmayacak yer"de, cezaevinde yaratılan iletişim biçimi, "olması gereken yer"-de, sokakta yoktu. Fakat diğer taraftan, 1980'li yılların sokağına, evine, insanına dair anlatılanların ve yazılanların çoğu zaman ""solun ölümü"ne kitlenmiş anlatısına" (Sancar, 2006: 51) karşı başka hikâyeler de anlatıldı bu bölümde. Soru şuydu: "Acaba, solla ilgili bu hazır klişeler yerine, hâlâ yaşamayı beceren ve solcu olduğunu düşünenlerin yaşam deneyimlerine bakmak bize daha çok şey göstermez mi?" (a.g.e.)

Kadınların 1980'li yıllardaki dışarısı deneyimlerini bu soruyla beraber dinlemek, darbe sonrası korkuyla yeniden düzenlenen toplumsal koşullarda cezaevinden çıkan kadınların dışarıdaki kamusallığı yeniden oluşturmaya dönük gayretlerini, kurulacak yeni toplumsal örgütlenmelerdeki emeklerini görünürleştirdi. Kadınlar tarafından sergilenen böyle bir çabanın sebeplerinden biri çıktıkları yeni dünyaya tutunma girişimiyse; diğer bir sebebi de, hapishanede direnmenin sağladığı ayakta kalabilme ve mücadele etme gücünü yitirmemiş olmalarıydı. Başka bir ifadeyle; "içeri"nin ayakta kalma, baş etme, direnme deneyimi cezaevinin dışına taşmıştı.

6. BÖLÜM

SONUÇ

Mamak Askeri Cezaevi'ndeki kadın koğuşunun pek bilinmeyen, bilinse de anlatılmayan hikâyesinin peşinden giden bu çalışma, devlet iktidarının sınırlanmasının mümkün ve meşru olduğu, bu sınırlandırma gi-rişimlerinin farklı bireysel ve kolektif deneyimlerde görünürleştiği ve dolayısıyla "ekonomi-politiğin analitik kavramlarını[n] aşağıya doğru, yani insanların gerçek tecrübelerine indir[il]erek" (Negt ve Kluge'den akt. Özbek, 2004c: 11) tartışılması gerektiği fikriyle yazıldı. Böyle bir fikir, 1980 yılında yaşanan darbenin ertesinde askeri bir cezaevinde, kuyuda, kuytuda zora ve şiddete rağmen yaratılanı anlatabilmeye yol verdi. Zor zamanlarda, zorun mekânında yaşamı yeniden üretmeye çalışan kadınlar, ayakta kalmaya, zor, şiddet ve kapatılmışlıkla baş et-meye ve direnmeye dair her söyledikleriyle, Türkiye'de yaşayanların dilinde sürekli dolanan mutlak yenilgi ve mağduriyet dilini sakatlamadılar sadece; şiddete uğrayanların pasif ve çaresiz kurbanlar olmadığını ve aksine şiddet mağdurlarının "tecrübe, yetenek, beceri ve ilişki biçimlerinin karşı stratejiler aracılığıyla... güçlendirilmesinin taşıdığı devrimci potansiyel[in]" (Negt ve Kluge'den akt. Özbek, 2004a: 37) varlığını da hatırlattılar.

1980'li yıllarda bir askeri cezaevinde tutulan, özgürlüklerine, sokaklarına, gündelik hayatlarına el konulan devrimci kadınların yaşam anlatılarını dinleyerek yazılan bu çalışmada iki farklı Mamak hikâyesi anlattım. Bunlardan ilki, kadınların nasıl bir mekânda tutulduğuna, askeri iktidarın cezaevindeki temsilcileri olan cezaevi idaresi, askerler ve gardiyanlar tarafından tutuklu kadınların nasıl ve hangi yollarla gözetlendiğine, kapatıldığına ve cezalandırıldığına dairdi. Cezaevi

mekânının, tutuklu kadınlar tarafından mücadele alanı olarak nasıl deneyimlendiğini anlatan ikinci hikâye ise, kadınların kahkahalarıyla, hayalleriyle, iyimser düşleriyle, şarkılarıyla, buldukları türlü çeşit ayakta kalma, baş etme, direnme taktiği anlatımlarıyla doluydu.

Tüm "kamusal ifade ve temsiliyet" imkânlarından uzakta, cezaevinde tutuklu olarak bulunan bu kadınların anlattığı "yaşamı yeniden sahiplenmeye yönelik yaratıcı girişimler" (Hansen, 2004: 167), başka türlü bir birliktelik imkânının ve bu imkânın görünürleştiği politik bir sahnenin habercisi gibidir. Koğuşun mekânını sahiplenmeye, ele geçirmeye ve yeniden ele geçirmeye dair tutuklu kadınların her girişimi, iktidarın karşısında geliştirilen "... iletişim ve dayanışmacı eylem biçimleri, stratejileri... kolektif yaratıcılık... dayanışma... direnme... ve öyküleme biçimleri" (Özbek: 2004b: 205), görünür ve erişilir olmaktan tamamiyle uzağa düşen bir alan/mekân olarak koğuşu "özgürlük ve adalet mücadelesinin yapıldığı söylem ve eylemin alanı" (Özbek: 2004a: 54) haline getirmektedir.

Paylaşmanın, dayanışmanın, iletişimin, kolektif yaratıcılığın ve eylem pratiğinin, otoritenin kendi güç ve şiddetinin sınırsızlığını en kes(k)in biçimde gösterdiği cezaevinde yaratılmış olması, iktidarın 'mutlak' gücünü de tartışmaya açmaktadır. Kadınların anlatılarından dinlediğim, bazen alay edilen, çoğu zaman yasakları umursanmayan, hiç 'komutanım' denmeyen, hep mücadele edilen iktidar, tek yönlü bir belirleme ilişkisinden daha çok iktidar sahipleri ve üzerinde iktidar kurulanlar arasında sürekli var olan mücadelenin ta kendisi gibidir. Bu mücadeleye, hakim olanın gücünün sınırlandırılması ve/ya kesintiye uğratılması da dahildir. Böyle bir sınırlandırma, devletin şiddetini deneyimleyenlerin bulduğu, keşfettiği ve/ya yokta(n) var ettiği direnme taktikleriyle mümkünleşir. Gerçekten de, kadınların cezaevinde sergilediği ayakta kalma/baş etme/direnme taktikleri olarak gülmek, hayır demek, zoru eğmek bükmek bozmak ve/ya tersine çevirmek, paylaşmak, hayal etmek, başka türlü bakmak, yaratmak, bedende direnmek askeri iktidarın cezaevindeki temsilcilerinin hamlelerini yerinden etmiş; iktidarın zor pratiğini kesintiye uğratmıştır.

Bana anlatılan 'Mamak Hikâyesi'nde, görüştüğüm kadınların hemen hepsi tarafından tekrarlanan ortak bir anlatı vardı: Koğuşlarda tutulan

kadınlar askeri cezaevi yönetiminin tüm yaptırımlarına karşı gelmiş; kuralları kabul etmemiş ve/ya isteneni 'bozarak' gerçekleştirmişti. Fakat bu kadın anlatıları, Türkiye solunun kendi içinde de oluşagelen 'hakim anlatılar'ın dışında kurulan cümleler içermekteydi. Onlar, bana kalırsa, sadece hatıralarını anlatmıyorlardı; Türkiye solunun geçmişine dair anlattıklarıyla hali hazırdaki sınırlı bilgimize yeni sesler, başka kelimeler, pek bilinmeyen görüntüler de ekliyorlardı. Anlatıcı kadınlar, her şeyden önce, cezaevini 'düşman' ve/ya düşmanın yaptıkları ile işkenceye uğrayan/direnen/direnmeyen 'tutsak' arasındaki ilişkiye hapsederek dile getirmediler. Cezaevi mekânını 'yaşama alanı' olarak tariflediler; cezaevinde yaratılan bu 'başka' dünyayı farklı kelimelerle, farklı anıları hatırlayarak ama sürekli dile getirdiler; bu mekânı "eski, ataerkil, köhnemiş dünyanın daha çok erkeklerle, sağlıklılarla, güçlülerle, üstünlerle özdeşleştirdiği" (Devecioğlu, 2005: 76) sağlamlık, yiğitlik, cesaret, korkusuzluk gibi niteliklerle değil; nasıl yeni baştan ve sevgiyle, şefkatle, paylaşma ve dayanışmayla, birbirlerini anlama yetisiyle, sezgiyle, öğrenme arzusuyla kurduklarını anlattılar.

Yapılan sözlü tarih görüşmelerinde yaşadıklarını gizlemeyen kadınların anlattığı direnme öyküsünün dolaşımda olmaması ve "sol resmi tarihi"nin kayıtlarında bu öykünün yer almaması, üzerine düşünülmesi gereken bir mesele olarak görünmekte. Onlarla tanışmadan önce belki "eski" günlere dair konuşmayacaklarını düşündüğüm kadınların hepsi bazen gülerek bazen ağlayarak ama hep hevesle anlattılar yaşadıklarını. Sadece sol hareketin değil, feminist kadınların da ilgisiz kaldığı bu tarihi dinlerken hep şunu düşündüm: Toplumsal muhalefetin uzun süreli geri çekilmesine tekabül eden darbe ertesi yaşamın tarihi, bu kadınların yaşam anlatılarıyla beraber yeniden okunabilir. Bu çalışmanın sınırları dahilinde gerçekleştirilmeye gayret edilen de buydu: Kişisel bellek ve değerlendirmeleri tarih-dışı olarak tanımlayan ve bu bağlamda tarih ile deneyim arasındaki ilişkiyi kesintiye uğratan büyük anlatıların karşısında kadınların hapishanede özgürlük arayışının anlatıldığı "başka bir 12 Eylül", başka bir tarih yazmak!

Cezaevinde yaşanan ve adına zaman zaman - çekinerek ve açıklamalar getirerek - kamusallık dediğim kadın deneyimi, şiddete rağmen ve tutsak olma halinin ortasında kurulan bir ilişkilenme biçimidir. Dolayısıyla, dışarıda kurulacak alternatif veya karşıt politik

alanlar için gözle görülür bir tecrübe olamayacak ve bir çırpıda karşıt kamusallık örneği olarak tanımlanamayacak Mamak Hikâyesi, yine de, en zor koşullarda bile insan ediminin, hayal gücünün ve inadının yaratıcılığını örneklemektedir. "...İşte orda bir avuç kız kikir kikir yaptığında" silahların, külahların ve bütün korkutuculukların bittiği bir tecrübe, böylelikle, yeni ve başka toplumsallık biçimlerinin mümkün olabileceğine dair bir iyimserlik de yaymaktadır.

"Biz bir orduya kafa tuttuk arkadaş!" Görüşmemizde Ayfer'in bana birden ve "azılı kadınlar"ın Mamak Askeri Cezaevi'nde neler yaşadıklarına, nasıl ayakta durduklarına - kendisi sanki anlattığı kadınlardan biri değilmişcesine! - hayret ederek söyleyiverdiği bir cümleydi bu. Hatırlıyorum! Benimle değil de kendi kendisiyle konuşuyor gibiydi Ayfer; kahramanlık hikâyeleri anlatanların o bilindik kelimelerine, sıfatlarına, vurgularına yüz vermeyen bir hikâye dinliyordum. Elli, yüz, iki yüz kadının gerçek kıldığı bir deneyim vardı: Bir orduya kafa tutulmuştu! Bunu söylerken, kadınların daha "sağlam", "yiğit", "cesur", "korkusuz" olduklarını vurgulayan bir kahramanlık anlatısından uzak durmaya çalıştığımı yeniden belirtmek isterim. Niyetim, "örgütsel çatışmaları[n], ideolojik ayrımları[n], [erkek] kişilerin kavgaları[nın]", politik figürlerin kahramanlıklarının, Türkiye solunun geçmişini bir takım tablolara, sayılara sıkıştıran anlatıların oluşturduğu "örgüt içi hafıza"ya (Sarıoğlu, 2004: 12; Üstündağ, 2010: 91) dahil edilmeyen seslerin, suskunlukların, kahkahaların, resimli, şiirli, notalı ve "EN GÜZEL ŞARKILAR HENÜZ SÖYLEMEDİKLERİMİZDİR!" yazılı belgelerin kıymetini bilinir kılmaktı. Ve devamla... Bu mütevazı çalışmanın hep niyetlendiği; gerçekleştirmek istediğiydi: Sırları, kamusal bilgiye ve herkesin bildiğine, açık açık söylediğine çevirebilmek, böylece sırları "öldürebilmek"... Umarım niyet ettiğim, biraz da olsa gerçekleşmiştir şimdi...

GAZETELERDEN

Mamak Cezaevi'nde koğuşlardaki mahkumlara ateş açıldığı ileri sürüldü

ANKARA, AA

Mamak Askeri cezaevinde hükümlü ve tutukluların bulunduğu bazı koğuşlara dün sabahın erken saatlerinde ateş açıldığı ve bu nedenle görüşe çıkmayan mahkum ziyaretçilerinin bir sözcü heyet oluşturarak CHP'ye başvurduğu bildirilmiştir.

CHP Genel Merkezinde, Genel Başkan Bülent Ecevit, Genel Sekreter Mustafa Üstündağ ve Yönetim Kurulu üyeleriyle görüşen heyet dilekçelerinde, "Mahkumlarla görüşen kadın görüşçünün de tartaklandığını" ileri sürmüşler, Mamak Cezaevi Müdür Yardımcısı da, "Sıkıyönetim Komutanlığı şikayeti soruşturup doğruysa gereken yapar" demiştir.

Mamak Askeri Cezaevi'ne erkenden gelen sonbahar üzerine
(28 Ağustos 1980 tarihli Milliyet Gazetesi)

91 kadın tutuklu

Mamak Askeri Ceza ve Tutukevinde, 28 temmuz 1981'de açlık grevi sırasında «3'ten çok kişi ile birlikte cebir ve şiddet göstererek görevli memura mukavemette bulundukları» savıyla haklarında dava açılan 91 bayan sanığın yargılanmasına 2 Numaralı Askeri Mahkemede başlandı. Kimlik saptanmasından önce bazı sanıklar, kendilerine Askeri Cezaevinde işkence ve baskı yapıldığını öne sürerek cezaevi yönetimi hakkında suç duyurusunda bulunulmasını istediler. İddianamede, sanıkların diğer tutuklularla birlikte «Mamak'ta işkenceye son, askerler halkın kardeşleridir» diye bağırdıkları belirtildi.

Kızlar Davası'ndan
(19 Şubat 1982 tarihli Cumhuriyet Gazetesi)

Görevlilere saldıran 91 kızın davası başladı

ANKARA, ÖZEL

GEÇEN yıl yaz aylarında açlık grevine başvuran, bu arada cezaevi yetkililerine mukavemet eden ve bazı erleri hafif şekilde yaralayan 91 kız tutuklunun duruşmasına dün Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi'nde başlanmıştır.

Askerî savcının iddianamesine göre, söz konusu kız tutuklular 28 temmuz 1981 günü "Açlık grevine gitmek istemeyenlerin ayrılması sırasında birbirlerinin kollarına girerek direnmişler, cezaevi müdürünün uyarılarını dinlememişler, yöneticilere ağır kelimeler kullanarak hitap etmişler, bu arada görevli erlere ayakkabılarını çıkarıp topluca saldırıda bulunmuşlar", tırnaklayarak bazı erlerin hafif yaralanmasına neden olmuşlardır". Savcı bu kız tutukluların görevlimemura mukavemetten yargılanmasını istemektedir.

Dünkü duruşmada önce kimlik tesbiti yapılmış, 28 sanığın hazır bulunmadığı görülmüştür. Kimlik tesbiti sırasında ise sanıklar kimliklerini açıklamadan önce cezaevindeki koşullardan yakınmışlardır.

Mamak'ta tutuklu olarak bulunan kadınlara açılan davanın sebebi üzerine
(19 Şubat 1982 tarihli Milliyet Gazetesi)

TUTUKLULAR NE DİYOR?

Bu arada kendileriyle görüştüğümüz bazı bayan tutuklular basına inanmadıkları için konuşmak istemediklerini belirtmiş, resimlerinin çekilmesine karşı çıkmışlardır. Burada tutuklulardan TKP davası sanığı Canan Öztürkçü, cezaevinde zaman zaman coplandıklarını ileri sürmüş, ailelerinden gelen mektupların kendilerine verilmediğini savunmuştur. Öztürkçü iki haftadır ailesi ile görüşemediğini de söylemiştir. Öztürkçü görüş yasağı konulmasının gerekçesini cezaevine verdiği bir dilekçe ile sorduğunu ancak bir cevap alamadığını da sözlerine eklemiştir.

Bu arada [illegible]

Kendileriyle konuştuğumuz bayan tutuklulardan Dev-Yol adlı yasa dışı örgüte üye olmaktan tutuklu bulunan Ayşe Pekdemir, Nur Yorgancıoğlu ve Leyla Köseoğlu adlı bayanlar da şu anda konuşmayı uygun bulmadıklarını belirtmişler, "İnsanca yaşamak, gazete okumak, [illegible] ve çay içmek istiyoruz. Bu [illegible] karşılanmasını [illegible]" demişlerdir.

Kadın tutukluların Mamak Cezaevi'ne gelen gazetecilere söylediklerinden (19 Şubat 1982 tarihli Milliyet Gazetesi)

Mamak Cezaevi'nin ünlü komutanı, "Anormal işler olmadı değil, oldu" diyor ve ekliyor:

"Ama bu bir savaştı"

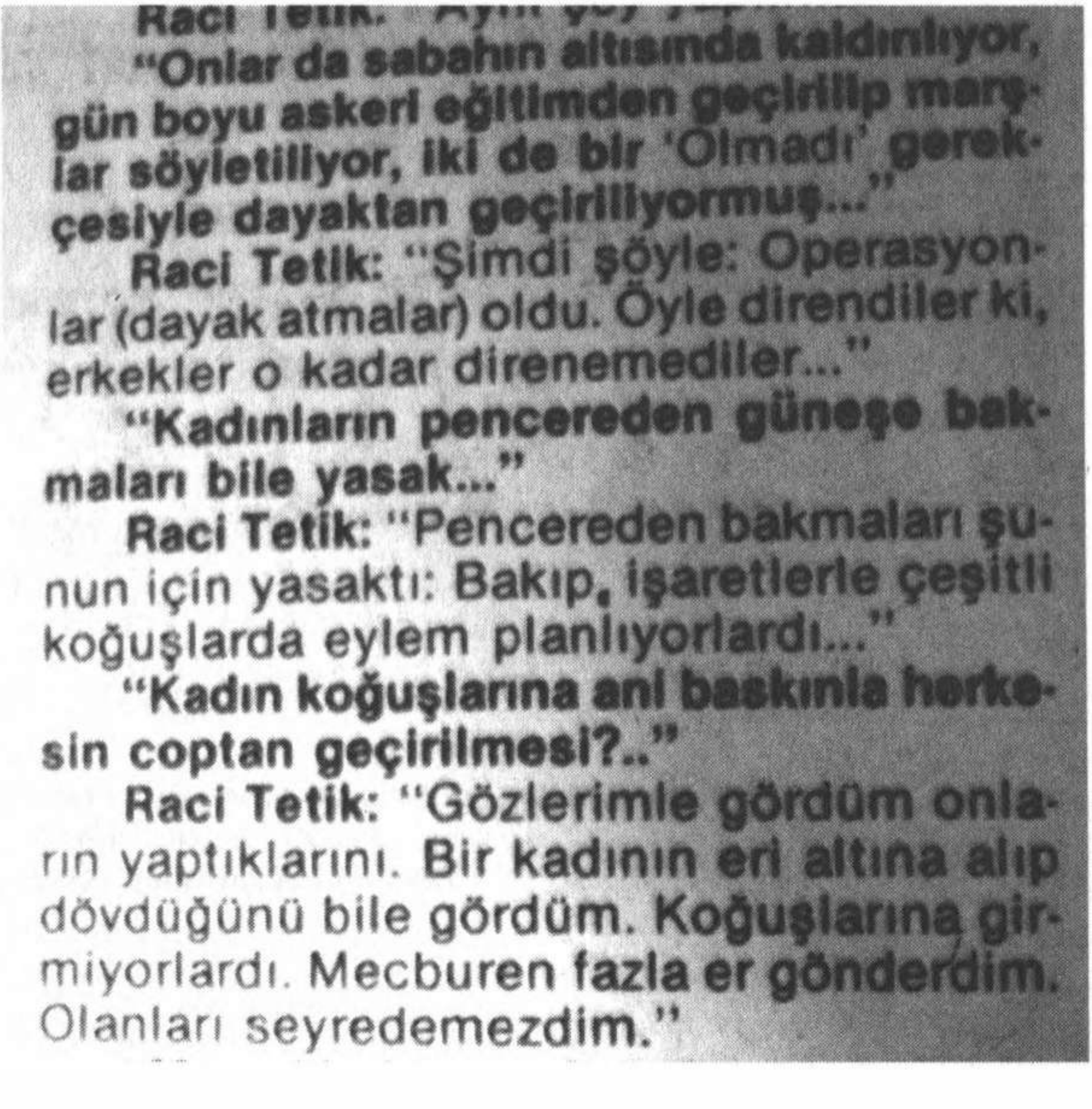

"Onlar da sabahın altısında kaldırılıyor, gün boyu askeri eğitimden geçirilip marşlar söyletiliyor, iki de bir 'Olmadı' gerekçesiyle dayaktan geçiriliyormuş..."

Raci Tetik: "Şimdi şöyle: Operasyonlar (dayak atmalar) oldu. Öyle direndiler ki, erkekler o kadar direnemediler..."

"Kadınların pencereden güneşe bakmaları bile yasak..."

Raci Tetik: "Pencereden bakmaları şunun için yasaktı: Bakıp, işaretlerle çeşitli koğuşlarda eylem planlıyorlardı..."

"Kadın koğuşlarına ani baskınla herkesin coptan geçirilmesi?.."

Raci Tetik: "Gözlerimle gördüm onların yaptıklarını. Bir kadının eri altına alıp dövdüğünü bile gördüm. Koğuşlarına girmiyorlardı. Mecburen fazla er gönderdim. Olanları seyredemezdim."

Mamak Cezaevi'nin Raci Tetik'i tutuklu kadınlara dair konuşurken
(11-12 Eylül 1988 tarihli Milliyet Gazetesi)

Cezaevi komutanı tam gezi bitip gazetecileri cezaevi çıkışına getirdiğinde birden dönüp "Tutuklular 7. Koğuş altındaki hücreleri mutlaka gezin diyor. İzin verir misiniz?" diye sorduğumuzda Albay Önder Gürsoy önce isteğimize sessiz kaldı. Israr edince "Yok burada hücre" dedi. Ama ısrarlar bitmedi. "7. Koğuş'un altına gidip olmadığını kendimiz görmek isteriz efendim" diye üstelediğimde "Bana inanmıyorsanız gidin. 7. Koğuş yok, var ama orası boş" yanıtını verdi. Sonuçta Albay Gürsoy biraz da küskün bir ifade ile bir subaya bizi götürmesi emrini verdi.

Gazetecilere gösterilmek istenmeyen hücrelere dair
(26 Ağustos 1987 tarihli Milliyet Gazetesi)

"Dayakları unutamıyoruz" Mamak'ta B Blok bahçesinde dolaşan **Sema Yiğit** (solda) ve **Zehra Kürkçü** adlı tutuklular, günlük yaşantılarını anlatırken, özel bir sorunlarının kalmadığını, ancak 1984 yılına değin inanılması güç baskı ve dayak günlerini unutamadıklarını söylediler.

1990 yılının Ocak ayında tamamen boşaltılacak Mamak Cezaevi'nin
kadın koğuşunda iki kadın kalmıştır!
(26 Ağustos 1987 tarihli Milliyet Gazetesi)

MAMAK CEZAEVİ'NDEKİ 'AZILI KADINLAR KOĞUŞU' LİSTESİDİR:

1. KOĞUŞ İSİM LİSTESİ

SIRA NO	ADI SOYADI ADI	BABA ADI	D. YERİ	D. TARİHİ	MEDENİ HALİ	ÖĞRENİM DURUMU	SİYASİ GÖRÜŞÜ	YARGILANDIĞI MADDE	YARGILANDIĞI ÖRGÜT	İKAMETGÂH ADRESİ	GİRİŞ TARİHİ
1	ARISOY Ayfer	Kemal	Mardin	1955	Bekâr	Üniversite Mezunu	Sol	146/1	Devrimci Yol	Kurtuluş, 2. Dedeefendi Sok. 21/16	19.1.1981
2	ARTUN Jâle	Suphi	Yıldızeli	1955	"	" den Terk	"	146/1	"	Adana, Ordu Cad. Barış Apt. D/11	17.1.1981
(3)	ASLANCA Mübeccel	Halit	Ankara	1962	"	Üniversite Öğrencisi	"	146/3	TKP/ML TİKKO	Gölbaşı, Cemal Gürsel Cad. 71/2	25.2.1981
(4)	AYTOK Şaniz	Aziz	İzmir	1955	"	Liseden Terk.	"	146/3	"	İzmir, Çamdibi, Barbaros C., 202 sok. 52	17.7.1981
5	BEKAR Meral	Mehmet	Genç	1952	Evli	Üniversite Mezunu	"	168/2	TDKP	Keçiören, Kızlarpınarı Cad. 78/10	27.11.1980
6	BEKEL Nezmiye	Mehmet	Balıkesir	1946	"	" " (Dr.)	"	141/5	TKP	Bahçelievler, 14. sok. 25/1	10.8.1981
(7)	BİLGİN Ayşesin	A. Şevket	Rize	1957	Bekâr	" Öğrencisi	"	146/1	TKP/ML TİKKO	Rize, Demirel Apt. Kat 3/2	15.1.1981
(8)	BİLGİN Özden	Lütfi	Eskişehir	1959	"	" "	"	141/5	Devrimci Sol	Eskişehir, Ömerağa mah. Atse Sok. 6/A	8.2.1982
9	CAN Nermin	A. İhsan	Haymana	1957	Evli	" "	"	146/3	Devrimci Yol	Demirlibahçe, Ağaçlı Sok. 17/12	8.1.1981
10	ÇETİN Fethiye	Fethullah	Maden	1948	Bekâr	Öğretmen Ok. Mezunu	"	141/5	TKP	Kurtuluş, 2. Dedeefendi Sok. 19/14	24.6.[illegible]
11	DALAK Fevzo	Mehmet	Ordu	1959	"	Üniversite Öğrencisi	"	146/1	Devrimci Yol	K.Ören, Kalaycıpınar Cad., Rıza Apt. 140/13	31.[illegible]
(12)	EFE Gül	Süleyman	Almus	1962	"	Lise Mezunu	"	5 yıl 2 ay	"	K. Esat, Bağlar Cad. 175/10	23.[illegible]
13	ERO[illegible] Seher	Ahmet	Ankara	1962	"	Üniversite Öğrencisi	"	Örg. Üyeliği	Rizgari	Abidinpaşa, Tuzluçayır Mah. 20. s. 78	2[illegible]
(14)	GÜVENÇ Gülsemin	Seyit	Hacıbektaş	1957	"	Lise Mezunu	"	146/3	Devrimci Yol	Demirlibahçe, Akalı Sok. 7/10	8.4.[illegible]
(15)	İPLİKÇİ Leyla	Şahin	Çorum	1961	Evli	Üniversite Öğrencisi	"	146/3	"	Yenidoğan, Altındağ Cad. 196/	26.2.[illegible]
16	KANBUR Neclâ	Ahmet	Ankara	1961	Bekâr	Lise Mezunu	"	146/1	"	Abidinpaşa, Tuzluçayır Mah. 42. sok.	9.10.1980
17	KARSAN Sedâ	N. Sedat	Ankara	1959	"	Üniversite Öğrencisi	"	141/5	İşçinin Sesi	İncirli, Yumak Sok. 10/11	7.11.1981
18	KAYA Günseli	A. Refik	Mardin	1955	Evli	Yüksek Okul Mezunu	"	168/2	TDKP	İzmir, Karşıyaka, 1665 sok. 3/3	16.6.1981
19	KEYA Naciye	Süleyman	Antalya	1956	Bekâr	Üniversite Mezunu	"	146/3	Halkın Kurtuluşu	Antalya, Serik, Yukarıkocayatak Köyü	30.4.1982
(20)	KILIÇ Zübeyde	Hasan	Tunceli	1963	"	Lise Mezunu	"	Örg. Üyeliği	Devrimci Yol	K.Ören, Sanatoryum C., Gözde apt. 134/14	25.9.1982
21	KOCAMAN Fecire	Zülfü	Elazığ	1961	"	" "	"	146/3	"	İncirli, Yunus Emre Cad. Kılıç Sok. 2/23	8.7.1982
22	KOÇ Güler	Mustafa	Çankırı	1951	"	Öğretmen Ok. Mezunu	"	146/3	THKO	Övecler, Şehit Mevlüt Meriç Mah. 4. cad. No: 345	9.4.1981
23	KÖYLÜ Nermin	Ertuğrul	Ankara	1959	"	Üniversite Öğrencisi	"	168/2	TDKP	İST., Tarabya, Kireçburnu, Ömürtepe S. 9	26.5.1982
24	KÜRKÇÜ Zehra	Mehmet	Ankara	1960	"	Lise Mezunu	"	146/1	TİKB	Cebeci, Kutlugün Sok. 25/11	22.12.1981
25	MERT Ülküser	İ. Nevzat	Simav	1957	"	Üniversite Öğrencisi	"	146/1	Devrimci Yol	Kütahya, Simav, Tabakhane Mah., Taşköprü Cad. No. 13	4.10.1980
(26)	OĞUR Sema	Fevzi	Gölcük	1958	Evli	" "	"	141/5	İşçinin Sesi	Hatay, Samandağı, Deniz Mah, Bulut S. 25	7.11.1981
27	ÖZTOKLU Şükûn	Mustafa	Ankara	1958	Bekâr	" "	"	15 Yıl	" "	Cebeci, Dumlupınar Cad. 31/4	24.8.1980
28	ÖZTÜRKÇÜ Canan	Cemal	Alanya	1958	Evli	" "	"	141/5	TKP	Bahçelievler, 11. Sokak 5/12	18.5.1981
(29)	PEKDENİZ Ayşe	İsmail	Haymana	1955	"	Üniversiteden Terk.	"	146/3	Devrimci Yol	Maltepe, Şehit Bahadır Demir Sok. 3/7	21.3.1981
(30)	PİYAL Birgül	Feyzullah	İstanbul	1956	"	Üniversite Mezunu	"	141/5	TKP	K. Esat, Kennedy Cad. 35/11	20.8.1981
(31)	SAÇIK Ayten	Abbas	Çorum	1953	Bekâr	" Öğrencisi	"	146/3	Devrimci Yol	A. Ayrancı, Şimşek Sok. 14/5	31.12.1980
32	SAYDAM Dilek	Muharrem	Kırşehir	1962	"	Lise Mezunu	"	146/1	TİKB	Mamak, Hüseyin Gazi Mah., Akşam Kırsa[illegible] Arkası 46. Sok No: 1	10.4.1981
33	SAYGI Şükran	Osman	Gölmarmara	1959	"	Üniversite Öğrencisi	"	Örg. Üyeliği	Devrimci Yol	Akhisar, Gölmarmara, Eskicami M., Namık Kemal Sok. No. 10	14.4.1982
34	SUBAŞI Fatma	Şerif	İstanbul	1958	"	" "	"	141/5	Halkın Kurtuluşu	İST., Alibeyköy, Yükselhane M., M. Akif Ersoy Cad. No: 14	3.3.1982
(35)	YAKUPHANOĞULLARINDAN Nazik	M. Emin	İzmir	1957	"	Üniversite Mezunu	"	141/5	TKP	İzmir, Karşıyaka, 1842. sok. 6/A	16.6.1981
36	YILDIZ Pamuk	Hasan	Çorum	1961	"	Lise Öğrencisi	"	146/1	Devrimci Yol	Natoyolu, Gen. Zeki Doğan Mah, Necdet Bulut Cad. No: 105	16.11.1980
(37)	YORGANCI Nur	M. Sait	Erzurum	1958	"	Üniversite Öğrencisi	"	146/3	"	Çankaya, Mesnevi Sok. 26/7	3.1.1981
(38)	MARAL Nuriye (2)	Arslan	Erzurum	1962	"	Lise Mezunu	"	141/5	TKP	Telsizler, Örnek Mah. Kadırga S. 3/5	14.12.1982

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Esra. (2010) *Tank, Tüfek ve Cezaevi: 12 Eylül ve Çocukluğum*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Akal, Emel. (2003) *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması*, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı.

Assmann, Jan. (2001) *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, İstanbul: Ayrıntı.

Avcı, Artun. (1998) "Toplumsal Eleştiri Söylemi Olarak Mizah ve Gülmece", *Birikim*, 166.

Aydınoğlu, Ergun. (2007) *Türkiye Solu (1960-1980): Bir Amneziğin Anıları*, İstanbul: Versus.

Aznavour, Charles. (2005) 'Şahnur'dan Şarl'a', *Büyük Felaket: 1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu* içinde, Yücel Göktürk (der.) İstanbul: Re Yayıncılık.

Bakhtin, M. Mikhailovich. (1981) *The Dialogic Imagination: Four Essays*, Austin: University of Texas Press.

Baydar, Oya ve Melek Ulagay (2011) *Bir Dönem İki Kadın: Birbirimizin Aynasında*, İstanbul: Can Yayınları.

Baykan, Ayşegül. (2000) 'The Place of Minority Literature as Testimonial Narratives: The Challenge to Historiography and Literature', *Crossroads Of History: Experience, Memory, Orality* içinde, İstanbul: Boğaziçi University Printhouse.

Bergson, Henri. (2006) *Gülme: Komiğin Anlamı Üstüne Deneme*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bhavnani, Kum-Kum ve Angela Y. Davis. (2001) 'Hapsedilmiş Kadınlar: Dönüştürücü Stratejiler', *Psikoloji ve Toplum: Radikal Teori ve Pratik* içinde, Ian Parker ve Russell Spears (der.) Ankara: Rastlantı Yayınları.

Binay, Sema. (2006) "*Coming to Terms with the Past: Narrating the 12 September 1980 Military Coup*", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bora, Aksu. (1997) "Kamusal Alan/Özel Alan: Mahrumiyet-Özgürleşme İkileminin Ötesi", *Toplum ve Bilim*, 75.

Bora, Tanıl. (2010) 'Yetmişsekizbuçuklular', *Sol, Sinizm, Pragmatizm* içinde, der. Tanıl Bora, İstanbul: Birikim Yayınları.

Boratav, Korkut. (2003) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge.

Canetti, Elias. (1998) *Kitle ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cantek, Levent. (2011) *Şehre Göçen Eşek: Popüler Kültür, Mizah ve Tarih*, İstanbul: İletişim.

Connerton, Paul. (1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, İstanbul: Ayrıntı.

Cover, Robert. (2010) 'Şiddet ve söz', *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* içinde, der. Aykut Çelebi, İstanbul: Metis.

Çalışlar, Oral. (2010) *Mamak Askeri Cezaevi (Anılar 1971-1980)*, İstanbul: Everest.

Çelebi, Aykut. (2004) 'Kamusal alan ve sivil toplum: Siyasal bir değerlendirme', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayın.

Çelik, Mukaddes Erdoğdu. (2005) *Üç Dönem Üç Kuşak Kadınlar: Demir Parmaklıklar Ortak Düşler*, İstanbul: Ceylan.

Çiçekoğlu, Feride. (2004) *Uçurtmayı Vurmasınlar*, İstanbul: Can Yayınları.

Danacıoğlu, Esra. (2001) *Geçmişin İzleri: Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Davidoff, Leonore. (2002) 'Bazı 'eski koca masalları'na dair: Feminist tarihte kamusal ve özel', *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet* içinde, der. Ayşe Durakbaşa, İstanbul: İletişim.

Devecioğlu, Ayşegül. (2005) "Devrimci Kadının Yazılmayan Tarihi", *Virgül*, 85.

Dönmez, Hasan. (2007) *Mamak... Ey Mamak*, İstanbul: Su Yayınları.

Duman Özge Y. ve Erol Göka (2001) "Travmatik Yaşantıların Bireysel ve Toplumsal Yansımaları", *Toplum ve Bilim*, 90.

Ergüden, Işık. (2007) *Hapishane Çağı: Kapatılan İnsan*, İstanbul: Versus.

Eroğlu, Mehmet. (2006) *Belleğin Kış Uykusu*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Ferahlı, Birsen (2010) *12 Eylül Sabahı* içinde, der. Ömer Asan, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Foucault, Michel. (2000) *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, Michel. (2003) *İktidarın Gözü*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, Michel. (2006) *Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak*, İstanbul: İmge.

Galeano, Eduardo. (2004) *Tepetaklak: Tersine Dünya Okulu*, İstanbul: Çitlembik.

Glock, Sherna. (1979) "What is Special about Women? Women's Oral History", *Frontiers*, 2(2).

Gültekingil, Murat. (2008) 'Sunuş', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sekizinci Cilt: Sol* içinde, der. Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim.

Gürbilek, Nurdan. (1991) "Mahrumiyet", *Defter*, 16.

Gürbilek, Nurdan. (2001) *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, İstanbul: Metis.

Gürbilek, Nurdan. (2008) *Mağdurun Dili: Denemeler*, İstanbul: Metis.

Hansen, Miriam. (2004) 'Yirmi yılın ardından Negt ve Kluge'nin "kamusal alan ve tecrübe"si: Değişken karışımlar ve genişlemiş alanlar', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayın.

Hayden, Dolores. (1995) 'Urban landscape history: The sense of place and the politics of space', *The Power of Place* içinde, der. Dolores Hayden, Cambridge: MIT Press.

Hertzler, Joyce O. (1970) *Laughter: A Socio-Scientific Analysis*, New York: Exposition Press.

Hoffman, Alice. (1996) 'Reliability and Validity in Oral History', *Oral History: An Interdisciplinary Anthology* içinde, der. David K. Dunaway and Will K. Baum, London: AltaMira Press.

İdemen, Siren ve Ayşegül Oğuz. (2005) "Erzincan, Metris, Mamak, Çanakkale Cezaevleri Tanığı Seza Mis Horoz: Haklılığımızdan Korkuyorlardı", *Express*, 53.

İdemen, Siren ve Yücel Göktürk. (2005) "12 Eylül'ün Pilot Cezaevi Mamak: "Kim Kimi Düzerse" Dedi Albay Raci", *Express*, 53.

İlyasoğlu, Aynur. (1997) "Kadın Çalışmalarında Sözlü Tarihi Yaklaşımının Türkiye'de Kadın Araştırmaları Alanına Getirebileceği Açılımlar Üzerine", *Toplum ve Bilim*, 75.

Kartal, Ümran. (2003) "Kendini tarihe yazabilmek", *Radikal Kitap*.

Kayın, Emel. (2010) *12 Eylül Sabahı içinde*, der. Ömer Asan, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Keskin, Ferda. (1996) "Foucault'da Şiddet ve İktidar", *Cogito*, 6-7.

Köker, Eser. (2004) 'Saklı konuşmalar', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayın.

Kutlu, Ayla. (1987) *Hoşça Kal Umut*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Lefebvre, Henri. (1991) *Critique of Everday Life, v. 1*, London: Verso.

MacKinnon, Catharine A. (2003) Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru, İstanbul: Metis.

Mavioğlu, Ertuğrul. (2006) *Bir 12 Eylül Hesaplaşması - 1: Asılmayıp Beslenenler*, İstanbul: İthaki Yayınları.

McCorkel, Jill A. (2005) 'Embodied surveillance and the gendering of punishment', *Gender and Prisons* içinde, Dana M. Britton (der.) England: Ashgate.

McDowell, Linda. (1999) 'In and out of place. Bodies and embodiment', *Gender, Identity and Place: Understanding Feminist Geographies* içinde, der. Linda McDowell, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mungan, Murathan (2000) 'Pavese'nin günlükleri', *Oyunlar İntiharlar Şarkılar* içinde, İstanbul: Metis.

Neyzi, Leyla. (1999) *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak: Birey, Bellek ve Aidiyet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Okihiro, Gary Y. (1996) 'Oral History and the Writing of Ethnic History', *Oral History: An Interdisciplinary Anthology* içinde, der. David K. Dunaway ve Will K. Baum, Walnut Creek: Alta Mira Press.

Oskay, Ünsal. (1982) *Estetize Edilmiş Yaşam*, Ankara: Dost.

Öz, Sibel. (2006) 'Sözlerden Kurduğumuz Şehir', *Hapiste Yazmak* içinde, der. Aytekin Yılmaz, İstanbul: Kanat Yayınları.

Özbek, Meral. (2004a) 'Giriş: Kamusal alanın sınırları', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayın.

Özbek, Meral. (2004b) 'Giriş: Politik kamusal alan ve kolektif yaratıcılık', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayın.

Özbek, Meral. (2004c) 'Önsöz', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayın.

Özgen, Neşe. (2003) *Van-Özalp ve 33 Kurşun Olayı: Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri*, İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı.

Portelli, Alessandro. (1991) *The Death Of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*, New York: Suny Press.

Roberts, Brian. (2000) 'Notions of Time and Types of Memory in Biographies', *Crossroads Of History: Experience, Memory, Orality* içinde, İstanbul: Boğaziçi University Printhouse.

Sancar, Serpil. (2006) "Devletin kökeni, ailenin mülkiyeti", *Express*, 57.

Sanders, Barry. (2001) *Kahkahanın Zaferi: Yıkıcı Tarih Olarak Gülme*, İstanbul: Ayrıntı.

Sarıoğlu, Sezai. (2004) *Nar Taneleri: Gayriresmi Portreler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Savran, Sungur. (2004) '20. yüzyılın politik mirası', *2000'li Yıllarda Türkiye: Sürekli Kriz Politikaları* içinde, der. Neşecan Balkan and Sungur Savran, İstanbul: Metis.

Scott, James C. (1995) *Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Selek, Pınar. (2004) 'Hapishanede bir kadın koğuşu ve kamusallık', *Kamusal Alan* içinde, der. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayınları.

Selek, Pınar. (2007) "Mağduriyet politikası ya da özgürlük", *Amargi*, 4.

Soysal, Sevgi (1996) *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Söğüt, Mine. (2007) *Şahbaz'ın Harikulâde Yılı 1979*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Şafak, Elif. (2004) *Mahrem: Görmeye ve Görülmeye Dair Bir Roman*, İstanbul: Metis.

Tuna, Bülend. (2010) *12 Eylül Sabahı* içinde, der. Ömer Asan, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Türker, Yıldırım. (2004) 'Onun bunun kadınları', *Radikal Gazetesi*, (http://www.radikal.com.tr/veriler/ 2004/03/08/haber_108851.php).

Uyurkulak, Murat. (2003) *Tol: Bir İntikam Romanı*, İstanbul: Metis.

Üstündağ, Nazan. (2010) *İbrahim Kaypakkaya: Hayatı Teorik ve Politik Eseri* içinde, der. Emek Aytaç, İstanbul: Ok Yayınları.

Woolf, Virginia. (2002) *Kendine Ait Bir Oda*, İstanbul: İletişim.

Yıldız, Pamuk. (2008) *O Hep Aklımda*, Ankara: Penta.

Yurtsever, Haluk. (2008) *Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980*, İstanbul: Yordam Kitap.

"Biz Bir Orduya
Kafa Tuttuk Arkadaş"

MAMAK KİTABI

MERAL AKBAŞ

"Yani biz bir orduya kafa tuttuk arkadaş...
Elli tane, yüz tane, iki yüz tane kız yaptı bunu".

"Darbe sonrası, karanlık zamanlar...
Etrafı yüksek duvarlarla, dikenli tellerle çevrili,
kuş uçmaz kervan geçmez bir hapishane: Mamak.

Kadınlar koğuşunda, bir avuç gencecik kadının direniş hikâyesi. İşkenceye ve karanlığa direniş. Dayanışmayla, şefkatle, kahkahayla...
Belki de "farklı" bir kahramanlık hikâyesi olduğundan, bunca zaman ne kendileri ne de başkaları anlattı onları.

Elinizdeki kitap, yakın tarihimizin hiç konuşulmamış bir kesitini, onu yaşayanların tanıklıklarıyla anlatıyor. "Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş" diyen kadınların sesine kulak verin. Bu güzel, umutlu, güçlü sese... Kimbilir...

ISBN 978-6056189524
9 786056 189524

ayizi
kitap